अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान

(‡.ÃÖ.1870 ŸÖê 1947)

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

ŸÖÖÛ¢ü¾Öक व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखांतर्गत इतिहास विषयातील ×¾ÖªÖ¾ÖÖ“ÖÃ¯ÖŸÖß (¯Öß‹“Ö.›ß.) ¯Ö¤ü¾ÖßÃÖÖšß सादर केलेला शोधप्रबंध

संशोधक

अनिल पांडुरंग पानखडे

पी.आर.एन.क्रं.२१११४००७२२७

मार्गदर्शक

डॉ.रघुनाथ धोंडिबा शेळके

धन्वंतरी कला व वि-ाान महाविद्यालय,ढवळपुरी,ता.पारनेर,जि.अहमदनगर

±ê²ÖÎ¾ÖÖ¸üß 2019

प्रमाणपत्र

असे प्रमाणित करण्यात येते की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे इतिहास विषयांतर्गत विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवी साठी सादर केलेला "अहमदनगर जिल्हयातील सत्यशोधक ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“Ö योगदान (१८७० ते १९४७)"हा शोधप्रबंध श्री.अनिल पांडुरंग पानखडे यांनी मा–या मार्गदर्शनाखाली लिहिलेले मूलभूत संशोधनकार्य आहे.मा–या माहितीप्रमाणे तसेच देण्यात आलेल्या खात्रीने असे घोषिŸÖ करतो की, सदर शोधप्रबंध इतर कोणत्याही विद्यापीठास किंवा परीक्षण मंडळास सादर केलेला नाही.

ठिकाण : अहमदनगर — मार्गदर्शक

दिनांक : १4/02/2019 — ›Ö. रघुनाथ धोंडिबा शेळके

¯ÖÏ×Ö–ÖÖ¯Ö¡Ö

´ÖßÖ †ÃÖ ¯ÖÏ×Ö–ाापूर्वक जाहीर करतो की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे इतिहास विषयांतर्गत विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवी साठी सादर केलेला "अहमदनगर जिल्हयातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान (१८७० ते १९४७)" ÆÖ ¿ÖÖ¬Ö¯Ö²Ö¬Ö मी स्वत: लिहीलेला असून तो पूर्णपणे स्वतंत्र आहे.हा ¿ÖÖ¬Ö¯Ö²Ö¬Ö ´ÖßÖ ‡ÏÖ¸ü कुठल्याही विद्यापीठात कोणत्याही पदवीसाठी किंवा अन्य परीक्षेसाठी सादर केलेला नाही.

ठिकाण : ¯ÖÖ£Ö>ü

दिनांक : 14/02/2019

अनिल पांडुरंग पानखडे

ऋणनिर्देश

†Æ´ö¤नगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान -१८७० ते १९४७ या विषयावर संशोधन करण्याचे अनेक दिवसापासून योजिले होते. आज या विषयावरील प्रबंध टिळक महाराष्ट्र ×¾öªö¯ößšöÿö पीएच.डी.पदवीसाठी सादर करताना मला आनंद होत आहे.

प्रस्तुत शोधप्रबंध पूर्णत्त्वास नेण्यासाठी धन्वंतरी कला व वि-ाान महाविद्यालय, ढवळपुरी, Ÿöö.¯öö¸ नेर, जि.अहमदनगर या महाविद्यालयातील इतिहास विभागप्रमुख व मा-ो संशोधन मार्गदर्शक ›ö.¸ ‘ö नाथ धोंडिबा शेळके यांचे बहुमोल मार्गदशन लाभले. संशोधन कार्यात वेळोवेळी येणाऱ्या अडचणी त्यांनी वेळोवेळी सोडवण्याचा प्रयत्न केला. संशोधन करीत असतांना आवश्यक असणारे तत्त्व, पायऱ्या, Ãö¤³ö Ãöö-öने, प्रबंध मांडणी याविषयी त्यांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन केले.त्यांनी केलेल्या मार्गदर्शनामुळेच हे संशोधन कार्य पूर्णत्वास जाऊ शकले.त्यांच्या या मार्गदर्शनाबद्दल मी त्यांच्या चरणी कृत-ाता व्यक्त करतो.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्त्विक व सामाजिक शास्त्रे विभागाचे मा.अधिष्ठाता,पीएच.डी. विभागप्रमुख, मा.इतिहास विभाग प्रमुख डॉ.नलिनी वाघमारे यांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन करुन मा-या संशोधन कार्यास दिशा दिली , त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

मी सेवेत असलेल्या श्री तिलोक जैन प्रसारक मंडळ, ता.पाथर्डी, ×•ö.†Æ´ö¤नगर या संस्थेचे आदरणीय सचिव श्री.सतिषलालजी गुगळे, सहसचिव श्री.सुरेशलालजी कुचेरीया, तसेच संस्था कार्यकारणीß सदस्य श्री.धरमचंदजी गुगळे ,इतर सर्व कार्यकारणी सदस्य व प्रशासकीय अधिकारी श्री.बी.टी.फुंदे , मा.प्राचार्य श्री.अशोक दौंड, प्राचार्य श्री.चंद्रकांत ओस्तवाल, उपप्राचार्य श्री.सुभाष खेडकर, पर्यवेक्षक श्री.दिलावर फकिर, प्रा.गोवर्धन देखणे व मा-ो सहकारी शिक्षकवृंद यांच्या सहकार्यामुळे मी हे संशोधन पूर्ण करु शकलो याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

प्रस्तुत संशोधन करण्यासाठी ज्यांच्याकडून मला प्रेरणा मिळाली असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद, इतिहास विभागप्रमुख डॉ.उमेश बगाडे , डॉ.अविनाश भांडारकर व डॉ.आश्लेषा भांडारकर, विद्या प्रतिष्ठाण शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, अहमदनगर, डॉ.राजधर टेमकर,

प्राचार्य, दादापाटील राजळे कला व वि–Öन महाविद्यालय, आदिनाथनगर, श्री.उत्तमराव पाटील, सचिव-सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती, तरवडी ग्रंथालय तसेच ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालय अहमदनगर, श्री आनंद महाविद्यालय, पाथर्डी इतिहास विभागप्रमुख डॉ.सतिष दरवडे, हरिहरेश्वर महाविद्यालय, कोरडगांव, ता. पाथर्डी इतिहास विभागप्रमुख डॉ.अशोक ढोले, डॉ.चद्रंकात काळे, प्रा.चंद्रकांत उदागे, प्रा.चंद्रकांत काळोखे यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले त्यांचा मी मनापासून आभारी आहे.

¯ÖÃÖŸÖŸÖ ÃÖ¿ÖÖ¬Ön करण्यासाठी मा–ो आई, वडील व कुटुंबातील सर्वांनी संशोधन कार्यास सहकार्य केले.तसेच आमचे बंधू प्रा.सुनिल पानखडे यांनी प्रÃŸÖŸÖ ÃÖ¿ÖÖ¬Ön प्रबंधाची मांडणी वेळेत पूर्ण करुन दिली त्याबद्दल मी सर्वांचा आभारी आहे.याशिवाय अनेक गुरुवर्य, सहकारी मित्र, यांचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहकार्य लाभले.ज्यांचा नामोल्लेख नजरचुकीने rÖÆन गेला त्या सर्वांचेच मनःपूर्वक आभार.

संशोधक

†×नल पांडुरंग पानखडे

अनुक्रमणिका

अ.क्रं.	प्रकरणाचे नांव	पृष्ठ क्रं.
	ऋणनिर्देश	I - IV
१.	संशोधन पध्दती	१-१४
२.	सत्यशोधक समाजाची स्थापना व कार्य	१५-५२
३.	अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे सामाजिक व सांस्कृतिक जागृतीचे कार्य	५३-९०
४.	सत्यशोधक समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान	९१-११८
५.	अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान	११९-१५६
६.	अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे शेतीविषयक योगदान	१५७-१८६
७.	अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाची धर्मचिकित्सा	१८७-२१९
८.	सारांश व निष्कर्ष	२२०-२३४
९.	परिशिष्टे १.अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधकांचे निवडक दस्ताऐवज व छायाचित्रे	 २३५-२४५
	२.संदर्भग्रंथ सूची	२४६-२५७

प्रकरण - ¯ÖÆü»Öê

संशोधन पध्दती

1. प्रास्ताविक
2. संशोधनाचे महत्त्व
3. पूर्वसंशोधनाचा आढावा
4. संशोधनाची उदि¤Â™ê
5. गृहितके
6. संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा
7. संशोधन पध्दती
8. संदर्भ साधने
9. संशोधनाची सैध्दांतिक संकल्पना

१०. शोध प्रबंधाचे प्रकरणानुसार स्वरुप

प्रकरण- ¯ÖÆü»Öê

संशोधन पध्दती

1.प्रास्ताविक :

सिंधू संस्कृतीच्या अस्तानंतर आर्यांचे भारतात आगमन –ÖÖ»Öê. या परकीय आर्यांनी येथील बहुजनांवर विजय मिळवून आपले बस्तान बसविले.मानवतेला तिलांजली दिल्याने सत्यशोधनास चालना मिळत ÝÖê»Öß आणि त्याचवेळी स्वातंत्र्य,समता व बंधुता या विचाराद्वारे सत्यशोधक विचारांच्या पायाभरणीचा सन्मान अर्थातच महात्मा गौतम बुध्दांकडे जातो.

त्यात वर्धमान महावीर आणि आस्थिक शिरामणी चार्वक यांचे योगदान मह¢¾ÖÖ“Öê Šü¸üÖ»Öê. प्राचीन काळात या सत्यशोधकांचे अनमोल कार्य ठसा उमटून गेले.

मध्ययुगीन काळात संत महात्मा कबीर आणि संत तुकारामांनी जनसामान्यांना समजेल अशा प्रकारचे प्रबोधन केले. त्याच दरम्यान महात्मा बसवेश्वरांचे सत्यशोधन या काळात चकाकून गेले.

¯Öœü †¾ÖÖ“Ößन काळात ब्रिटिशांचा अंमल सुरु असतांना पाश्चिमा¢य विचारवंताचे विचार या भारत भूमीत रुजू लागले. पेशवाईच्या कालखंडात धर्माला फार मह¢¾Ö ¯ÖÏÖ¯ŸÖ –ÖÖ»Öê ÆüÖêŸÖê. ¬Ö´ÖÖÔ“ÖÖ तात्त्विक गुंता वाढतच चालला होता. या दरम्यान म्हणजेच १८१८ च्या सुमारास पेशवाईच्या अस्तानंतर आणि १९ व्या शतकाच्या उंबरठ¶ÖÖ¾Ö¸ü ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुले यांनी आपल्या प्रखर आणि तिखट धर्मचिकित्सेद्वारे "मानवता हाच खरा धर्म " असल्याचे प्रतिपादन केले.

खरा विकास करावयाचा असेल तर –ापाट्याने विद्याप्रसार करणे अत्यावश्यक असल्याचे •ÖÖê×तरावांना जानवले. बहुजनांपर्यंत शिक्षण म्हणजेच विद्या जोपर्यंत पोहचत नाही तोपर्यंत सुधारणा

होणे व्यर्थच. शिवाय बहुजनांपर्यंतचा विद्याप्रसाराचा मार्ग आणि त्यामधील असंख्य अडथळे पार करणे महाकठीणच होते. त्यासाठी सुशिक्षितांचे संगठन आवश्यक होते.

दरम्यानच्या काळात काही शिक्षित तरुण जोतिरावांच्या विचाराने प्रभावित –ÖÖ»Ö होते.त्यांच्याही मनात अ-ज्ञानाविषयी चीड होतीच.समाज उन्नत करावयाचा असेल, त्यातील दोष दूर करावयाचे असतील, तर सर्वप्रथम वैचारिक जागृती होणे आवश्यक होते. म्हणून मुंबई,पुणे आणि इतर ठिकाणच्या सुमारे ५० ते ६० सुशिक्षित मंडळींना महात्मा फुलेंनी सभेसाठी बोलाविले आणि २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी " सत्यशोधक समाजाची " स्थापना केली. तो दिवस म्हणजे नव्या समाजक्रांतीच्या दिशेने नेणाऱ्या संघर्षाची सुरुवात होती.तो संघर्ष तात्त्विक,सामाजिक ,नैतिक आणि शैक्षणिक यासारखी अनेक वर्तुळे पार करत मार्गस्थ –ÖÖ»ÖÖ ÆÖŸÖÖ.

त्या विचाराने प्रभावित होऊन अहमदनगर जिल्ह्यात पाथर्डी तालुक्यातील सोमठाणे या ठिकाणी सत्यशोधक समाजाची शाखा स्थापन होऊन जिल्ह¶ात या विचारधारेची पाळे मुळे रुजू लागली. नगर शहराप्रमाणेच पाथर्डी , नेवासा , शेवगांव , अकोला , कर्जत , राहुरी , संगमनेर , कोपरगांव या तालुक्यातही ही चळवळ विस्तारली. इ.स.१९१५ साली अहमदनगर येथे सत्यशोधक ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“Öß ¯Öx¸üÂÖ¤ü ³Ö¸ü»Öß ÆÖŸÖß.

" ज्यांशी दु:खाने गांजिले | तोचि सोयरे आपुले |

ठेवी मुक्त्ीला गहन | काठी तया करिता ऋण ||

ऐसा दीनांचा कैवारी | दीना मनी देवावरी |

तोची साधु सत्पात्र | मना तया दीनमित्र ||"

या विचाराने प्रेरित होऊन बहुजन समाजाच्या विकासासाठी अनेक कार्यकर्ते तयार –ÖÖ»Ö होते.त्यात कर्जतचे सेनानी बाबर , गंगाधर जेवरे , पगारे ,पाथर्डीचे शिदोरे बंधू (सोमठाणे),निंबोडीचे

राजाराम म्हस्के , कासार पिंपळगावचे शंकरराव पाटील राजळे ,सातवडचे दगडू पाठक , शेवगावचे हाजी काजी वकील , नेवासेचे आनंदराव पाटील , गोविंदराव चौधरी , कोपरगावचे बोरावके , ससाणे , संगमनेरचे थोरात , नगरचे भापकर , रामकृष्ण मोडक ,अमन पाटील , राहुरीचे कोळसे ¯ÖÖ™üß»Ö ‡.अनेक कार्यकर्ते व्याख्याने , सभा ,जलसे यांच्या माध्यमातून समग्र क्रांतीचा व समतेचा संदेश देत. सत्यशोधक विचारधारेद्वारे नगर जिल्ह्यातील सामाजिक,शैक्षणिक आणि राजकीय क्षेत्रात परिवर्तनास चालना मिळाली. याचा परामर्श 'अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक ÃÖ´ÖÖ•ÖÖचे योगदान (१८७०-१९४७)' या शोधप्रबंधातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२ संशोधनाचे महत्त्व :

पुरोगामी विचारसरणीच्या महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत सत्यशोधक समाजाचे मोठे योगदान आहे. शिक्षणानेच विकास होतो हे ठामपणे सांगणाऱ्या आणि बहुजनांच्या शिक्षणासाठी –ागडणाऱ्या ´ÖÆüÖŸÖ´ÖÖ फुले यांच्या विचार आणि आचाराने प्रभावित होऊन अनेक सत्यशोधक घडले. –ानाची पणती पुढे बहुजनांसाठी सूर्याप्रमाणे –ानप्रकाश देत राहिली. समाजसेवा म्हणजेच देशसेवा आणि देशसेवा म्हणजेच निर्मिकाची सेवा. या प्रकारची जाणीव निर्माण होणे म्हणजेच सत्यशोधक समाजाच्या विचारांचा सुवर्णकळस होय. सत्याचा शोध घेणारा तो सत्यशोधक.नव्या समाजक्रांतीच्या दिशेने नेणाऱ्या संघर्षाची सुरुवात जोतिरावांनी शिक्षण कार्यातून केली.त्याच्या विचारांचा अनेक सत्यशोधकांनी वसा घेऊन आपआपल्या परीने शैक्षणिक ,सामाजिक कार्य नेटाने चालू ठेवले. सहकार क्षेत्रात अग्रेसर असलेला अहमदनगर जिल्हा वैचारिकदृष्ट्या प्रगल्भ होण्यासाठी –ागडत होता.

शिक्षणप्रक्रियेतील पा–ार सिध्दांताप्रमाणे आजही बहुजन समाज शिक्षणापासून कोसो दूर असून उच्चवर्णीय तसेच उच्चविद्याविभूषित आणि बहुजन समाजातील शैक्षणिक दरी वाढत आहे.त्यातील अंतर कमी करण्याचे बहुमोल कार्य अनेक सत्यशोधकांमार्फत चालवले जात आहे. सत्यशोधक समाजाचे ध्येय आणि धोरणे नव्या पिढीला दीपस्तंभाप्रमाणे प्रेरणादायी ठरणारे

असल्याने मी वास्तववादी दृष्टिकोनातून **" अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान:(1870-1947) "** या विषयाची निवड केली आहे.

३.पूर्व संशोधनाचा आढावा :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जडणघडणीत महात्मा फुले स्थापित सत्यशोधक समाजाचे योगदान अत्यंत मह¢वाचे आहे.सत्यशोधकी विचाराने प्रेरित होऊन महाराष्ट्रात अनेक समाजसुधारकांनी केलेले कार्य तसे दुर्लक्षित आहे. या दुर्लक्षित आणि वंचित असलेल्या अभ्यास क्षेत्राकडे संशोधकाने लक्ष वेधले आहे. अहमदनगÖ¸¡ ×•Ö»ÆÖ¶ÖÖ´Ö¬ये ´ÖÆÖŸ´ÖÖ ±ú»Ö पश्च्यातही सत्यशोधकी विचारांचा प्रभाव टिकून राहिला.अनेकांनी केलेले कार्य अभ्यासण्यासाठी पुढील संशोधन कार्याचा आढावा घेण्यात आला.

१.एरंडे अशोक , "सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील काल आणि कर्तृत्व " , अप्रकाशित प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे .

२.काळे गोविंद ," दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांचे खंडकाव्य " , अप्रकाशित प्रबंध ,Ã¾ÖÖ´ÖßÖ रामानंद तीर्थ मराठ¾ÖÖ›Ö ×¾ÖªÖ¯ÖßšÖ, नांदेड .

३.खराट संभाजी , " दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांचे पत्रका×¸ŸÖÖ ", अप्रकाशित ¯ÖÏ²ÖÓ¬Ö,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा ×¾ÖªÖ¯ÖßšÖ, औरंगाबाद .

४.गायकवाड मिलिंद धोंडिबÖ , " दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक ,राजकीय आणि धार्मिक विचार " , जुलै २०१५ , अप्रकाशित प्रबंध ,टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे .

५. ढोले अशोक ," कॉ.पी.बी.कडू पाटील यांचे जीवन व कार्य - एक चिकित्सक अभ्यास - 1921 ŸÖê 1996" ,अप्रकाशिÖŸÖ ¯ÖÏ²ÖÓ¬Ö ,टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे .

6. ¤¸¾Ö›¡ ÃÖ×ŸÖ¿Ö , " सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील यांचे शेतीविषयक विचार : ' दीनमित्र ' च्या ×¾Ö¿ÖÂÖ ÃÖ¤³ÖÖŸÖ (‡.ÃÖ.1910 Ÿê 1967) ", अप्रकाशित प्रबंध ,मार्च २०१५ , टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे .

7. मालकर कृष्णा दादाराव ,'मराठवाडा विदर्भातील सत्यशोधक समाजाची चळवळ एक अभ्यास', अप्रकाशिÖŸÖ ¯Ö²Ö¬Ö ,›Ö.²ÖÖ²ÖÖÃÖÖÆेब आंबेडकर मराठवाडा ×¾ÖªÖ¯ÖÖŠ, औरंगाबाद.

या मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजात मुकुंदराव पाटील यांच्या समवेत अनेक लोक कार्यरत होते.त्यांचे शैक्षणिक , सामाजिक आणि वैचा×रक कार्य अत्यंत मोलाचे असल्याने आणि त्यावर संशोधन –ालेले नसल्याने "अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान : 1870 Ÿê 1947 " हा विषय संशोधनासाठी निवडला आहे.

४.संशोधनाची उद्दिष्टे :

1) सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेचा उद्देश जाणून घेणे.
2) महात्मा फुले स्थापित सत्यशोधक समाजाच्या विचारसरणीच्या अहमदनगर जिल्ह्यातील विचारवंताच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
3) अहमदनगर जिल्ह्यातील तत्कालिन सामाजिक चळवळींचा आणि कार्यांचा अभ्यास करणे.
4) अहमदनगर जिल्ह्यातील शेतकरी, कामगार, दलित, बहुजन समाज आणि स्त्रियांच्या विकासासाठी सत्यशोधक समाजाचे प्रेरणादायी ¿Öक्षणिक,सामाजिक व धार्मिक कार्य अभ्यासणे.
5) अहमदनगÖ¸¡ ×•Ö»Å¶ातील बहुजन समाजाच्या सर्वांगिण विकासातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान अभ्यासणे.

५.संशोधनाची परिकल्पना : (गृहितके)

1) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातही सत्यशोधक समाजाचे कार्य भारतीयांना प्रभावित करणारे आहे.

2) आजच्या बहुजन समाजातील ×¾Ö¿ÖÂÖÝÖ: तरुणवर्गाला सत्यशोधक विचारांचे कार्य प्रेरणादायी ठरणार आहे.

3) सामाजिक विकासाला - शैक्षणिक विचारांची जोड मिळाल्यास वैचारिक क्रांती तात्काळ ‘Ö›ÝÖ Æ ÃÖ¾ÖÁÖÝÖ †ÖÆ.

4) आधुनिक महाराष्ट्राच्या उभारणीत अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधकी समाजाच्या ×¾Ö“ÖÖ¸Ö“ÖÖ ¯Ö³ÖÖ¾Ö ¯Ö›»Ö»ÖÖ †ÖÆ.

5) सत्यशोधकीय विचारसरणीमुळे आर्थिक शोषण करणाऱ्या सरकारी व्यवस्थेत परिवर्तन ‘Ö›»Ö †ÖÆ.

६. संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :-

प्रस्तुत शोधप्रबंधाच्या अभ्यासासाठी सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेपासून स्वातंत्र्यापूर्वी अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाच्या कार्याचा व विचारांचा आणि योगदानाचा अभ्यास केला आहे.बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक ,सामाजिक विकासप्रक्रियेत तत्कालिन सत्यशोधकी ×¾Ö“ारसरणी आणि प्रभाव याचाही प्रस्तुत शोधप्रबंधात विचार केलेला आहे.

"शिक्षण सर्वांचे - आमचेही " त्याचप्रमाणे बहुजन समाजाचा विकास म्हणजेच राष्ट्राचा विकास या विचारधारेपर्यंत सत्यशोधक समाजाचे कार्य कशाप्रकारे पोहचले,यावर प्रस्तुत शोधनिबंधात विचार केलेला आहे.

प्रस्तुत अभ्यासाला मर्यादा आहेत.सत्यशोधक समाजाच्या वतीने सामाजिक विकासासाठी उचललेले विविध मार्ग,शैक्षणिक तÃÖ“Ö ¿Öतीविषयक विचार आणि उपाययोजना एवढ्यापुरताच विषय मर्यादित आहे.

संशोधन अभ्यासाचा मुख्य उद्देश स्वातंत्र्यपूर्व काळातील **" अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान :(1870-1947)"** हा असल्याने मर्यादित स्वरुपात ते मांडण्यात आलेले आहे.

७. संशोधन पध्दती :

सामाजिकशास्त्रामध्ये हा विषय असल्याने इतिहासाच्या सर्वच संशोधन पध्दती उपयुक्त ठरतात.

" अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान (१८७०-1947) " या संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक, मुलाखत आणि प्रश्नावली या सारख्या संशोधनपध्दतींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

८. संदर्भ साधने :

" अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान :(1870-1947) "या विषयावर संशोधन करण्यासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. संशोधनाकरिता तत्कालिन वर्तमानपत्रात प्रसिध्द केलेले लेख, बातम्या, सत्यशोधक समाजाची अधिवेशने, सत्यशोधकांची भाषणे व विचार, हस्तलिखिते, यासारख्या प्राथमिक साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच दुय्यम साधनांमध्ये संदर्भ ग्रंथ,चरित्रे, मासिके,

स्मरणिका, वृत्तपत्रातील लेख आणि मराठी साहित्य विश्वकोश तसेच इंटरनेटवरील माहिती इत्यादी संदर्भ साधनांचा उपयोग संशोधनासाठी केलेला आहे.

९. संशोधनाची सैध्दांतिक संकल्पना :

एकोणिसाव्या शतकात अनेक सामाजिक,वैचारिक चळवळी उभ्या राहत होत्या.अनेक समाजसुधारकांनी तत्कालिन स्थितीचा आणि समाजाचा सखोल अभ्यास करुन समाज विकासातील अडसर दूर करण्याचा प्रयत्न केला होता.समाजातील अ-ज्ञान दूर करण्यासाठी अनेकविध मार्ग वापरण्याचा प्रयत्नही -झाला होता.त्यामुळे सामाजिक जीवन गतिशील आणि परिवर्तनशील बनले होते.

राष्ट्रविकासासाठी बहुजनांचा सर्वांगिण विकास आवश्यक असतो. नव्हे तो त्यांचा हक्कच असतो आणि विकासाच्या मार्गाची सुरुवात शैक्षणिक विकासाशिवाय पुढे जात नाही म्हणून बहुजन समाजाला सर्व स्तरावर ,सर्व प्रकारचे शिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे हा विचार सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेत अग्रभागी होता . यात काही सैध्दांतिक संकल्पना †ÖÆŸÖ.

भारतीय समाज हा धर्माधिष्ठित आहे.मनुष्य जातीने श्रेष्ठ नसून तो गुणाने श्रेष्ठ आहे. त्याच्याकडे जातिभेद नाही. या प्रकारच्या विचारांची आजच्या पुरोगामी पिढीला आवश्यकता आहे.याबाबत संशोधन व्हावे, या अनुषंगाने संशोधन कार्य सुरु केले.संशोधन जरी स्वातंत्र्यपूर्व कालीन असले तरीही वर्तमानस्थितीत तद्विचारांचा प्रभाव संभवनीय उपयुक्तमूल्य आहे. "इतिहास म्हणजे श्रेष्ठ व्यक्तीची चरित्रे " याचीही प्रचिती संशोधन प्रबंधातून येईल.

याशिवाय अहमदनगर जिल्ह्यातील तत्कालिन सामाजिक , आर्थिक , शेतीविषयक शैक्षणिक आणि रुढीपरंपराविषयक अनेक सिध्दांताचा समावेश संशोधन विषयात करण्यात †Ö»Ö»ÖÖ †ÖÆê.

10.शोधप्रंबधाचे प्रकरणानुÃÖÖ¸üÖ Ã¾Öºþ¯Ö :

"अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान :(1870-1947) " या विषयावरील संशोधन प्रबंधाची विभागणी एकूण ८ प्रकरणात केली आहे.

१. प्रकरण पहिले : संशोधन पध्दती

सदरचे प्रकरण प्रस्तावनेच्या स्वरुपात आहे.त्यामध्ये प्रबंध विषयाची मर्यादा स्पष्ट केली आहे.संशोधनाचे महत्त्व ,संशोधन पध्दती , संशोधनाची उदि‍दष्टे ,गृहितके या विषयाची माहिती ¾Ö ¯Ö²Ö¬ÖÖ“ÖÖ 1ý¯Ö¸üÂÖÖ ´ÖÖ›ü»ÖÖ †ÖÆêü.

प्रकरण दुसरे : सत्यशोधक समाजाची स्थापना व कार्य

या प्रकरणात इ.स.१८१८ नंतर इंग्रजांचा शिरकाव मोठ¶ü प्रमाणात भारतात –ÖÖ»ÖÖ आणि सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तना»ÖÖ ¯ÖÖ¸ü³Ö –ÖÖ»ÖÖ ÆüÖêŸÖÖ. ‡ंग्रजांच्या नव्या राज्यपध्दüŸÖß“ÖÖ परिणाम जाणवत होता. धार्मिक आणि शैक्षणिक सुधारणाचा वेध घेण्यासाठी अनेक सुधारणावादी चळवळी उभ्या होत्या.ईस्ट इंडिया कंपनी सरकारने १८१३ मध्ये भारतात शिक्षण प्रसार सुरु केला.बहुजन वर्गाला विकासाच्या गंगेत पोहचवण्याचे प्रयत्न सुरु –ÖÖ»Öê ÆüÖêŸÖê, परंतु तो ठराविक वर्गापुरताच मर्यादित होता. समाजातील तोच वर्ग आर्थिक प्रगतीकडे वाटचाल करु लागला होता.मात्र, बहुजन समाज हा आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात मागासलेलाच राहिला.समाजात जातिभेदाच्या विकृत कल्पनेने ¿ÖÖÆêü¸ü मांडले होते. बहुजन समाजाची अवस्था बिकट होती. धर्माचा आणि व्रतवैकल्याच्या कचाट्यातून बाहेर पडून विकासाकडे –Öêपावण्याची उमेदच नाउमेद –ााली होती. जातीयवादाच्या पोलादाची चौकट भक्कम होती. पाश्चात्त्य सुधारणेचे अनेक प्रवाह प्रभावीपणे वाहण्यास सुरुवात –ÖÖ»Öß ÆüÖêŸÖß.

न्या.रानडे , डॉ.भांडारकर ,मोडक , ÁÖß.×¾ÖšŸÖ»Ö¸üÖ¾Ö ØÿÖ¤êü , न्या.चंदावरकर इत्यादी मंडळी प्रार्थना समाज आणि ब्राह्मो समाजाच्या माध्यमातून समाजसुधारणा करु पाहत होते. ²Ö¬¤üß•ÖßÖ¾ÖÖß

वर्गाला जागे करण्याचा प्रयत्न 'शतपत्रा' द्वारे लोकहितवादींनी सुरु केला.त्याच काळात ²Ö×¬¤¾ÖÖ¤ß ²ÖÖÉण सुधारकांचा गोपाळ गणेश आगरकरांच्या स्वरुपात एक सुधारणेचा प्रवाह प्रभावशाली होता.हजारो वर्षापासून †-ाानाने ,दारिद्र्याने हैराण –ाालेला समाज खेड्यापाडं¶ÖÖŸÖ विखुरलेला होता.

या समाजाला जागे करुन त्याला विद्येचे महत्त्व पटविणारा व त्यांच्यामध्ये स्वतंत्र अस्मिता निर्माण करणारा त्यागी, कृतिवंत असा समाज सुधारक नेता महात्मा जोतिराव फुले यांच्या रुपाने शेतकरी वर्गातूनच पुढे आला.

बहुजन समाजाच्या सर्वांगिण उध्दारासाठी आणि मूलगामी समाज परिवर्तनासाठी जोतिरावांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना २४ सप्टेंबर १८७३ मध्ये केली .तद्नंतर सत्यशोधक समाजाच्या कार्याचा संक्षिप्त आढावा या प्रकरणात घेण्यात आला आहे.

प्रकरण तिसरे :

अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे सामाजिक व सांस्कृतिक जागृतीचे कार्य

सदरच्या प्रकरणात अहमदनगर जिल्ह्यात सत्यशोधक समाजाच्या स्थापन –ाालेल्या अनेक शाखांच्या माध्यमातून १८७० ते १९४७ या कालखंडातील डावी चळवळ, गुहा शिबिर, जोर्वे शिबिर, लाल बोर्डिंग, टिटवाळा परिषद, करंजी परिषद आणि इतर तत्कालीन चळवळींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.सामाजिक जागृतीसाठी अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे लढे व अधिवेशने, सत्यशोधकीय लग्नविधी व मंगलाष्टके, पूजाविधी वÖ ¤¾Ö¢¾Ö, तसेच सोमवंशीय परिषद, भिल्ल परिषद, मातंग परिषद आणि विठ्ठल सप्ताह यातून –ÖÖ»Ö»Ößे सामाजिक कामे आणि सांस्कृतिक जागृती याविषया“ÖÖ †Öœé¾ÖÖ ‘ÖŸÖ»ÖÖ †ÖÆê.

प्रकरण चौथे :

अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

सदरच्या प्रकरणामध्ये १८४८ साली पुण्यात बुधवार पेठेत मुलींची पहिली शाळा महात्मा फुलेंनी सुरु करण्यापूर्वी अहमदनगर येथील ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी चालविलेल्या शैक्षणिक कार्याची माहिती घेण्यात आली होती. तेंव्हापासूनच अहमदनगर हे शैक्षणिक चळवळीचे मोठे केंद्र आहे. शैक्षणिक क्षेत्र विस्तारत नेण्यासाठी अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजात कार्यरत असलेल्या बापूसाहेब भापकर ,हिराबाई भापकर, चंद्रभान आठरे पाटील , सरदारजी थोरात , लक्ष्मणरावजी पालवे , बाबुजी आव्हाड , दादापाटील शंकरराव राजळे , ग.रा.म्हस्के, सेनानी 2ÖÖ2Ö¸ , गंगाधर जेवरे , जाधव गुरुजी , पगारे, ना–र , पाथर्डीचे शिदोरे बंधू , (सोमठाणे) , निंबोडीचे राजाराम म्हस्के , कौडगावचे बाळाजी पाटील आठरे , कासार पिंपळगावचे शंकरराव ¯ÖÖ™üß»Ö ¸Ö•ÖÔü , 3ÖÖगुजी अकोलकर , हंडाळवाडीचे कॅप्टन गणपतराव आव्हाड , सातवडचे दगडू पाठक इत्यादी होते.शेवगावचे हाजी का–ी वकील , एरंडगावचे संपतराव धस , एकनाथ भागवत , नेवासेचे आनंदराव पाटील , एस.टी.पवार , एस.एस.पाटील ,श्रीधर नवले , गोविंदराव चौधरी , कोपरगाचे नारायणराव बोरावके , बाबुराव बोरावके , गिरमे ,ससाणे , संगमनेरचे सरदार थोरÖŸÖ , अकोल्याचे देशमुख , बेलापूर (श्रीरामपूर) चे वाघुजी पाटील , अण्णासाहेब शिंदे , ह.कृ.काळे , रामभाऊ आगरकर , ॲड.विनायक मुळे, साहेबराव निसळ , अमन पाटील , रामकृष्ण मोडक (शाहू मोडकचे वडील) , राहुरीचे कोळसे पाटील यांसारख्या अनेक लोकांच्या शैक्षणिक कार्याचा आणि विचारांचा अभ्यास केलेला आहे.

प्रकरण पाचवे :

अहमदनगर जिल्ह¶ातील सत्यशोधक समाजाचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान

या प्रकरणात समाजकार्य करतांना राजकीय पाठबळ असल्यास ते अधिक वेगाने करता येते आणि खेड्यापाड्यात विकासगंगा पोहोचवण्यात अडसर येत नाही. त्यामुळे इ.सन १९१० नंतरच्या कालखंडात भारतात राजकीय घडामोडी वेगाने घडत होत्या.निजÖ´Ö¿ÖÖÆß ŸÖ ¯Ö¿Ö¾ÖÖ‡ आणि स्वातंत्र्य संग्राम या ध्रुवीकरणामध्ये जिल्ह्याचे राजकीय आणि सामाजिक जीवन ढवळून निघाले होते.प्रत्येक घडामोडीवर अहमदनगर जिल्ह्याची मोहोर उमटली. राजकीय बदलांचे वारे अहमदनगर जिल्ह्याने अनुभवले.अहमदनगर जिल्हा लोकल बोर्डाच्या माध्यमातून तसेच तालुका लोकल बोर्डाच्या माध्यमातून राजकीय प्रतिनिधित्व मिळवून सरदार शिवराव भवानराव £ÖÖ¸ÖŸÖ , ²ÖÖ¯ÖÃÖÖÆ²Ö ¾Ö ×Æराबाई भापकर , गणपतराव राजाराम उर्फ रावसाहेब म्हस्के, आनंद स्वामी, बाबा आढाव, चावक दत्तात्रय गणेश, तसेच मुकुंदराव पाटील या सत्यशोधकांनी केलेल्या कार्याचा ऐतिहासिक वेध घेतला आहे.ŸÖÃÖ“Ö स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीचा संघर्ष, जातवार मतदान प्रतिनिधित्व, मतदान हक्क, ब्राह्मणेतर पक्षाची स्थापना व राजकीय कार्य, आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सत्यशोधकांची भूमिका याबाबतचा संक्षिप्त आढावा या प्रकरणÖŸÖ ‘ÖŸÖ»ÖÖ †ÖÆ.

प्रकरण सहावे :अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे शेतीविषयक योगदान

प्रस्तुत प्रकरणात स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतीची विदारक स्थिती आणि सरकारचे धोरण , याचा अहमदनगर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या जीवनावर -ालेला आर्थिक , धार्मिक आणि सामाजिक परिणाम तसेच त्याची आर्थिक लूट आणि त्याची जागृती तसेच शेतीविषयक सुधारणा याविषयी संक्षिप्त आढावा घेण्यात आला आहे. शेतकऱ्यांसाठीची अहमदनगर

जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाने मांडलेली पंचसूत्री शेतीयोजना आणि सामुदायिक शेती योजना शेतकऱ्यांसाठी निश्चितच फायदेशीर ठरेल याचा वेध घेण्यात आला आहे.

प्रकरण सातव : अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाची धर्मचिकित्सा

प्रस्तुत प्रकरणात धर्माबाबतची सत्यशोधक समाजाची मते आणि चिकित्सात्मक विचारप्रणालीचा वापर करुन समाजजागृती आणि समाजउन्नती साधण्यासाठी अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे धर्मचिकित्सात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे.²ÖÖ¬Ö¤ü संप्रदाय, सुफी संप्रदाय, नाथ संप्रदाय आणि वारकरी संप्रदाय यांच्या धर्मतत्त्वांचा अभ्यास करुन १९ व्या शतकातील महात्मा फुले कृत सत्यशोधकीय धर्मचिकित्सा अभ्यासण्यात आली आहे. अहमदनगर जिल्ह्यात सत्यशोधक समाजाची धर्मचिकित्सा पुरोगामी विचारसरणीत रुजवण्यात यशस्वी ज्ञाली असल्याचे दिसते.सत्यशोधक विचारसरणीचा ब्राह्मणांना विरोध नसून ब्राह्मण्यवादाला विरोध असल्याचे दिसून येते.

प्रकरण आठवे : सारांश व निष्कर्ष

अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान (१८७०-1947) या संशोधन ¯Ö²Ö¬ÖÖ“ÖÖ¸ü प्रकरण १ ते ७ मध्ये सारांश रुपाने मांडणी करुन काही वास्तववादी ठळक निष्कर्ष ×¤ü»Öê»Öê †ÖÆêüÖ.

प्रकरण - ¤ÃÖ¸ü

सत्यशोधक समाजाची स्थापना व कार्य

२.१ प्रास्ताविक

२.२ सत्यशोधक विचारांची पायाभरणी

२.२.१ महात्मा फुले यांचे घराणे

2.3 ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुले यांचा कौटुंबिक संघर्ष आणि समाजभान

2.4 ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुले यांचे वाचन

2.5 ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुले यांच्या काळातील उठाव आणि बंड

2.5.1 ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुलेंचा अपमान आणि समाजसुधारणांचा ध्यास

२.६ महात्मा फुले : एक समाजसुधारक

२.७ सत्यशोधक समाज स्थापनेमागील ŸÖ¢¾Ö-गान

२.८ सत्यशोधक समाजाची स्थापना

२.९ सत्यशोधक समाजाचे ध्येय ,उदिदष्टे आणि नियम

2.10 ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö

प्रकरण - ¤ÃÖ¸ü

सत्यशोधक समाजाची स्थापना व कार्य

२.१ प्रास्ताविक :

इ.स.१८१८ नंतर इंग्रजांचा शिरकाव मोठ¶ाा प्रमाणात भारतात –ााला.सामाजिक आणि सांस्कृ¯तक परिवर्तनाला प्रारंभ –ााला होता. इंग्रजांची नव्या राज्यपध्दतीचा परिणाम जाणवत होता. धार्मिक आणि शैक्षणिक सुधारणाचा वेध घेण्यासाठी अनेक सुधारणावादी चळवळी उभ्या होत्या. ईस्ट इंडिया कंपनी सरकारने १८१३ मध्ये भारतात शिक्षण प्रसार सुरु केला. बहुजन वर्गाला विकासाच्या गंगेत पोहचवण्याचा प्रयत्न सुरु –ााला.परंतु तो ठराविक वर्गापुरताच मर्यादित होता.समाजातील तोच वर्ग आर्थिक प्रगतीकडे वाटचाल करु लागला होता.मात्र, बहुजन समाज हा आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात मागासलेलाच राहिला.समाजात जातिभेदाच्या विकृत कल्पनेने कüÖÆ¸ü ´ÖÖ>»Ö ÆüÖêŸÖê."[1] बहुजन समाजाची अवस्था बिकट होती. धर्माचा आणि व्रतवैकल्याच्या कü“ÖÖ™¶ातून बाहेर पडून विकासाकडे –ेपावण्याची उमेदच नाउमेद –ााली होती. " जातीयवादाच्या पोलादाची चौकट भक्कü´Ö ÆüÖêŸÖß "[2] पाश्चात्त्य सुधारणेचे अनेक प्रवाह प्रभावीपणे वाहण्यास सुरुवात –ÖÖ»Öß ÆüÖêŸÖß.

न्या.रानडे ,डॉ.भांडारकर ,मोडक ,श्री.विठ्ठलराव शिंदे ,न्या.चंदावरकर इत्यादी मंडळी प्रार्थना समाज आणि ब΄ÖÉÖ समाजाच्या माध्यमातून समाजसुधारणा करु पाहत होते.बुध्दिजीवी वर्गाला जागे करण्याचा प्रयत्न 'शतपत्राद्वारे' लोकहितवादींनी सुरु केला.त्याच काळात बुध्दिवादी ब्राह्मण सुधारकांचा गोपाळ गणेश आगरकरांच्या स्वरुपात एक सुधारणेचा प्रवाह ¯Ö³ÖÖ¾Ö¿ÖÖ»Öß ÆüÖêŸÖÖ. हजारो वर्षापासून अ–ानाने , दारिद्र्याने हैराण –ालेला समाज खेड्यापाड्यात विखुरलेला होता."या समाजाला जागे करुन त्याला विद्येचे महत्त्व पटविणारा व त्यांच्यामध्ये स्वतंत्र अस्मिता निर्माण करणारा त्यागी,कृतिवंत असा समाज सुधारक नेता महात्मा जोतिराव फुले यांच्या

रुपाने शेतकरी वर्गातूनच पुढे आला."[3] बहुजन समाजाच्या सर्वांगिण उध्दारासाठी आणि मलगामी समाज परिवर्तनासाठी जोतिरावांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना २४ सप्टेंबर १८७३ मध्ये केली .

२.२ सत्यशोधक विचारसरणीची पायाभरणी :

महात्मा फुले यांचे बालपण , शिक्षण आणि वैचारिक जडणघडण सत्यशोधक समाजाची स्थापना करतांना महात्मा फुले यांच्यावर कोणकोणत्या प्रकारची वैचारिक जडण घडण –Öü»Öß ÆÖêŸÖß ? ×2Ö×टशपूर्वकालीन सामाजिक स्थिती ,जाती संस्था,वर्णव्यवस्था हे घटकही पाहणे तितकेच महत्त्वाचे ¾ÖÖ™ŸÖê.

२.२.१ महात्मा फुले यांचे घराणे :

महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील खटाव तालुक्यातील अतिशय लहान असलेले कटगुण हे महात्मा फुले यांचे जन्मगाव होय.या "गावामध्ये गोऱ्हे ,गायकवाड ,कुलकर्णी अशी काही ´ÖÆü¢¾ÖÖ“Öß ‘Ö¸ü ÆÖêŸÖß."[4] त्याकाळाच्या प्रथेप्रमाणे येरळा नदीच्या पाण्याच्या प्रवाहाचा वापर करुन ˆ¤ü¸ü×नवाहासाठी शेती परंपरा गोऱ्हे घराण्याची सुरु होती.महात्मा फुले यांची वंशावळ खालीलप्रमाणे

चौगुले (पंजोबा)
↓
कोंडिबा (गोऱ्हे)
↓
¿Öê™üß2ÖÖ- रत्ना
↓

रोणोजी	कृष्णा	गोविंदा
(–ÖêŸÖÖ)		↓ मामा वडिलांच्या मामाकडे (–गडे)
		घराबाहेर काढले. ↓

चिमणाबाई (–ागडे) x¾Ö¾ÖÖÆü

¸üÖ•ÖÖ¸üÖ´Ö - ¡ÖÖ×»ÖÓ²ÖÖ

•ÖÖ×¾ÖÖ¸üÖ¾Ö

२.२.२ महात्मा फुले यांचे बालपण आणि शिक्षण :

"कटगुण या गावात महात्मा फुले यांचे पूर्वज राहत होते.त्यांचे पंजोबा हे गावचे 'चौगुले ' ÆüÖêŸÖê."[5] कोंडिबा हे त्यांचे पंजोबा .त्यांच्या मुलाचे नाव शेटीबा .शेटीबांचा विवाह रत्नाशी –ाला.कुटुंबाचा विस्तार वाढतच होता.उदरÖ×नवाहाचे साधन शोधत असतांनाच सातारा जिल्ह्याला लागूनच असलेल्या पुणे नगरीकडे जावे असे शेटीबांस वाटू लागले आणि उदरÖ×नवाहासाठी त्यांनी आपले येरळा नदीकाठचे गाव सोडले आणि पुण्यास आले.पुण्यात वास्तव्यास असतांनाच त्यांना राणोजी,कृष्णा आणि गोविंदा अशी तीन मुले –ाली.त्याकाळची आर्थिक स्थिती फारशी भक्कम नव्हतीच.शेतीकाम करुन फुले विकण्याचे काम करुन कुटुंब ते चालवत असत.मुले जसजशी मोठी होत होत तसतसा संसारखर्चही वाढतच चालला होता.त्यामुळे लहानपणापासूनच घरातील सर्वच सदस्यांना लहानमोठी कामे किंवा चाकरी करावी लागत होती.फुलांचा व्यवसाय करणे सर्वांनाच आवडत असल्याने लवकरच त्यांना स्वकष्टाने फुलांचा व्यवसाय जोमाने करता आला.पुणे येथे मोठ्या प्रमाणात फुलापासून गजरे,हार आणि इतर वस्तू तयार करुन विकण्यावर त्यांचं कुटुंब चालत असे.माधवराव पेशव्यांनी या राणोजी ,कृष्णा आणि गोविंद यांच्याकडे एका बागेचे काम सोपवले.बागकाम करुन ,फुले उत्पादित करुन पेशव्यांना देण्याचे काम मोठ्या आवडीने करु लागले. " त्यांच्या या सेवेबददल पेशव्यांनी त्यांना पस्तीस एकर जमीन इनाम म्हणून दिली."त्यांच्या वाढलेल्या फुलांच्या धंद्यामुळे लोक त्यांना 'गो–हेंऐवजी ' 'फुले' या नावाने संबोधू लागले.पुढे त्यांचे फुले हेच आडनांव रुढ –ÖÖ»Öê.

शेटीबाच्या मृत्यूनंतर गोविंदराव स्वतंत्रपणे पुण्याजवळ एका खेडेगावात काम करु लागले.शेतीकामाची आवड असल्याने या व्यवसायात त्यांचा जम बसत होता.शेतीमाल विकण्यासाठी त्यांनी पुण्यात एक दुकान सुरु केले.प्रामाणिकपणा आणि सातत्य या गोष्टीमुळे आर्थिक परिस्थिती सुधारली.धनकवडी गावातील –ागडे पाटील यांची कन्या चिमणाबाई यांच्याशी त्यांचा विवाह –ााला.त्यांना राजाराम आणि धोंडिबा अशी दोन मुले –ााली.परंतु वयाच्या आठव्या महिन्यातच धोंडिबाचे निधन –ााले.धोंडिबाच्या मृत्यूनंतर जोतिरावांचा जन्म –ााला.तो दिवस म्हणजे "चैत्र शु !! १५ शके १७४९,बुधवार ,दिनांक ११ एप्रिल १८२७ .त्यांना आईचा सहवास फार काळ लाभला नाही.त्यांची आई चिमणाबाई २५ डिसेंबर १८२७ रोजी मृत्यू पावली."[7] लहानपणीच आईचा सहवास कमी लाभलेले जोतिबांना दाईने वाढवले.गोविंदरावांनी दुसरे लग्न करता मुलांना वाढवले.त्यासाठी ते आपले फुलाचे दुकान चालवत. "नेकीने धंदा करणारे नि नीतीने चालणारे गोविंदराव आपल्या जातीत एक प्रतिष्ठित व्यक्ती म्हणून मानले जात.ते स्वभावाने धार्मिक ,शांत नि धोपटमार्गी होते.परंपरा व चालीरीती योग्य रीतीने पाळून ते आपला गृहस्थाश्रम दक्षतेने चालवीत."[7] गोविंदरावांचे शिक्षण फारसे –ाालेले नव्हते.परंतु आपल्या मुलांनी शिकावे असे त्यांना मनोमन वाटत होते.जोतिराव सहा वर्षाचे असतांना शाळेत घालावे असे त्यांना वाटत होते.

"शिक्षण ही ब्राह्मणांखेरीज इतर जातींनी संपादन करावयाची गोष्ट नव्हे अशी त्या काळची सÖ´Ö•ÖŸÖ †ÃÖ."[8] खेडोपाडी शिक्षण प्रसार फारसा नव्हताच.इंग्रजी भाषेचे –ाान असलेल्या लोकांची तत्कालीन सरकारला गरज होती.त्यामुळे थॉमस बॅबिग्टन मेकॉले यांनी पाश“ाात्य शिक्षण इंग्रजीतूनच द्यावे असे ठरवले.तसेच देशी भाषेतून पौर्वात्य शिक्षण द्यावे असे ठरवले असल्याने मोठे संक्रमण १९ व्या शतकात घडत होते."ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी १८२४ साली पुण्यात मराठी शाळा काढल्या होत्या."[9] वयाच्या ७ व्या वर्षी जोतिरावांना गोविंदरावांनी मराठी शाळेत घातले.त्याकाळी शिक्षकांना पंतोजी असे म्हणत.आणि "कोकणात तर त्यांना शेणवी म्हणत.कारण तेथील शिक्षक शेणवी जातीचे असत."[10] मुख्यतः संस्कृत,व्याकरण ,ज्योतिष, वेदान्त आणि धर्मशास्त्र यांचे शिक्षण देण्यावर भर असे.शिक्षणाचे महत्त्व फारसे लोकांना पटलेले नव्हते."इंग्रजी भाषेच्या पठणाने माणूस

अपवित्र होतो एवढेच नव्हे तर त्याचे ब्राह्मणत्वही जाते.असे सनातनी ब्राह्मण मानीत असत.जोतिरावांचे समकालीन गोपाळराव देशमुख यांना विद्यार्थीदशेत आपले दप्तर घरी नेता येत नसे.शिवाशिव होऊ नये म्हणून ते आपली पुस्तके विहिरीतल्या एका कानोड¶ÖÝÖ Š¾ÖßÝÖ †ÃÖÝÖ."[11]

×¿Ö‍क्षणाच्या बाबतीत ब्राह्मणांची अशी समजूत होती की,सर्व –ान संस्कृत ग्रंथात साठवलेले आहे.ब्राह्मणांनीच त्याचा अभ्यास करावा.श्रीमंतानी गादीवर लोळावे,त्यांना श्रम करण्याची आणि शिक्षणाची गरज नाही , †¿ÖßÖ Ÿयांची धारणा होती.वरिष्ठ वर्गाचेही या कारणामुळे शिक्षणाकडे फारसे लक्ष नव्हते.तेही संकुचित मनोवृत्तीतून बाहेर पडत नव्हते.समाजसुधारकांनी काढलेल्या शाळेत तर त्यांना जाणे कमीपणाचे वाटत असे.असे असतांनाही जोतिरावांनी अभ्यासात चांगलीच प्रगती केली.चांगले लिहिता वाचता येऊ लागले.हिशेबही करता येऊ लागले.शिक्षणातील प्रगती जोर धरु लागली.परंतु तत्कालीन स्थिती भयावह होती तिचे वर्णन "१९ ऑक्टोबर १८५४ च्या ' –ानप्रकाश ' मध्ये एका कवीने चिंता व्यक्त केली आहे.तो म्हणतो,

"गत तरी आतां काय करावी !

अबरुनी पोरे कैशी धरावी !!

जाऊं देता त्यांच्या शाळे ! बाटूनि येतील तुमची बाळें

सर्व कुळाला लागले काळें !

खातरी ऐशी पक्की धरावी !! "[12]

याप्रमाणे मानसिकता समाजात मोठ¶ा प्रमाणात होती.गोविंदरावांच्या दुकानातील ब्राह्मण कारकुनाने जोतिरावांना शाळेतून काढण्याचा सल्ला दिला.त्याच्या मतानूसार शिक्षणामुळे तो शेतात काम करावयास ना लायक होईल.असा मतलबी सल्ला गोविंदरावांच्या मनावर ठसवण्यात आला.कारण नोकरीत ,व्यवसायात कनिष्ठ वर्गातील लोक शिक्षणाद्वारे आले तर आपला धंदा ,नोकरी धोक्यात येणार .अशी समज त्याची होती.गोपाळराव देशमुख यांनी १८४८ साली आपल्या 'शतपत्रात ' लिहिले की,"एखादा मराठा किंवा इतर जातीचा कारकून ब्राह्मणांनी पाहिला म्हणजे त्यांचे अंगाचे तिळपापड होतात, हे काय ? "[13] ब्राह्मणेतरांचा कल शिक्षणाकडे वाढताच त्यांनी ओरड सुरु केली, 'कलियुग आले,विद्या¿Ö¦Ö घरी गेली ', त्यांना वरिष्ठ लोकही साथ देत "एकदा

असे घडले की,बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेमधून मराठे,कोळी,भंडारी,सोनारादी जातींच्या मुलांना शाळेतून तडकाफडकी काढून टाकण्यात आले."[14] •ÖÖ×ÝÖ¸ÖÃ¾ÖÖ“ÖÀ ¾Ö¸ßÖ»Ö प्रकारच्या ब्राह्मण नßÝÖß´ÖÔÛ ¿ÖÖÔÛÖ ²Ö¤Û –ााली.शेतीतील कामे करण्यास त्यांनी सु¹ÝÃ¾ÖÖÝÖ केली.प्रातःकाळी उठून मळ¶ातील तण उपटून मळा साफ करत,फुले –ाडांना पाणी घालत शेताचे कुंपण साफ करत.जोतिराव साफसफाईचे काम सफाईदारपणे करत होते.गोविंदरावांना उत्साह संचारत असे. शाळा बंद असतांनाही शेतकामातून वेळ मिळाल्यावर जोतिराव वाचन करत.शेतातील कामकाजावर गोविंदराव खुश होते.त्याकाळच्या प्रथेनÖÃÖÖ¸Û •ÖÖ×तरावांचे लग्न वयाच्या तेराव्या वर्षी –ााले.इ.स.१८४० साली साताऱ्यातील खंडाळा तालुक्यातील नायगाव येथील खंडुजी नेवसे यांची मुलगी सावित्रीबाई हिच्याशी –ÖÖ»ÖÖ.²ÖÖ»Ö×¾ÖÝ¾ÖÖÆÖ“ÖÀ ¯Ö¬¤ÛÝÖ ÝÖ¾ÖÆÖ ¹ÝœÛ Æोती.जोतिरावांच्या शिक्षणात खंड पडला होता.त्यांची सगुणाबाई ही मानलेली बहीण होती. "त्यांच्या शेजारी गफार बेग मुन्शी हे उर्दू शिक्षक व लिजिट साहेब हे ख्रिस्ती अधिकारी राहत होते.सगुणाबाईने या विद्वानांच्या मदतीने जातिरावांना पुन्हा शाळेत पाठवले." [15]

जोतिराव १८४१ साली एका स्कॉटिश मिशनच्या शाळेत (इंग्रजी) शिक्षण घ‰Û लागले.तेथे बरेच ब्राह्मणेतर मित्र मिळाले.सदाशिवराव लोखंडे हे त्यापैकीच एक .पुन्हा एकदा शिक्षणाच्या प्रवाहात आल्याचा जोतिरावांना खूपच आनंद –ÖÖ»ÖÖ.

२.४ महात्मा फुले यांचे वाचन :

जोतिरावांचे शिक्षण सुरु असतांनाच अनेक जाती धर्मातील मित्र त्यांच्या जवळ येत.या काळात त्यांनी छत्रपती शिवाजी महाराज, जॉर्ज वॉशिंग्टन यांची चरित्रे वाचली.पुस्तकाचा त्यांच्या मनावर खोलवर परिणाम –ाला.समाजाचा विकास शिक्षणाशिवाय होऊ शकणार नाही आणि आपणही देशासाठी समाजकार्य करावे,असे त्यांना मनोमन वाटू लागले."ग्रँड डफ ने 'A History of the Mahrattas ' (´Ö¸ÖšÖ¶ांचा इतिहास) हा ग्रंथ १८२६ साली मराठीत लिहिला.त्याचे भाषांतर १८२९ साली मराठीत –ााले.या ग्रंथाचे मÆÖÝ´ÖÖ ±ÛÖ»Ö यांनी वाचन केले."[16]

छत्रपतींच्या जीवनातील चढउतार त्यांनी अभ्यासले आणि त्याच्यातील वीररसाची प्रेरणा आपल्या पोवाड्यातून व्यक्त केली.शिवाजी महाराजांच्या काळातील बखरींचे वाचन त्यांनी केले.समाजाचा विकास कोणा एका जातीवर ,धर्मावर आधारित नसतो असे त्यांचे ठाम मत बनले.

जॉर्ज वॉशिंग्टनचा जन्म अमेरिकेतीतील व्हर्जिनिया या वसाहतीत शेतकरी कुटुंबात –ालेला असतांनाही अल्पशिक्षित असूनही १७७४ साली भरलेल्या कॉंटिनेंटल कॉंग्रेसमध्ये त्यांनी भाग घेतला ŸÖÃÖ"Ö अमेरिकन स्वातंत्र्य लढ्यातÆß भाग घेतला.याचे आदर्श कार्य मÆÖŸ´ÖÖ फुलेंना खुणावत होते.त्याच्या चारित्र्याचाही ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुलेंनी अभ्यास केला.त्याच बरोबर थॉमस पेन यांच्या 'द राईटस् ऑफ मॅन ' या ग्रंथाचाही त्यांच्या मनावर प्रभाव पडला.या ग्रंथाच्या वाचनाने ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुलेंनी सामाजिक जागृतीचा ध्यास घेतला.ब्रिटन सरकारवर थॉमस पेन यांनी टीका केली होती. त्यांनी 'कॉमन सेन्स ' ,पब्लिक गुड यासारखी वादग्रस्त पुस्तकेही ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुलेंनी अभ्यासली . "राईटस् ऑफ मॅन ' या ग्रंथाने युरोपमध्ये मोठीच खळबळ उडविली होती " [17] या ग्रंथाच्या वाचनाने ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले आणि त्यांचे मित्र सदाशिवराव गोवंडे खू¯Ö"Ö ¯Ö³ÖÖ×¾ÖŸÖ –ÖÖ»Ö»Ö होते.मिशनऱ्यांच्या मानवतावादी भूमिकेमुळे त्यांना समाजातील धर्माच्या नावाखाली समाजातील अनिष्ठ प्रथांचा अर्थ कळू लागला.अनेक पाश्चा¢य विचारवंताच्या अभ्यासामुळे त्यांना समाजाच्या अशा प्रथा थांबवण्याचा विचार डोक्यात येत होता.आपल्या देशबांधवांना या प्रथांच्या जोखडातून बाहेर काढावे ¯Ö¸ŸÖ इंग्रजी राजवट होती.राजकीय आणि सामाजिक अस्थिरता त्यांना जाणवत होती.अमेरिकन स्वातंत्र्याच्या चळवळीपासून महात्मा फुलेंनी खूपच स्फूŸÖá ×´ÖôÖ×¾Ö»Öß ÆÖŸÖß. ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुलेंनी १८४७ साली आपला इंग्रजी शाळेतील अभ्यास पूर्ण केला.आता त्यांना इंग्रजी ग्रंथ समजण्याएवढ्या प्रगल्भतेचा अंदाज आला होता.आपले शारीरिक सामर्थ्य तितकेच कणखर आणि खणखणीत असावे यासाठी ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुलेंनी मर्दानी खेळातही कौशल्य प्राप्त केले होते.तलवार,दांडपट्टा व निशाणाबाजी यातील कौशल्य त्यांनी आत्मसात केले. रेखीव शरीरयष्टी आणि उत्तम आरोग्य ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले प्रेक्षकांवर छाप टाकत.त्यांचे मित्र गोवंडे यांनी आणि ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांनी लहुजी बुवा मांग या अस्पृश्य समाजातील गृहस्थाकडून तालमीचे शिक्षण घेतले.ते

तडफदार व देशाभिमानी तरुणांचे प्रेरणास्थान होते.१८४३ साली गोवंडे यांनी पुणे संस्कृत महाविद्यालयात नोकरी स्वßÛúÖ¸ü»ÖÖ.त्यांचे मित्र मोरे विठ्ठल वाळवेकर या ब्राह्मण मित्रांशी आणि सखाराम यशवंत परांजपे यांच्याशी ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुलेंचे स्नेहाचे संबध निर्माण –ााले.पाश्चात्त्य शिक्षण आणि ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांचे कार्य यांचा परिणाम या चार तरुणांच्या मनावर खोलवर –ााला.त्या चौघांना एका नवीन विचाराचे जग खु»Öê –ााले असे वाटू लागले.या चौघांनी सर्व धर्मांचा तुलनात्मक अभ्यास केला आणि शेवटी सार काढले की,"प्रत्येक धर्मात अशी कúÖÆüß ŸÖ¢¾Öê †ÖÆêüŸÖ की तो केवळ श्रध्देनेच मानावयाची असतात.म्हणून सर्व धर्मात जी समान ŸÖ¢वे आहेत त्यांचेच आपण अनुसरण करावे. यास्तव त्यांनी धर्मांतराचा बेत रहित केला."[18] सखोल अभ्यासाअंती त्यांना देव एक आहे. त्याचीच पूजा करावी.जी नीतितत्त्वे सर्व धर्मात सारखी आहेत त्यांप्रमाणे वर्तन करावे.थोडक्यात, मिशनऱ्यांनी दिलेला लोकसेवा करण्याचा आणि लोकशिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्याची बीजे त्यांना गवसली होती.

2.5 ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुले यांच्या काळातील उठाव आणि बंड :

साधारणपणे इंग्रजी शिक्षण संपेपर्यंत ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुले यांनी विद्यार्थी दशेत अनेक बंड जवळून पाहिले होते.इंग्रजांच्या विरोधात १८२६ साली बंड केल्याने उमाजी नाईकांचे नाव महाराष्ट्रात पोहोचले होते.पुणे जिल्ह्यातील १८३० चे कोळी लोकांचे बंड ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुलेंनी आणि त्यांच्या मित्रांनी अनुभवले होते."१८३९ ते १८४६ याकाळात भाऊ खरे , चिमणाजी जाधव,नाना दरबारे यांनी पदच्युत पेशव्यांच्या नावाने बंड केले.त्यात रामचंद्र गोरे आणि एक कोळी यांना फाशी देण्यात आली.बापू भांग्रे आणि राघोजी भांग्रे यांना २ मे १८४८ रोजी फाशी देण्यात आली."[19] Æê ÃÖ¾Ö देशभक्त लढा देत होते परंतु त्यांना यश मिळत नव्हते हे ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुले यांना जाणवत होते.पाच ¯Ö“Ö¾ÖßÃÖ तरुणांनी हुल्लडबाजी करुन इंग्रजांचे राज्य नष्ट होणार नाही हे त्यांनी जाणले.त्यामुÔê“Ö ŸÖê लोकसेवा आणि शिक्षण या समाज सुधारणेच्या मार्गाकडे वळले.आपल्या प्रगतीतील इंग्रज हेच एक

अडथळा आहे असे नाही तर जातीयता,अनेक वाईट प्रथा,अ-ज्ञान ,शिक्षणाचा अभाव ,लाचारी आणि विषमता यासारखे अडथळे पार करणे ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुलेंना महŸ¾ÖÖ“Ö ¾ÖÖ™üŸÖ.

2.5.1 ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुलेंचा अपमान आणि समाजसुधारणांचा ध्यास :

¾ÖÖ“ÖÖ×रक मंथनाच्या काळातच एका ब्राह्मण मित्राच्या लग्नाचे निमंत्रण ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुलेंना आले. नितांत मैत्रीमÔÖ¡Ö“Ö ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले त्या लग्नास पोहोचले.ब्राह्मण वधु-वरांकडील मंडळींच्या मिरवणकीत तेही सहभागी –ÖÖ»Ö.ब्राह्मणांचा सनातनी भाव जागृत –ााल्याने त्यांच्यातील एक जण ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुलेंच्या अंगावर खेकसून म्हणाला,"ब्राह्मणासंगे रस्त्यातून चालायला तुला धारिष्ट्य तरी कसं –ÖÖ»Ö ? †¸ü ¿Öूद्रा,तू जातिपातीची सगळी बंधने आणि रßÖतरिवाज धुडकावून आमचा असा अपमान करतोस काय ? तू आमच्या बरोबरीचा आहेस असं समजतोस की काय ? असं वागण्या¯ÖÛ¾Öá ŸÖ शंभरवेळा विचार करावयास पाहिजे होतास .चल हट् मागं अन् चालू लागÖ. सर्वांच्या मागून अलीकडं लोक अगदीच बेताल नि बेशरम –ााले आहेत.जातीपातीची मर्यादा ध्यानातच ठेवीनासे –ााले आहेत.ह्या इंग्रज राजवटीमुळे हे लोक भारीच उद्धट होत चालले †ÖÆêŸÖ."[20]अपमानाने संŸÖÖ¯ÖÖ»Ö»Öया ´ÖÆÖŸ´ÖÖ ±ãú»Öê“या मनावर या घटनेने आघात केला.गोविंदरावांशी चर्चा केली.हितोपदेश ऐकला.पण मार्टिन ल्युथर यांच्या जीवनापासून आणि जॉर्ज वॉशिंग्टन यांच्या चारित्र्यापासून घेतलेली स्फ्ûŸÖß वरवरची नव्हती. त्यांनी तेंव्हाच ठरवले की,समाजक्रांतीचे बंड उभारणे अत्यावश्यकच आहे.या सामाजिक अप्रतिष्ठेचा कलंक जोतिरावांच्या आयुष्यातील चळवळीचे उगमस्थान बनला. राजकßय गुलामगिरी अधिकच वाईट हे त्यांना –ÖÖŸÖ –ााले.वयाच्या २१ व्या वर्षी जोतिरावांनी प्रत्यक्ष समाजकार्यास प्रारंभ केला. शिक्षणानेच स्वाभिमानाची जाणीव होते आणि समाजक्रांतीसाठी शिक्षणक्रांती आवश्यक आहे याचा विचार करुन जोतिरावांनी शाळा काढण्याचे ठरवले."नोकरीवर रुजू होण्यासाठी सदाशिवराव गोवंडे अहमदनगरला गेले तेंव्हा त्यांनी आपल्याबरोबर जोतिरावांना नेले त्या काळी अहमदनगर हे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी चालवलेल्या शिक्षणकार्याचे एक मोठे केंद्र बनले होते." [21] तेथेच त्यांची मिस फेरारबाईच्या शाळेला भेट देण्याचा

योग आला. अमेरिकन मराठी मिशन व्दारे १८३१ पासून अहमदनगर येथे शिक्षणाची सोय करण्यात †ÖÛ»ÖÛß †ÖÛÆ. हिंदुस्थानात स्त्री शिक्षणाकडे खूपच दुर्लक्ष आहे,याबाबत फे रार बाईंची तळमळ जोतिरावांना जाणवली.त्यांच्या प्रेरणेतून त्यांनी पुण्यात बुधवार पेठेत १८४८ साली ऑगस्ट महिन्यात पहिली मुलींची शाळा सुरु केली.

सावित्रीबाईंनी शिक्षिकेचे काम केले.ही घटना त्याकाळी अत्यंत समाजद्रोही आणि धर्मद्रोही मानण्यात आली.अनंत अडचणी उभ्या होत्या.गोविंदरावांनी नाईलाजाने घर सोडण्यÖ“ÖÖ †Ö¤ü¿Ö ×¤ü»ÖÖ.†Ö¯Ö»या ×•Ö¾ÖÛßŸÖ कार्याच्या उदात्ततेची आणि उपयुक्ततेची पित्याला त्यांनी खात्री देण्याचा ¯ÖÏ¸üÖ¯ÖÏ¸ü प्रयत्न केला.जोतिरावांची शाळा पाच - सहा महिने चालली आणि बंद पडली. दरम्यानच्या काळात सावित्रीबाई आणि सरस्वतीबाई गोवंडे यांनी अहमदनगर येथे काही दिवस अभ्यास केला. आर्थिक परिस्थितीत   सुधारणा –ााल्याबरोबर जोतिरावांनी जुना गंज पेठेत सदाशिवराव गोवंडे यांनी दिलेल्या जागेत ती शाळा पुंन्हा सुरु केली. मेजर कॅन्डी त्या शाळेला पुस्तके पुरवत.इंग्रजी राज्यात स्वतःच्या आत्मोन्नतीसाठी विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित –ाालेले लोकच प्रयत्न करु शकतात. "हिंदु समाजातील बहुजन समाजात आत्मप्रत्यय व आत्मालोकन उत्पन्न करणारा पहिला माणूस म्हणजे जोतिबा फुले होय."[22] ¿Öद्रांच्या शिक्षणाची सुरुवात जोतिरावांनी केली.सामाजिक परिस्थितीवर फक्त टिकास्त्र न सोडता उपाययोजना शोधण्याचे त्यांचे कार्य प्रेरणादायी आणि ´ÖÆाराष्ट्रात नवचैतन्य निर्माण करणारे ठरले.विद्या सर्वांसाठी खुली –ÖÖ»याने ब्राह्मणेतर समाजसुधारकांच्या सुधारणेमुळे ते कार्य शद्र वर्गास आशादायी वाटले.जोतिरावांनी स्त्रिया शिकल्या म्हणजे कुटुंब सुधारतं हे ओळखले होते.मुलांवर चांगले संस्कार होतात .स्त्रियांना कर्तव्याची जाण प्रखर असते आणि त्याद्वारेच समाज जागृती यशस्वी होते.देश प्रगती साधू शकेल असा त्यांचा विश्वास होता.तत्कालीन स्थितीत स्त्रियांना असणारे दुय्यम स्थान जोतिरावांच्या कार्यधारणेने विचार प्रवण बनवले.

तत्कालीन सनातनी लोकांना हे कार्य उचित वाटले नाही.अनेक अडथळे त्यांनी जोतिरावांच्या कार्यात उभे करणे सुरुच ठेवले.१८५६ साली रोडे आणि धोंडिराव नामदेव कुंभार यांसारख्या चिथावणीला बळी पडलेल्यांनी जोतिरावांना मारण्याचे ठरवल्यानंतरचा प्रसंगच जोतिरावांच्या सत्यशोधकी विचारांचा प्रभाव दाखवतो.मारेकरी तलवार घेऊन समोर उभे असतांना जोतिराव म्हणतात, "अरे व्वा ! मा–या मृत्यूने तुमचा फायदा होणार आहे, तर घ्या हे मा–Ö ›ÖÔ¡ ,ज्या गरीब जनतेची सेवा करण्यात मी मा–Ö ÃÖ¤भाग्य आणि धन्यता मानली त्यांनीच मा–या गळ्यावरुन सुरी फिरवावी हे मा–े सद्भाग्यच होय.! चला आटपा! मा–े आयुष्य दलितांकरिताच आहे.कसे –ÖÖ»Ö ŸÖ¸ß ´ÖÖ–या मरणाने सुध्दा गरिबांचेच हित होत आहे."[23] हे मनोवृ¢Ö ऐकताच ´ÖÖ¸कऱ्यांना आपण फारच मोठी चक करत आहोत हे उमगल्याने त्यांनी जोतिरावांचे शिष्यत्त्व पत्करले.त्यांच्या विचाराने प्रभावित होऊन वेदांची चिकित्सा करणारे "वेदाचार " हे पुस्तक धोंडो कुंभारांनी लिहिले आणि रोडे यांनी जोतिरावांबरोबर अखेरपर्यंत काम केले.यावरुन जोतिरावांच्या मनावर समाजकार्य आणि सत्यशोधनाचा प्रभाव मोठा होता हे जाणवले.

जोतिराव फुले हे सामाजिक समतेच्या क्रांतीचे आद्यजनक होते.विधवांच्या पुनर्विवाहाचा प्रश्न अधिक जटिल बनत होता.जोतिरावांनी शेणवी जातीतील एका विधवेचा एका शेणवी विधुराबरोबर (मार्च १८६०) रोजी पुण्यात पुनर्विवाह घडवून आणला.बालहत्याप्रतिबंधक गृह स्थापन करुन भारतातील परिपक्व समाजविकासातील संस्था काढणारे जोतिराव आपल्या प्रबळ विचारधारेचाच प्रत्यय करुन देतात.

2.6 ´ÖÆÖŸ´ÖÖ ±úÖ»Ö - एक समाजसुधारक :

सर्व जगाच्या दृष्टिकोनातून सन १८४८ हे वर्ष एका महान क्रांतिकारक ठरले आहे.'कम्युनिÃटांचा जाहिरनामा हा आपला ऐतिहासिक जाहिरनामा कार्लमार्क्स ने याच वर्षी प्रसिध्द केला.स्त्रियांच्या उध्दाराची चळवळ याच वर्षी अमेरिकेत न्ययॉर्क येथील वेल्सियम चर्च येथे सुरु –ाली.तिकडे अमेरिकन स्त्री क्रांतीच्या मार्गाकडे वाटचाल करीत असता इकडे भारतीय स्त्री

गुलामगिरीच्या बंधनात नव्हे जोखडात खितपत पडली होती.हिंदू शास्त्राच्ÖÖ †Ö–ÖÖप्रमाणे हिंदू स्त्रीला कनिष्ठ दर्जा देण्यात आला होता.श्रुतीचा काळ सोडून शतकानुशतके हीच परिस्थिती सुरु असल्याचे आढळते.

अमेरिकन मिशनऱ्यांच्या शाळांमध्ये अहमदनगर येथील तत्कालीन शिक्षणपध्दतßÖŸÖ ज्यापध्दतीने मुलींना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले जात होते ती पध्दत पाहून जोतिराव प्रभावित –ाले.भारतातील स्त्री शिक्षणाकडे तसेच आपल्या देशबांधवांकडे करण्यात येत असलेल्या अक्षम्य ¤Ö»ÖÖक्षाबददल जोतिरावांना खूप दु:ख –ाले.भारतातील मुली शिकल्या पाहिजेत ,त्यांच्यात शैक्षणिक प्रगती होऊन सामाजिक प्रगती करण्यासाठी कनिष्ठ वर्गाच्या मुलींसाठी त्यांनी ऑगस्ट १८४८ साली पुणे येथील बु-Ö¾ÖÖ¸¡Ö ¯ÖšÖŸÖ ×³Ö›Ò ¾ÖÖ›¶ÖŸÖ मुलींची पहिली शाळा काढून स्त्री जनजागृती साठी भारतात पहिले पाऊल उचलले.ज्या मुलांना शिक्षणाची आवड आहे अशा मुलांनाही जोतिरावांनी शाळेत प्रवेश देऊन समाजसुधारणेचे व्रत हाती घेतले.अंकगणित आणि व्याकरणाची ´Öूलतत्त्वे हे विषय या शाळेत शिकविले जात असत.याकामी सदाशिव गोविंद हाटे , सखाराम यशवंत परांजपे ,सदाशिवराव गोवंडे, हे मदत करत असत.या शाळेच्या स्थापनेने गावातील मंडळी खूप खवळली गेली.स्त्रिया या स्वभावता दुष्ट ,अविचारी,महाकपटी असतात त्यामुळे स्त्रियांना कायमचे पारतंत्र्यात ठेवणे आवश्यक आहे.त्यांचा जन्म व ध्येय हे केवळ आणि केवळ पती“ÖÖ ³Ö»ÖÖ²Ö¸üÖ ‡“”ûÖ ¯Öूर्ण करावी हेच असल्याने त्यांच्या जन्माचे कर्तव्य आणि साफल्य स्त्रियांना शिक्षित केल्याने अनेक प्रकारची विघ्ने ओढवतील अशी कित्येक काळापासून ब्राह्मणांच्या शास्त्रांनी तत्कालीन लोकांची ÃÖ´Ö•ÖÖŸÖ ‘ÖÖ»Öून दिली गेली होती.अशातच जोतिरावांच्या शाळेने संपूर्ण पुण्यात धर्माचा नाश –ाला,धर्म बुडाला म्हणून एकच हाहा:कार उडाला आणि स्त्री शिक्षणासारख्या पवित्र असणाऱ्या या मंगलकार्यास त्यांना सर्वबाजूने प्रचंड विरोध –ÖÖ»ÖÖ. ¯Ö¸üÖŸÖ ×¾ÖÖ¸üÖ-ÖÖ“ÖÖ Æü ¯Öx¸üÛÃ£ÖŸÖÖ ±úÖ¸ü काळ तग धरु शकली नाही.जोतिरावांच्या या धाडसीपणामुळे गावातील लोकांची अक्षरश: त्रेधातिरपीट उडाली.पण या शाळेत मात्र मुलींची संख्या खूप –पाट्याने वाढू लागली.यामुळे एवढ्या संख्येने जमलेल्या विद्यार्थ्यांना शिकविणे, –ानदानाचे काम करणे , हे काम जोतिरावांना

पेलवेनासे –ााले.याकामी आपल्यासारखाच निःशुल्क पगार घेऊन काम करणारा शिक्षक शोधण्याचे काम जोतिराव करु लागले.याकाळात पेशव्यांची राजवट होती.या राजवटीत पेशव्यांचे सगे सोयरे असतांना स्त्री शिक्षणासारख्या पवित्र कार्यासाठी स्वतःला निःस्वार्थीपणे –ोकून देणारा एकही शिक्षक जोतिरावांना सापडला नाही.उलट याकामी छळ,अपमान यासारख्या अधर्मी गोष्टींना जोतिरावांना सामोरे जावे लागले.तेंव्हा या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी जोतिरावांना एक नामी युक्ती सुचली.आपली धर्म पत्नी सावित्रीबाई यांना शिक्षित करण्याचे त्यांच्या लक्षात आले.मÔÖŸÖ“Ö सावित्रीबाई या स्त्रिशिक्षिकेच्या रुपाने भारतभूमीला लाभलेल्या एक दिव्य लेणच होत.आपल्या ¯ÖŸÖß च्या आ–ेत वागणाऱ्या सावित्रीबाई यांना जोतिरावांनी पुण्यात शिक्षिका बनवून भारतातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक प्रगतीच्या अत्त्युच्च्य ध्येयाकडे मार्गक्रमण करण्याचा जणू चंगच बांधला.

शिक्षणकार्यात ,विद्येत मागास राहिलेल्या बहुजनांसाठी जोतिरावांनी इ.स.१८५२ मध्ये एक वाचनालय काढले.(" the first Native library for these castes " बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचा रिपोर्ट १८५४ पान नं.१७) या अत्त्युच्च्य ध्येयवादाच्या अनुषंगाने सहा ते सात वर्षाच्या अथक परिश्रमाने जोतिरावांना वेगवेगळ¶ा प्रकारचे अनुभव पाहण्यास मिळाले.जोतिरावांना तत्कालीन समाज व्यवस्थेत अनेकाविध दोषारोप प्रत्यक्ष दिसून आले.स्त्री-¿Ö द्रकावरील कमालीचे दास्यत्व ,पुरोहित वर्गाची गुलामगि¸ß Ã¾Öß कारणारी सर्वसामान्य जनता,समाजामध्ये ओतप्रोत भरलेली जा×तभेद व वर्णाश्रमनिर्मित वर्चस्व आणि विषमता ,अस्पृश्यता यासारख्या मह¢वाच्या मुद्यांकडे जोतिरावांनी लोकांचे लक्ष वेधन घेतले.यासाठी बहुजन वर्गाला गुलामगिरीची जाणीव करुन देण्यासाठी सर्वप्रथम या वर्गास शिक्षित करण्याचे ध्येय जोतिरावांनी बाळगले.

"खरी नीति हाची मानवांचा धर्म / बाकीचे अधर्म जोति म्हणे //"

"सत्याचिये द्वारी / मोक्ष केर भरी / भाव नमस्कारी जोति म्हणे // " [24]

या जोतिरावांच्या उक्तीप्रमाणे नीति हाच मानवाचा खरा धर्म आहे.सत्य हेच या जीवसृष्टीतील महत्त्वाचे तत्त्व असून बाकी सर्व अधर्म आहे हे जोतिबा आपल्या नीतितून वेळोवेळी दाखवून देत होते.याच काळात ८ मार्च १८६० रोजी पुण्याच्या गोखले बागेत जोतिरावांनी पहिला पुनर्विवाह घडविला.त्याचप्रमाणे १८६४ साली पहिले प्रसूतिगृह व अनाथ बालकाश्रम उघडून Ãöö´ाजिक गुलामगिरीविरुध्द बंड करण्याचे सूतोवाच केले.त्याकाळी जा×Ÿö³ö¤ö“या दांभिकपणाने रौद्र रुप धारण केले होते.जोतिरावांसारखे असंख्यजण यात बळी पडत होते.जा×तभेद नष्ट हा‰ú न 'कोणाच्याही हातचे अन्न मी ग्रहण करीन ' असे त्यांनी जाहीर करुन पूर्वीपासून आपल्या त¢वानूसार वागण्याचे ठरविले.त्याकाळी आद्यक्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडक्यांसारख्या स्वदेशाभिमानी क्रांतिकारकात राहून राज्यक्रांती करणे,समाज सुधारकांत राहून देशसेवेचे महान कार्य करीत राहून राज्यक्रांती करणे,बाबा पद्मनजी व रे.शेषाद्री यांच्यानÃöö¸¡ ×õöÃŸöß -ö´ööŸö Ã¾öŸö:»öö –ोकून देणे यासांरखे पर्याय जोतिरावांपुढे होते.परंतु त्यांनी हे तिनही तत्त्व सोडून दे‰ú न स्वतःचा असा स्वतंत्र स्वच्छ असा सत्यशोधनाचा मार्ग स्वß¾ö¸¡»öö.³öö¸¡ŸööŸöß»ö •öö×तभेद नष्ट होण्यासाठी मी कोणाच्याही हातचे अन्न ग्रहण करीन असे त्यांनी जाहीर केले.त्याकाळी भारतातील प्रसिध्द मिशनरी मरी मिचेल यांनी जोतिरावांची मागास प्रवर्गाला शिक्षित करण्याची आंत×रक तळमळ व हातोटी पाहीली व त्यांना मिशनऱ्यांच्या शाळेत मुलींना शिकविण्यासाठी शिक्षक म्हणून नेमले.याच काळात जोतिरावांनी ख्रिस्ती धर्माचा परिपूर्ण अभ्यास केला.याच काळात सर जोन्स व प्रो.विल्सन यांची हिंदुधर्मावरील टीका जोतिरावांनी वाचली.आणि तेंव्हापासून वाचन व संशोधन याबा²öŸößŸö ±ú»ö व्यासंगी हो‰ú लागले. सन १८५७ साली –ालेल्या बंडानंतरच्या परिस्थितीवर जोतिरावांनी धैर्याने मात करत स्त्रीला दास्यत्वातून मुक्त करण्याच्या दृष्टीने मह¢वाचे पाऊल उचलले.याच काळात •öö×Ÿö¸ावांनी ८ मार्च १८६० रोजी पुण्यात गोखल्यांच्या बागेत पहिला विधवा पुनर्विवाह घडवून आणला.तसेच इ.स.१८६४ साली पहिले प्रसतिगृह व आद्य अनाथ बालकाश्रम स्थापन करुन समाजातील सामाजिक गुलामगिरी विरुध्द जण फुल्यांनी रणशिंगच फुंकले. सन १८७३ सालच्या सुरुवातीला जोतिरावांनी ' गुलामगिरी ' नावाचे एक पुस्तक लिहून जनतेशी या पुस्तकातून संवाद

साधण्याचे काम केले.यादरम्यानच्या कालावधीत अमेरिकेतील निग्रो लोकांना गुलामगिरीतून मुक्त करण्यात आले होते.जोतिरावांच्या या स्वातंत्र्यांच्या लढाईबद्दल या लोकांमध्ये कमालीची उत्सुकता निर्माण होऊ लागली.देशात बहुजन,शेतकरी ,कष्टकरी वर्गावर धर्माधिष्ठित लोकांनी धर्माच्या नावावर दे‰ú केलेली गुलामगिरी जोतिरावांनी तत्कालीन सरकारच्या लक्षात आणून दिली.या काळात धर्मग्रंथाचे ईश्वरप्रणित Ÿ¢व , मनुस्मृतीतील सामाजिक विषमता, वाढत जाणारा •ÖÖ×ŸÖभेद यासारख्या धर्मकल्पनांवर व रुढींवर जोतिरावांनी प्रचंड हल्ला केला.याच काळात खेड्यापाड्यात सागर जलाशयाप्रमाणे पसरलेल्या विस्तृत बहुजन समाजाच्या अंतरंगात स्वाभिमान ¾Ö <कप्रकारचे चैतन्य निर्माण व्हावे म्हणून त्यावेळच्या रुढी परंपरा यांना तितक्याच ताकदीने हादरा ×¤ú»ÖÖ.¯Ö¸Ö×ÆüŸÖÖ“Ö ¾Ö“ÖÃ¾Ö –ुगारुन दे‰úन विद्याप्रसाराद्वारे जनतेला मानवाच्या समान हक्कांची जाणीव करुन देणे हा संदेश उभ्या महाराष्ट्राला जोतिरावांनी दिला.जोतिरावांनी जनतेला केलेल्या खालील प्रार्थनेत हा संदेश उमजण्यास मदत होते.

महात्मा फुले यांच्या सर्वांगीण जीवनाच्या एकूण वाटचालीत त्यांच्या व्य×क्तगत जीवनातील काही घटना आणि प्रसंग कारणीभूत असल्याचे काही अंशी जाणवते.मनुष्याच्या आजूबाजूच्या वातावरणाचा ,ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा व तत्कालीन सामाजमनाचा प्रचंड प्रभाव मनुष्याच्या जडणघडणीत असतो.महात्मा फुले हे ज्या एकूण वातावरणात वावरले,वाढले व पुœ ×¾ÖÃŸÖÖ¸»Ö त्यातूनच त्यांना एका चिरंतन सत्याचा शोध घेणे महत्त्वाचे होते.आणि तो शोध म्हणजे श¦ÖŸÖß¿Ö¦ú जे दास्यात अडकले आहेत,गुलामगिरीने पिचलेले आहेत, त्यांची मुक्तता करुन त्यांना शिक्षणाच्या मूळ प्रवाहात आणणे.या दृष्टीने महात्मा फुले यांनी आपल्या जीवनाचा तत्त्व-ानाच्या दृष्टीने अभ्यास केला.१८४३ ते १८८१ या पर्वाच्या मधल्या कालावधीमध्ये महात्मा फुले यांनी 'तृतीय रत्न' नावाचे नाटक लिहून ते दक्षिणाप्राईज कमिटीकडे अनुदानासाठी पाठविले.तत्कालीन राजवटीमध्ये मराठी ग्रंथास अनुदान देण्याची योजना महाराष्ट्रातील काही मंडळींनी केली होती.परंतु या कमिटीमध्ये कर्मठांचा भरणा अधिक असल्याने या ग्रंथात नेमके हे कर्मठ लोक गरीब ,भोळ¶Ö ³ÖÖ²Ö›¶ा जनतेला कसे फसवितात तसेच खोटे नाटे ग्रहमान ,भूत पिशाच्च,खोट्या संक™Ö“Öß ³ÖßŸÖß

दाखविणारी मंडळी , ग्रहशांती करणे या आणि यासारख्या बऱ्याच गोष्टी फुले यांनी प्रत्ययकारी पध्दतीने दाखविले होते.याचेच विस्तृत विवेचन या ग्रंथात अधिक असल्याने महात्मा फुले आपले ×¾ाचार मांडताना म्हणतात की,सत्यवर्तन केल्याशिवाय मानवप्राणी जगात सुखी होणार नाही.एका अखंडात महात्मा फुले म्हणतात,

' सत्यसर्वांचे आदी घर ! सर्व धर्माचे माहेर'

जगामाजी सुख सारे / खास सत्याची Ÿößü ¯öö¸¡

सत्य सुखाला आधार / बाकी सर्व अंधकार

आहे सत्याचा वा जोर काही भटांचा तो नीर "[25]

जनजागरण करण्यासाठी जोतिरावांनी अखंड रचले.त्याद्वारे पारंप׸¡क कवितेपेक्षा वेगळी शैली वापरात आणली.लोकांना समजेल अशी विचारांची वाहकता त्यामधे होती.सुरुवातीला या रचनेला त्यांनी अभंग रचना म्हटले.सर्व व्यक्तींची वागणूक ,वर्तन चांगल्या व स्वच्छ प्रकारचे असावे त्याचप्रमाणे प्रत्येकाविषयीचे विचार चांगल्या प्रकारचे असायला पाहिजे,याकरिता सत्याशिवाय विश्वामध्ये ¯ö¸ाय नसल्याचे जोतिरावांना जानवले.याच जाणिवेतून जोतिरावांनी अखंडाची रचना केली. "मानवी मनाच्या प्रत्येक कानाकोपऱ्यात जोतिरावांचा अखंड तत्कालीन परिस्थितीला छेद देत होता. धर्मकल्पना,जा×तव्यवस्था व वर्णव्यवस्था यापध्दती जोतिरावांनी –ुगारुन दिली.आपले हेच नकाराचे   Ÿöö¢ÖÖ–ान जोतिरावांना न पटल्याने त्यांनी अभंगाऐवजी आपल्या काव्यरचनेस अखंड असे संबोधले.या काव्यरचनेमागे जोतिरावांनी अपार मेहनत घेतली असून आचार व विचारास आपल्या कृतियुक्त कर्मातून जोडणे हे जोतिरावांचे जीवनसूत्र होŸÖे. " [26] समाजपरिवर्तन व समाजजागृती करण्यासाठी जोतिरावांनी साहित्याचा तितकाच जोरकस प्रयत्न केला. त्यांनी त्या दृष्टीने शब्दबध्द केलेली ' सत्सार व तृतीय रत्न ' या नाटकाच्या माध्यमातून तत्कालीन समाज परिवर्तनासाठी अपार कष्ट –ेलले.ज्याच्या विचार व आचारामध्ये एकवाक्यŸÖÖ व सुसंगती आहे असे कवी १९ व्या व २० शतकात अल्प होते.जोतिराव आपल्या कवितेतून समाज

मनावर ताशेरे ओढतांना म्हणŸÖÖŸÖ, " -Ö´Öराज्यभेद मानवा नसावा, सत्याने वर्तावे ईशासाठी,मानवाचे धर्म नसावे अनेक सार्वभौम सत्यस्वतः आचरावे."[27] मानवी बुध्दीचे स्वातंत्र्य,श्रमप्रतिष्ठा,बंधूभाव,विवेक,समता या मूल्यांवर आधारलेल्या नव्या संस्कृतीचे यथार्थ वर्णन अखंडामधे दिसून येते.सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीशी –ागडतांना जनसामान्यांचे यथार्थ चित्रणही अखंडातून व्यक्त होते.गुलामगिरीविरुध्द ,चालीरितीविरुध्द पुकारलेले जनआंदोलन महात्मा फुल्यांनी आपल्या अखंडातून जोरकसपणे मांडलेले दिसते.ईश्वर,वर्णव्यवस्था,आत्मा आणि आत्म्यापलिकडील प्रवास, त्यांच्या पारंपारिक कल्पना इत्यादी स्वसंघर्षातून आलेला अनुभव याचे वर्णन जोतिरावांच्या कवितेतील गाभा घटक ठरतात.समाजपरिवर्तनासाठी साहित्य वापरण्याचे कसब जोतिरावांनी तत्कालीन काळातही सक्षमपणे वापरले.या दृष्टीने त्यांनी लिहिलेली 'तृतीय रत्न' ¾Ö 'सत्सारही दोन नाटके बहुजनांना त्याचप्रमाणे इतरांनाही प्रेरणादायी ठरली.

२.७ सत्यशोधक समाज स्थापनेमागील त¢¾Ö-गान :

बहुजन समाज जागृत करण्यासाठी जोतिरावांनी सत्यशोधक समाज स्थापन करण्याचे ठरवले.त्यामागची भूमिका कथन करताना ŸÖ म्हणतात की, आज शेकडो वर्ष ,अतिशूद्र ब्राह्मण लोकांचे राज्य –ााल्यापासून सतत दुःखे सोशित आहेत व नानाप्रकारच्या यातनेत आणि संकटात दिवस काढीत आहेत.तर या गोष्टीकडेच त्या सर्वांचे लक्ष लागून त्यांनी तिजविषयी निट विचार करणे व येथून पुढे भट ब्राह्मण लोकांच्या अन्यायी जुलमापासून आपली सुटका कशी करुन घेता येईल हे पाहिले पाहिजे." [28] भटांनी जवळपास तीन हजार वर्ष या देशात येऊन येथील लोकांना जिंकून घेतले व आपले दास बनवले.अनेक गोरगरीब लोकांचा छळ करुन क्रर शासन केले.हे लोक सत्ताधारी बनल्यामळे धर्म संस्था त्यांनी गिळंकृत केलेली होती.समाजमनावर धर्माचा पगडा त्यांच्या मनाप्रमाणे स्थापित करण्यात ते यशस्वी –ााले होते.अनेक बनावट ग्रंथ निर्माण करुन भटांनी स्वतः ला ईश्वर रुप समजून लोकांनी आपली पूजा करावी हे मनोमन †-ÖÖनी लोकांच्या गळी ^ŸÖ¸ü¾Ö»Ö ÆüÖŸÖ.¿Ö¦ÖÃÖ ‡Ã¾Ö¸ü“Öß ^¯ÖÖÃÖना करण्याचा कोणताच अधिकार ठेवला नव्हता.भटांची सेवा

म्हणजेच ईश्वर सेवा असे मनोमनी शद्रास वाटायला लागले होते, त्यामूळे भटांच्या सेवेत †–ानी व ¿Ö्द्र लोक तत्परता दाखवित आणि त्यांच्या मर्जीत राहण्याचा प्रयत्न करत .कारण भटांनी तशीच मानसिकता¿Ö¦ांच्या गळी उतरवली होती.अशाप्रकारे भट ,ब्राह्मण सर्वसामान्यांना फसवत होते.कारण गरिबÖ•Ö¾Öôû ,¿Ö्द्रांजवळ विचार करण्याची कार्यक्षमता नव्हती.खरे किंवा खोटे जाणण्याची क्षमताही नव्हती.त्याकाळी श¦Ö¤ß †×Ÿö¿Ö्द्रास भयानक दु:खे सोसावी लागत असत.रस्त्याने शद्र जात असेल आणि समारुन जर भट येत असेल तर त्या भटाच्या अंगावर आपली छाया पडणार नाही याची काळजी शूद्रांना घ्यावी लागत असे.जर सकाळी सकाळी भटाची नजर एक –ाली किंवा सावली चुकून अंगावर पडलीच तर तो भट लागलीच त्यास मरेपर्यंत मारी व ताबडतोब नदीवर जा‰ÃÖन स्नान करी.त्याकाळी कित्येक लोकांना थुंकण्याची देखील पंचा‡ŸÖ –ÖÖ»ÖßÖ होती. अशा या भटांच्या कचाट्यातून बाहेर काढण्याचे काम इंग्रज सरकारने केले. या देशात इंग्रज सरकार आल्यामÖôû ¿Ö¦Ö¤ß ,†×Ÿö¿Ö्द्र भटांच्या कायिक दास्यत्वापासून मुक्त –ाले खरे ; ¯Ö¸ÓŸÖ आंम्हास सांगण्यास मोठे दु:ख वाटते की,अद्यापि आमचे दयाळू सरकारचे श¦Ö¤ß †×Ÿö¿Ö¦ÖÃÖ ×¾ÖªÖ देण्याविषयी दुर्लक्ष असल्यामुÖôû ŸÖ †–ानी राहिल व याचाच फायदा भटांनी घेतला.बनावट ग्रंथांच्या संबधाने त्यांचे मानसिक दास –ालेले आहेत.त्यांना सरकारजवळ दाद मागण्याचा त्राण राहिला नाही. भट लोक सर्वसामान्य जनतेस कशा प्रकारे लुटन खातात ,याकडे सरकारचे लक्ष मुळीच पोहोचलेले दिसत नाही.तर त्यांनी दयाळू हो‰ÃÖन या गोष्टीकडे नीट लक्ष पुरवावे व त्यांना ब्राह्मणाच्या मानसिक दास्यŸ्वापासून मुक्त कÖ¸Ö¾Öê." [29]

इंग्रज सरकारच्या अनेक खात्यांमध्ये ब्राह्मण कामगारांचे वर्चस्व असल्यामळे अनेक योजना हे लोक स्वत:साठी वापरत आणि इतरांना मात्र तो अधिकारच नाही असे भासवत .शेतकरी लोक धर्माच्या नावाखाली भटांची सेवा करीत.अशा परिस्थितीत समाज जागृतीकरण्यासाठी •ÖÖतिराव फुले आपली भूमिका मांडताना म्हणतात की, " ब्राह्मण शद्रांना पाळण्यापासून स्मशानापर्यंत,गर्भाधानापासून तीर्थयात्रेपर्यंत धर्माच्या नावाखाली कसा छळतो.शू¦Ö¾Ö¸ü »ÖÖÖ¤ü»Öê»Öê धार्मिक संस्कार व विधी अखंडपणे चालू ठेवतात. ज्या ब्राह्मणांना उच्च शिक्षण घेता येत नाही ,ŸÖê

संन्याशाचे सोंग घेऊन समाजातील अज्ञानी आणि अशिक्षित लोकांवर कशा पध्दतीने आपले वर्चस्व दाखवतात व त्यांची पिळवणूक करतात."[30] कित्येक कर्मठ ब्राह्मण कामगार आपल्या जातीतील पुराणिकाला व कथाकाराला कित्येक अज्ञानी पण सधन शेतकऱ्यापासून देणग्या उपटतात.अनेक धूर्त ब्राह्मण भोळ्या सधन शेतकऱ्यास गाठून त्याच्याकडून राधाकृष्णाची मंदिरे गावोगावी बांधून घेतात व काही जुन्या देवळांचा जीर्णोध्द्वार करणेकामी मोठमोठाली ब्राह्मण भोजने काढतात.त्याबाबत कोठेही वाच्यता करण्याची सोय या भटांनी ठेवलेली नव्हती.कित्येक शेतकरी याबाबत मनातल्या मनात तिष्ठत असत.परंतु कोठेही वाच्यता करु शकत नव्हते.

जोतिराव फुले सत्यशोधक विचारसरणीची भूमिका स्पष्ट करतांना म्हणतात,सृष्टीच्या निर्माण कर्त्याने सर्व स्त्री-पुरुषास जन्मतःच स्वातंत्र्य आणि मानवी अधिकाराचे धनी म्हणून निर्माण केले आहे.असे सत्य धर्माच्या अनुयायाने मानले पाहिजे.निर्मिकाची आराधना करण्याचा सत्य मार्ग म्हणजे प्राणीमात्राच्या उपभोगासाठी म्हणून निर्मिकाने ज्या वस्तू निर्माण केल्या आहेत, त्यांच्या निर्मिकाविषयी कृतज्ञता बाळगून उपभोग घेणे आणि इतरांना असा उपभोग घेऊ देणे .तेंव्हा सत्यधर्माच्या अनुयायाने कुणीही प्राण्याला निरर्थक त्रास देता कामा नये.आणि इतर कुणासही मानसाचे हक्क त्यांचे धार्मिक व राजकीय स्वातंत्र्य हिरावून घेऊन त्याच्यावर बळजबरी करता कामा नये . "निर्मिकांच्या जागी एखाद्या मूर्तीची स्थापना करुन तीची देव म्हणून पूजा करणे किंवा देवाचे पोकळ नामस्मरण करणे हा निर्मिकाची आराधना करण्याचा योग्य मार्ग नव्हे.असे वागणे सत्यधर्माला सोडून आहे."[31] पृथ्वीवरच्या मानवांनी लिहिलेल्या पुस्तकात तसेच ग्रंथात सर्वत्र सार्वजनिक सत्यच राहिजे पाहिजे, असे प्रत्येक धर्मपुस्तकात म्हटले आहे.परंतु प्रत्येक व्यक्ती एकमेंकांविषयी हेवा आणि द्वेष करतात .प्रत्येक व्यक्तीस मानवी अधिकाराचा यथायोग्य उपभोग घेता यावा तसेच सर्व प्राणीमात्रांना ईश्वरानेच निर्माण केले असल्यामुळे त्यांना ईश्वराकडूनच विचार स्वातंत्र्य आणि अविष्कार स्वातंत्र्य लाभले आहे.तेंव्हा सत्यधर्माच्या अनुयायाने इतरांच्या स्वातंत्र्याची कदर केली पाहिजे.राजकीय ,सामाजिक,मानसिक ,आर्थिक अशा कोणत्याच प्रकारचा छळ करता कामा नये.तसेच या स्वातंत्र्याचा वापर करतांना इतरांचे नुकसान होणार नाही याची

प्रत्येकाने खबरदारी घेतली पाहिजे. "सत्यधर्माच्या अनुयायांनी जन्मजात श्रेष्ठÿव किंवा कनिष्ठÿ¾Ö मानता कामा नये.प्रत्येक माणÖÃÖÖ»ÖÖ –ानाचा समान अधिकार असतो.तसेच –ानप्राप्तीचे स्वातंत्र्य †ÃÖÿÖ.–ÖÖनापासून कुणीही वंचित राहणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे.जोतिराव फुले म्हणतात , आपणा सर्वांच्या निर्माणकर्त्यास संतोष देण्यासाठी केलेले वर्तन याला सार्वजनिक सत्य म्हणतात." [32]

सत्यशोधक धर्माबाबत जोतिबांची काही वैशिष्ट्ये होती.एकतर त्यांची प्रेरणा इहवादी आहे.याचा अर्थ ईश्वराने जगाची व मानवी प्रकृतीची घडणच अशी केली आहे की,माणूस योग्य ¸Öतीने जगला तर त्याला आपले सुख साधता येते. जाÖतभेद हा सुसंस्कृत जीवनाचा शत्रू आहे. कारण जोतिबांनी एका आपल्या ब्राह्मण मित्राच्या विवाह समारंभात –ालेल्या अपमानामÔÖ सामाजिक गुलामगिरी किती वाईट असते हे अनुभवले होते.ते म्हणतात,ब्राह्मणशाही ही बाह्य Ã¾Ö1 पातील बाब आहे.तिने शूद्रांना निरंतर अपमानीत व हÖन अवस्थेत खितपत ठेवले.तिचे निर्मूलन करण्यासाठी जन्मजात उच्चÖ नÖचतेची कल्पना समूळ उखडून टाकली पाहिजे. कनिष्ठ वर्ग मानसिक गुलामगिरीच्या दावणीत बांधला गेला असल्यामुळे वैचारिक संपन्नता त्याच्यात उतरवणे अत्यावश्यक होते.म्हणून जोतिरावांनी या वर्गातील लोकांना शैक्षणिक –ान देण्यÖ“ÖÖ ¾ÖÃÖÖ ÆÖÿÖß घेतला.कारण समतेच्या कल्पनेने समतेसाठी आणि समान हक्कांसाठी कनिष्ठ वर्गातील लोक बंड करुन उठतील असे जोतिरावांना वाटत होते.या उद्देशांनीच 1848 ¸Ö•Öß ¿Ödra व स्त्रियांना शिक्षण देण्याचे सुरु केले.याच वर्षी स्त्रियांच्या उध्दाराची चळवळ न्यूयॉर्क येथील वेल्सिन चर्च येथे सुरु –ाली होती.जोतिरावांनी मुलींना शिक्षण अमेरिकन मिशनच्या शाळेत कशा पध्दतीने दिले जात होते याचा अभ्यास करण्यासाठी अहमदनगर येथील मिशनरी शाळेत देण्यात येणारे शिक्षण अभ्यासले.हिंदुस्थानातील स्त्री शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करण्यात येते व आपल्या देशबांधवांच्या सुधारणाकडे आपले लोक अतिशय दुर्लक्ष करतात याविषयी त्यांना दुःखÖ –ÖÖ»Ö. म्हणून त्यांनी सर्वप्रथम आपली पत्नी सावित्रीबाई हिला शिक्षित केले. कनिष्ठ वर्गाच्या मुलींसाठी १८४८ साली ऑगस्ट महिन्यात बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाड्यात मुलींची शाळा सुरु केली.त्या शाळेत

अंकगणित,वाचन आणि व्याकरणाची मूलतत्त्वे हे विषयाचे अध्यापन –ााले.या कामी जोतिरावांचे सहकारी सखाराम यशवंत परांजपे ,सदाशिव गोविंद हाटे आणि सदाशिवराव गोवंडे यांनी आर्थिक सहकार्य केले होते.या शाळेत महारमांग ,चांभार,यासारख्या जातीतील अतिशद्रांच्या मुली शिकत.त्याकाळी सनातन्यांच्या दृष्टीने स्त्रियांना शिक्षण देणे महापातक होत. ¿Ö्द्रांच्या घरी विद्या आणि –ाान चालले आहे अशी ओरड त्याकाळच्या धर्ममार्तंडानी केली होती.

मुलींना शिकवणे म्हणजे देवधर्म,समाज यांच्या विरुध्द वर्तन करणे होय ,ŸÖÃÖ“Ö ØÆ¤ü –Ö´ÖÖ¾Ö¸ü हा मोठा भयंकर अत्याचार आहे ,असा प्रचार करण्यास प्रतिगाम्यांनी सु1ÿ¾ÖÖŸÖ केली होती.एकंदर सर्व स्त्रियास मानवी हक्क समजू नयेत म्हणून लोभी पुरुषांनीच त्यांना विद्या शिकण्यास प्रतिबंध केला ,असे ठाम मत जोतिरावांचे होते.तसेच समाजातील कष्टकरी वर्गाच्या आर्थिक ÛÃ£ÖÖŸÖß²Ö¤üदलही जोतिरावांनी आपला आवाज उठविला होता.कारण हा समाज जसा सामाजिकदृष्ट्या एकजिनसी नव्हता तसा तो आर्थिकदृष्ट्याही एकजिनसी नव्हता याची जाणß¾Ö जोतिरावांना –ााली. सामाजिक नीतीचे उगमस्थान शोधतांना ऋग्वेदाच्या पुरुष सुक्तात म्हटले आहे की, "उच्छिष्टमन दातव्यं जीर्णानी वसनानिच ! पुळकाश्चैव धान्यांना जीणÖÖ¿“Ö¾Ö ¯Ö×¸ü“”ü¤üÖ : !! (¿Ö्द्रास उष्टे अन्न व जीर्ण वस्त्रे द्यावीत. धान्याचा कोंडा इत्यादी असार भाग व जुणे अंथरुण पांघरुण द्यावेत) " [33]

त्याकाळी शद्र आणि स्त्रियांना हिंदू शास्त्राच्या मते विद्येचा अधिकार नव्हता .स्त्रियांना अविचारी ,चंचल आणि विश्वासास अपात्र मानले जाई.स्त्रिने शिक्षण घेणे म्हणजेच भ्रष्टाचार करणे होय तसेच मुलीने शिक्षण घेतले तर तिला अकाली वैधव्य येते ,अशी समजूत होती.स्त्रियांनी पायात वाहाणा घालणÖ ही अपवित्र मानले जाई.तसेच वडीलधाऱ्या मंडळीसमोर पतीशी बोलणे असभ्य वर्तन मानले जाई.स्त्रिने स्वतः च्या नवऱ्याच्या पंगतीत जेवणे ही अपमानकारक गोष्ट समजत.तसेच नवरा ज्या ठिकाणी नोकरी किंवा धंदा करीत असे,त्याच्या बरोबर त्याच्या पत्नीने राहणेही वडीलधाऱ्या मंडळीस सहन होत नसे.स्त्रियांच्या बुध्दीने वागले तर सर्वस्वी नाश होतो.स्त्री ही

दोषाची आणि अ–ानाची खाण होय.तिला शिकवणे म्हणजे वेड्याच्या हाती कोलीत देण्यासारखे †ÖÆ,अशाप्रकारची अवस्था हिंदू स्त्रियांची होती.स्त्रियांनी फक्त चूल आणि मूल या दोनच गोष्टी कराव्यात अशी मानसिकता सर्वत्र होती.यासंदर्भात स्त्रियांवर लादलेल्या गुलामगिरीचे जोखड ´Öळापासून उखडून टाकावे आणि भारतीय समाजाच्या खऱ्या समस्या जाणून घेऊन त्यांचा नि:पात करण्याची ताकद आणि वैचारिक तत्त्व–ान सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेमागे होते.

२.८ सत्यशोधक समाजाची स्थापना :

सत्यशोधक समाजाची स्थापनेचा काळ हा धार्मिक संक्रमणाचा होता.शिक्षणाच्या इंग्रजी प्रचार आणि प्रसारामळे इतर वर्ग खासकरुन हिंदू धर्माकडे एका विशिष्ट ¥Â™ßने पाहू लागला होता.दरम्यानच्या कालावधीत ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या वेगवेगळ्या कारवाया सुरू होत्या.सनातनी मंडळी हिंदू धर्माच्या ¯Ö>–डीची दुरुस्ती करुन मिशनऱ्यांविरुध्द बंड करण्याच्या तयÖ¸ßŸÖ होती.या अशा धामधुमीच्या काळाचा ,परिस्थतीचा परिणाम महात्मा जोतिराव फुले यांच्यासारख्या संघटन शक्ती असलेल्या बेडर नवतरुणावर –ााला. मुंबईमधे इ.स.१८६७ मध्ये 'प्रार्थना समाजाची ' स्थापना –ाली होती.या समाजापुढे बंगालमधील 'ब्राह्मो समाजाचा ' वैचारिक प्रभाव होता.प्रार्थना ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“Öß तत्त्वे ,परमेश्वर एक असून तो अद्वितीय आहे,जगाचा नियंता आहे .त्याचे स्वरुप अनंत ,शाश्वत,निराकार,असून तो सर्वशक्ती संपन्न ,पापनाशक आहे.तसेच तो पवित्र असून सष्टß“ÖÖ पालनकर्ता आहे.त्याला आपण शरण गेल्याने आपणास परलोकी व इहलोकी सुख मिळते.त्याची खरी पूजा म्हणजे परमेश्वराविषयी आदर बाळगणे,त्याचे गुणगाण ,स्तुती करणे होय.मूŸÖá“Öß ¯Ö•ÖÖ केल्याने ती इश्वरास पोचत नसून त्यासाठी परमेश्वर कधीही अवतार धारण करत नाही .तसेच त्याने इतर कोणताही धर्म ग्रंथ निर्माण केला नसल्यामुळे, दोष नसलेला कोणताही धर्मग्रंथ सापडणार नाही असे वेगळेवेगळे समज त्यावेळी अस्तित्वात होत. ´ÖÆÖत्मा जोतिराव फुलें यांना प्रार्थना समाजाविषयी विश्वास वाटण्यासारखी स्थिती नव्हती.त्यातील तत्त्वे त्यांच्या विचारसरणीच्या पलिकडची होती.त्यांच्या मते "रचलेल्या ब्रह्म गरुडावर केवळ –ाकण घालण्याकरिता सध्या

असला बचाव करण्यास्तव आपल्या डोक्यावर कातडी ओढून मोठ्या धांदलीने त्यांनी ब्राह्मÖ ÃÖ´ÖÖ•Ö व प्रार्थना समाज उभारले आहेत.त्यांनी त्या समाजात एकंदर सर्व ख्रिस्ती धर्माचे उष्टेपाष्टे चोरुन "ÖÖ¯Ö»Ö †ÖÆ आणि आपल्या कल्पित ब्रंह्माजीच्या पुœ¡ >ÖÔ¡ –ााकून बाकीच्या आ–ेने शूद्रादी - †ןÛÖ¿Öद्रांच्या मनात पुन्हा एक ब्रह्म घोटाळा करण्याची खटपट केली आहे."[34] 1818 ÃÖÖ»ÖÖß ¯Ö¿Ö¾ÖÖ‡“ÖÖ †ÛÖ –ााल्यानंरच समाज परिवर्तनाचे वारे वाहू लागले . परकीयांच्या गुलामगिरीत जखडलेल्या समाजाला हळूहळू आपआपल्या पर¡ने विचार सुचू लागले होते.लहान- ´ÖÖš¡ ¯ÖœÖ¸ÖÖß आत्मनिरीक्षण करुन समाजपरिवर्तनास भाग पडेल असे विचार मांडण्याचे धाडस करु लागले होते.सामाजिक विषमतेच्या ओ–याने खितपत पडलेल्या समाजाला उच्च्यवर्णियांनी कायमचेच दास्यत्व दिलेले होते.हिंदू समाजातील हे विदारक चित्र पाहून जोतिरावांना वर्णव्यवस्थेविरुध्द आणि •ÖÖןÛÖ¯Ö£Ö×¾Ö¹ý¬¤¡ ²Ö>Ö“ÖÖ –Ö>Ö ^³ÖÖ¸Ö¾ÖÖ ¾ÖÖ™»ÖÖ. ¸Ö•ÖÖ राममोहन रॉय यांच्याप्रमाणेच जोतिराव फुले हे भारतातील प्रबोधनाच्या चळवळीचे अग्रदूत ठरतात.महात्मा फुले यांनी नुसते विचारच मÖ>¡»Ö नाहीत तर त्यांनी ते प्रत्यक्ष कृतीत आणले.हे त्यांचे इतर समाज सुधारकांपेक्षा वेगळेपण होय.पीÛ>¡ÛÖ समाजामधे जाऊन शÖÖ×ÂÖÛÖ ÃÖ´ÖÖ•ÖÖÃÖÖšÖß ÃÖ´ÖÖ•Öपरिवर्तनाची एक प्रभावी चळवळ सत्यशोधक ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“ÖÖß स्थापना करुन त्यांनी सुरु केली." •ÖÖ×ÛÖबा बंडखोर होते. त्यांच्या नसानसांतून त्या बंडाची ऊर्मी उसळत होती. लोकांना वाटे जोतिबा धर्म, समाज , आणि बहुमत यांची पर्वा करत नाहीत. "[35] ´ÖÆÖŸ´ÖÖ •ÖÖ×ÛÖराव फुले यांना अंधश्रध्दाधिष्ठित समाजव्यवस्थेतून येणारी राजकीय गÖ»ाामीपेक्षा अधिक भयंकर मूलगामी आणि चिंतेचा विषय वाटली.महाराष्ट्राच्या जनजीवनात ब्राह्मण ,ब्राह्मणेतर तेढीची दीर्घ परंपरा होती आणि ती उत्तर पेशवाईतील विचारशून्य व अदूरदर्शी कारभारामुÔ¡ ¾Öशिलेबाजी ,भेदनीती यामुळे अधिकच तीव्र बनली होती.

शिक्षण आणि समाज प्रबोधनाद्वारे धर्म आणि व्यवहारासंबधी ब्राह्मणांचे बनावट व कार्यसाधक ग्रंथापासून समाज मुक्त करण्यासाठी काही सु–Ö ¿Öद्र मंडळींना एकत्र करुन दि.२४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची पुणे येथे स्थापना केली.सत्यशोधक म्हणजे सत्याचा शोध घेणारे. खरे काम आणि खोटे काम याची फारकत करण्यास शिकणे. "आपण ज्या समाजात

राहतो तो समाज सत्य ,असत्य गोष्टींनी भरलेला आहे.शिवाय त्यात सत्य कमी आणि असत्यच जास्त आहे असे चित्र दिसते.समाजातील स्वार्थी लोक इतरांपासून सत्य लपवून ठेवण्याचा नेहमी प्रयत्न करीत असतात.बहुसंख्य समाज अ-ानी असल्यामुळे अशा लोकांच्या भूलथापांना ±Ö्सतो.त्या लोकांचे म्हणणे खरेच आहे असे मानू लागतो या वातावरणाचा फायदा घेÖ‰Ö्न स्वार्थी लोक समाजाचे शोषण करु लागतात."[36] ही सद्य:स्थिती ओळखून महात्मा फुले यांनी सुरु के»Ö»ÖÖ महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात पोहोचलेली आणि समाजाचे परिवर्तन घडवून आणणारी आधुनिक काळातÖÖ»Ö ÃÖ´ÖÖ•Öपरिवर्तनाचीही पहिली चळवळ होय.त्याद्वारे आधुनिक महाराष्ट्राच्या वैचारिक जडणघडणीत मोलाची भर पडली. "आत्मभान विसरलेल्या व धार्मिक गुलामगिरीत भरडून निघालेल्या श्रमजीवी समाजाला सर्वंकष स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचे व भयमुक्त मानसाचे अस्तित्व निर्माण करण्याचे कार्य महाराष्ट्रात सत्यशोधक समाजाने केले."[37] या समाज संघटनासाठी काही नियम करण्यात आले.

२.९ सत्यशोधक समाजाचे ध्येय ,उद्दिष्टे आणि नियम :

´ÖÆात्मा फुले यांच्या नेतृत्वाखाली सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली होती.तत्कालीन सामाजिक परिवर्तनाचा विचारांचा स्वीकार करणाऱ्या आपल्या सहकाऱ्यांची महात्मा जोतिराव ±Ö»Ö यांनी एक सभा पुणे येथे २४ सप्टेंबर १८७३ या दिवशी घेतली.जोतिराव फुले यांचे वैचारिकदृष्टया असे मत होते की, समाजातील सद्य:स्थितीत वरिष्ठ असणाऱ्या जाति-Ö´ÖÖ“या लोकांनी वेगवेगळ्या सामाजिक,राजकीय,आर्थिक,शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात फक्त स्वत:चीच मक्तेदारी निर्माण करुन समाजाला गुलाम केले आहे.त्यांनी असेही स्पष्ट केले होते की,जातिभेदाचे ´Öळ ब्राह्मणाच्या स्वार्थी अहंकारात आणि धर्मांधतेत आहे.बाह्मण समाजातील लोकांनी वेगवेगळे खोटे धर्मग्रंथ निर्माण करुन कनिष्ठ जातीवर आपली मानसिक गुलामगिरी लादली आणि बहुजन समाजाला संपूर्णत: अ-ानाच्या खाईत लोटण्याचे काम केले.सत्तेची सर्व स्थाने स्वत: कडे ठेवली †ÖÆê.

आपल्या न्याय्य हक्कासाठी सर्व कनिष्ठ वर्गांनी संघटित होऊन ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाविरुध्द संघर्ष केला पाहिजे, असे जोतिरावांना वाटत असे.त्यांचे असे मत होते की,–ागडल्याशिवाय लुप्त –ालेले मानवी अधिकार आपणांस परत मिळणार नाहीत, ŸÖÃÖ“Ö ¾Öx¸ष्ठ वर्ग त्यांना स्वतःला मिळालेल्या सोयी,सवलती,सत्ता ,अधिकार सहज सोडणार नाहीत यासाठी ²ÖÆजन वर्गाने पेटून उठून ÃÖ‘ार्ष केला पाहिजे.

सत्यशोधक समाजाचे ध्येय / उदि¤Â™ :

1. परमेश्वराची आराधना ,भक्ती करण्याचा प्रत्येक मानवाला अधिकार आहे.
2. ईश्वर एकच असून तो निर्गुण - निराकार आहे.
3. सर्व मानव एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत.
4. परमेश्वराची आराधना,भक्ती करण्यासाठी कोणत्याही मध्यस्थाची गरज नाही.तेंव्हा कोणत्याही व्यक्तीला पुरोहित वर्गाच्या मध्यस्थीविना आपल्या प्रिय परमेश्वराची पूजा,उपासना करता येते.
5. कोणताही धर्म ग्रंथ ईश्वरनिर्मित नाही ,सर्व धर्मग्रंथांची निर्मिती मानवानेच केली आहे.
6. माणसाला जातीने नव्हे तर गुणांनी श्रेष्ठत्व प्राप्त होते.
7. कर्मकांड,पुनर्जन्म,जपजाप्य इ.गोष्टी अ–ानमूलक असून त्या कनिष्ठ वर्गाच्या पिळवणुकीचे मुख्य कारण आहेत.

या मूलतत्त्वांना अनुसरुन महात्मा जोतिराव फुले समाजजागृतीचे महत्त्वपूर्ण काम करु लागले.जोतिरावांना कोणतीही धर्मसंस्था,धर्मग्रंथ तसेच समाजव्यवस्था ‡À¾Ö¸प्रणित आहे असे वाटत नव्हते.सत्यशोधक चळवळीचे सदस्य होतांना कोणत्याही प्रकारचा अडसर होत नव्हता.कोणत्याही संप्रदायाच्या,जातीच्या किंबहुना धर्माच्या भिंती या चळवळीच्या आड येत नव्हत्या.सर्वांना या चळवळीत मुक्त हस्ते आपले विचार मांडण्याचा अधिकार होता.

या चळवळीचे मुख्य वैशिष्ट्य विशेष नमूद केले पाहिजे की,या चळवळीचे सुरुवातीच्या कालखंडात ब्राह्मण,मांग ,महार , ज्यू आणि मुसलमान या चळवळीचे सदस्य होते.यÖÖ “ÖÔ¾ÖÔß“ÖÖ ¤¸ü †ÖŠ¾Ö›ü¶Ö्ला सभा होत असे.या सभेमध्ये दारुबंदी,सक्तीचे शिक्षण,पुरोहितशाहीचे तत्कालीनÖ Ã¾Ö¹ý¯Ö,´ÖÙÖŸÖ¯Ö•ÖÖ ¾Ö •ÖÖ×ŸÖव्यवस्था या विषयावर प्रदीर्घ मंथन ÆüÖŸÖ †ÃÖ.†Ö¯ÖÖ¯ÖÃÖÖŸÖ ²Ö-Ö³ÖÖ¾ÖÖ“ÖÖ भावना वाढीस लागावी या उद्देशाने प्रभावित होऊन ही चळवळ जोतिरावांच्या कार्यकाळात जोमाने वाढीस लागली.

या चळवळीच्या प्रभावाने खासकरुन ब्राह्मणेतर वर्ग,शेतकरी ,कामकरी वर्गात एक वेगळाच उत्साह संचारला.अ–ानामुळे आपण अन्यायाचे बळी ठरले गेले आहोत याची स्पष्ट कल्पना हा वर्ग करु लागला.सत्यशोधकीय विचारांचा दूरगामी परिणाम होऊन मानवी मनावर त्याचे ¯Ö×ŸÖØ²Öब पहावयास मिळते.या चळवळीची कार्यफलश्रुती खालीलप्रमाणे दिसून आल्याचे निदर्शनास येते.

1. आपले बौध्दिक आणि आर्थिक शोषण करणाऱ्या शक्तींची सुस्पष्ट ओळख कष्टकरी आणि शेतकरी यांना –ाली.त्यांच्या तत्कालीन अन्यायकारक जीवनविषयक लढ्याला एक प्रेरणा मिळाली.
2. ब्राह्मणेतरांच्या मनात उच्चनिचत्वाची ,जातीसिध्द कल्पना रुढी,परंपरेमुळे खोलवर रुजून बसली होती.या परिस्थितीतून त्यांनी त्यांची सोडवणूक करुन घेतली होती.
3. आपला आपण स्वत: विकास करुन आपली प्रगती करु शकतो,असा आत्मप्रत्यय कित्येक वर्षे कनिष्ठ वर्गात कुचंबत राहिलेल्या माणसाच्या मनात उत्पन्न होऊ लागला होता.
4. ब्राह्मणी धर्मशास्त्रे,परंपरागत धर्मसंस्था,ब्राह्मणांचे वर्चस्व यांना काही अंशी छेद मिळून प्रगतीची तसेच भौतिक –ानाची आकांक्षा सर्वसामान्यांच्या मनात आपले स्थान मिळवू लागली.विशेष करुन ग्रामीण भागात हा विचार¯Ö¾ÖÖÆü ¾ÖÖœüßÃÖ लागला.

5. विविध देवदेवतांच्या अधिपत्याखाली वावरणारा सर्वसामान्य माणूस ईश्वर एक आहे या भावनेचा स्वीकार करु लागला.

6. शेकडो वर्षे सर्वसामान्य लोकांना आपल्या दुर्बुध्दीच्या जोरावर खिळवून ठेवणारी ¯Ö¸ÖÆßüÖ¿ÖÖÆीचा प्रभाव निष्प्रभ होऊ लागला.तत्कालीन निरर्थक कर्मकांडाचे स्तोम कमी ÆÖ‰ú न घरातील धार्मिक कार्यासाठी ब्राह्मणांची आवश्यकता कमी –ÖÖ»Öß.

7. सत्यशोधक चळवळीने ख्रिस्ती धर्माकडे प्रभावित चाललेल्या खालच्या वर्गातील लोकांचे या चळवळीकडे लक्ष वेधले. या प्रकारची कार्यफलश्रुती दिसते.

सत्यशोधक समाजाचे नियम :

तत्कालीन समाजाच्या मानसिकेतचा विचार केला तर असे दिसून येते की, सत्यशोधक चळवळीच्या विचारांची गरज त्या परिस्थितीत होती.वास्तविक परिस्थितीचा विचार करुन खरा सत्यशोधक निर्माण करण्यासाठी सत्यशोधक चळवळीची एक नियमावली होती ÃÖ¤ü¸ü नियमावलीचा तपशील आपणास " ×¤ü.१९ एप्रिल १८९४ मध्ये 'दिनबंधू' मध्ये आढळून येतो.या नियमावलीमुळे सत्यशोधक समाजाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण कार्यांचे खरे –ाान होते.

1) ¿Öूद्र वर्गाची अलिकडच्या काळात मुख्यत्वेकरुन उत्तरोत्तर निकृष्ट ÛúÃÖ£ÖÖ¯ÖßÖ ÆÖ¯Ö “ÖÖ»Ö»ÖßÖ आहे.त्यांच्यामध्ये जगात मनुष्याचे अधिकार कोणते ? सत्य विचार नेमके कोणते ? ,असत्य विचार कोणते ? , त्यांची जी निकृष्टा¾ÖÃÖ£ÖÖ –ाली आहे त्यामागे नेमके कोणते कारण दडले आहे ? ,त्यांची कर्तव्ये कोणती ? व ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी कोणते उपाय सुचविले पाहिजेत ? अशा विचारांविषयी तत्कालीन लोकांचे दुर्लक्ष –ाल्याने सत्यशोधक समाजाची स्थापना करण्यात आली.

2) या समाजाचे नाव सत्यशोधक समाज असे ठरविण्यात आले आहे.

3) सत्यशोधक समाजाचे व्यवस्थापक मंडळातील सभासदाचा अधिकार नेमिलेल्या दिवसांपासून एक वर्षापर्यंत चालेल.नवीन सभासदांची योजना वर्ष अखेरीस केली

•ÖÖ‡»Ö. ¯Ö¸ÖŸÖ ज्या सभासदांच्या नेमणुका ¯Ö¾ÖÖá –ााल्या असतील त्या त्यांचे नेमिलेल्या दिवसांपासून वर्ष अखेरपर्यंत कायम समजण्यात येतील.

4) या तारखेपुढे जे सदगृहस्थ सहभागी होतील ,त्यांनी सत्यशोधक चळवळीचे नियम Ã¾ÖÖß कारुन तशी प्रति–ाा समाजापुढे केली पाहिजे.परगावच्या / बाहेरगावच्या लोकांना सत्यशोधक चळवळीत सहभाग घ्यावयाचा असल्यास तसेच त्यांची येण्या- जाण्याची गैरसोय असल्यास त्यांनी सदर प्रति–ाा लेखी स्वरुपात सही करुन पाठवावी,असे केल्यास त्यांची नावे सत्यशोधक समाजाच्या पटावर दाखल करण्यास अडचण येणार नाही.

5) सत्यशोधक समाजात राजकीय वक्तव्य करणे अजिबात वर्ज्य आहे.

6) सत्यशोधक समाजात इतर वर्गातील तसेच ¿Ö¦ वर्गातील लोकांस सहभाग घेण्यासाठी पूर्णतः मोकळीक आहे.इतर वर्गातील ज्या कोणास सत्यशोधक समाजाचे नियम / उद्¤¿Ö पसंत असल्यास त्याला शूद्र वर्गाची सुधारणा व्हावÖß, अशी मनात काळजी बाळगणारा तो †ÖÆ, अशी खात्री –ााल्यास तो सत्यशोधक समाजाचा सभासद होण्यास पात्र आहे.

7) सत्यशोधक समाजाच्या विविध शाखा जेथे असतील त्यांनी सत्यशोधक समाजासंबधी कामे करणे आवश्यक राहील.ती कामे मुख्यतः समजाच्या नियमावर आधारलेली असावीत.परंतु काही विशिष्ट लवचिक परिस्थितीत त्यास नियमात बदल करावासा वाटत असेल तर त्यास पोट नियम करण्यास मोकळीक आहे.परंतु त्याला त्याने विशिष्ट परिस्थितीत केलेल्या पोटनियमाचे समर्थन सत्यशोधक समाजापुढे सादर करता आले पाहिजे.

8) जे लोक आपल्या एकतर्फी ग्रंथातील मताभिमानाच्या दांडगाव्याने कोणासही नीच ´Ö नण्याजोगे आचरण करु लागतात त्या उभयतांस (म्हणजे नीच मानणारास व नीच मानून घेणारास) असे आचरण करण्याची सवड देऊन आपल्या उत्पन्नकर्त्याचे निर्माण केलेल्या पवित्र अधिकारास मी बट्टा लावणार नाहß.

9) मी आपल्या उत्पन्नकर्त्यावाचून दुसऱ्या कोणासही त्याचा मान देणार नाही.

मी सत्याचा अभिमान मनी दृढ धरुन सर्व प्रथम आपल्या समाजातील वृध्द,पंगूस व पोरक्या मुलांस सहाय्य देऊन एकंदर सर्व मुली मुलांस त्यांचे अधिकार समजण्यापुरती विद्या देण्यास –ाटेन.

10) ´ÖßÖ ´ÖÖ–याकडून जितकी पशू हिंसा व मद्यपान बंद करवतील तितकी बंद करीन. मी ईश्वरास स्मरुण अशी प्रति–ाा करितो की,मला सत्यशोधक समाजाचे उद¤¿ा व नियम कबूल आहेत व ते मी यथाशक्ती पाळून सत्यशोधक समाजाचे कामास मा–याने होईल तितकी मदत करीन.

11) सत्यशोधक समाजाच्या खर्चाकरिता प्रत्येक सभासदाने आपल्या वार्षिक उत्पन्नापैकी एका ×¤¾ÖÃाचे उत्पन्न समाजास द्यावे.जे सद्गृहस्थ आपल्या एका दिवसाच्या उत्पन्नापेक्षा अधिक वर्गणी अथवÖ बक्षीस देतील त्याचा विशेष आभारपूर्वक स्वीकार केला जाईल.

12) कोणत्याही सभासदास गैरवर्तनाबददल समाजातून दूर करण्याचा अधिकार जनरल सभेस आहे.परंतु त्या समाजात त्या ठिकाणच्या सभासदांची जी एकूण संख्या आह, तिच्या दोनतृतीयांश सभासदांच्या मतांची जरुरी आहे.तितके सभासद जनरल सभेस हजर नसल्यास त्यांची लेखी मते आणावीत.

13) दर तिमाही म्हणजेच मार्गशीर्ष,फाल्गुन,ज्येष्ठ आणि भाद्रपद या महिन्यात सत्यशोधक समाजाच्या सर्व सभासदांची एक जनरल सभा भरेल.त्या समयी त्यापुढील तिमाहीची हकीकत मांडली जाईल ,आणि विशेष महत्त्वाच्या विषयांचे विचार निकालाकरिता पुढे ´ÖÖ›ü»Öê •ÖÖÿÖß»Ö.

14) सभासदांपैकी एक चतुर्थांश सभासद जनरल सभेस हजर असले ÝÖ¸ü ÃÖ³ÖÖ ³Ö¸ü»Öß †ÃÖê समजावे.ही संख्या जेथे भरेल तेथे हजर असलेल्या सभासदांची समजावी.

15) चौथ्या तिमाहीच्या सभेस वार्षिक सर्वसाधारण सभा असे समजले जाईल.त्यासमयी समाजाची वार्षिक हकीकत वाचली जाईल आणि विशेष महत्त्वाच्या विषयांना निकाल ÆÖ‰ú न खाली लिहिलेल्या नेमणुका केल्या जातील.

१.अध्यक्ष २.उपाध्यक्ष ३.चिटणीस ४.खजिनदार ५.नेहमीचे साधारण काम चालविण्यास एका सभासदांची व्यवस्थापक मंडळी.

16) विशेष काही कारणावरुन जनरल सभा भरवण्याची आवश्यकता असल्यास व्यवस्थापक मंडळींच्या सूचनेवरुन नेमलेल्या वेळेपूर्वी भरली जाईल अथवा जेथे हा समाज आहे,तेथे हजर असलेल्या सभासदांच्या संख्येतून १० सभासदांच्या सहीची लेखी सूचना चिटणीसांचे मार्फत केलÖß †ÃÖÝÖÖ ३Ö¸¡»Öß •ÖÖ‡»Ö.

17) व्यवस्थापक मंडळीने आपणाकडे एका सभासदास अध्यक्ष नेमावा.तो नेमलेला अध्यक्ष सभेच्या वेळेस गैरहजर असल्यास हजर असलेल्या सभासदांनी आपल्यापैकी एकास अध्यक्ष नेमून काम चालवावे.व्यवस्थापक मंडळी जमलेल्या वेळेस जनरल सभेचे अध्यक्ष अगर उपाध्यक्ष जर हजर असतील तर ते अध्यक्षस्थानी बसतील.

18) जनरल सभेमध्ये अध्यक्ष गैरहजर असल्यास उपाध्यक्ष त्यांचे स्थानी बसतील. उपाध्यक्षही हजर नसल्यास कोणतेही सभासदास अध्यक्ष नेमण्यास हजर असलेल्या सभासदास अधिकार आहे.

19) जनरल सभेचे चिटणीस आणि खजिनदार हे व्यवस्थापक मंडळींपैकी गणले जातील आणि त्यांचेकडून व्यवस्थापक मंडळींचे चिटणीसांचे आणि खजिनदाराचे काम करविले जाईल.

20) सत्यशोधक समाजाचे चिटणीसाने सभेमध्ये निकाल –ालेले विषयांचा दाखला एका बुकात लिहून त्यावर हजर असलेल्या सभासदांच्या सह्या घ्याव्यात.

21) व्यवस्थापक मंडळींपैकी एकतृतीयांश सभासद हजर असल्यास काम चालेल, यापेक्षा कमी असल्यास चालणार नाही.

22) व्यवस्थापकीय मंडळी दर आठवड्यात एक वेळ भरेल.कारणपरत्त्वे अधिक वेळाने भरेल.

23) सत्यशोधक समाज खाली लिहिलेल्या विषयांचा विचार वेळोवेळी करील.

१.आपल्या लोकांमध्ये सत्याचा व सद्विचारांचा प्रसार करणे.

२.या जगÛÛŸÛ मनुष्याचे वास्तविक अधिकार कोणते ¾Û त्याची कर्तव्यकर्मे कोणती याचा †Û¯Û»Û लोकांस बोध करणे.

अ) वर्तमानपत्राद्वारे

ब) व्याख्यानरुपाने

३.आपल्या लोकांमध्ये विद्येचा प्रसार करणे.

अ) स्त्रियांचे व लहान मुलांचे शिकणे नीट व्हावे,एतदर्श उपाय योजणे.

ब) मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या संबधाने ज्या विद्यार्थ्यांचा अभ्यास करण्याचा निश्चय असून आणि होतकरु असून सामर्थ्य नसेल त्यास सहाय्य करण्याचे उपाय योजणे.

क) शेतकीसंबधी सुधारणा करण्यासंबधी उपाय योजणे आणि कार्यकौशल्य शिक्षणास उत्तेजन देणे.

ड) समाजात वाईट चालीरीती बंद पाडण्याविषयी उपाययोजना करणे.सदर लिहिलेल्या या कामांपैकी कोणतेही काम सामर्थ्यानुरुप आणि सवडीप्रमाणे समाज करील.

24) एकदा नेमणूक –ाालेल्या गृहस्थाची पुन्हा त्याच कामावर किंवा दुसरे कोणतेही कामावर नेमणूक होण्यास हरकत नाही.

25) •Û¼¸ß ¯Û›ल्यास कोणतेही कामाकरिता सब कमिटी (पोटसभा) नेमण्यास जनरल सभेस अधिकार आहे.

26) सत्यशोधक समाजात सभासदांखेरीज परकीय गृहस्थास अध्यक्षांचे परवानगीवाचून कोणत्याही विषयावर बोलण्याचा अधिकार नाही.

27) वर्ष संपण्यापूर्वी योग्य किंवा जरुरीचे कारणावरुन कोणतेही हुद्यावर नेमणूक –ाालेल्या गृहस्थास दूर करण्यास अथवा दुसरा नेमण्यास सभेस अधिकार आहे.

28) या नियमांमध्ये फेरफार करण्यास जनरल सभेस अधिकार आहे.

सत्यशोधक समाजाचे वास्तविक व खरे हेतू तळागाळातील जनतेच्या लक्षात आणण्यासाठी 'सत्यदिपीका ' म्हणजे अर्थात सत्याचा दिपक या पत्राद्वारे जी मदत करणे शक्य आहे ती करण्याचा प्रयत्न केला.सत्यशोधक चळवळीत ज्या ज्या सभासदांनी प्रयत्नपूर्वक प्रामाणिकतेने काम केले त्यांची नावे छापून ती प्रसिध्द करण्याचा प्रयत्न केला गेला.

ÃÖ´ÖÖ•ÖÖŸÖß»Ö ¤ु:ख ,अन्याय,अत्याचार ,जातिभेद यांची जोतिरावांना जाणीव होती.एका विशिष्ट परिस्थितीत हे सगळे बदलू शकते यावर त्यांची श्रध्दा होती.समाजात शिक्षणाचा अभाव असल्याने तो एका विशिष्ट वर्गाच्या अधिपत्याखाली दडपला गेला आहे, त्यामुळे त्यांच्यामध्ये विचारांचा मागासलेपणा आहे.सार्वजनिक क्रांती आणि सामाजिक परिवर्तन ही महात्मा जोतिराव फुले यांची घोषणा होती.जोतिराव फुले यांची सर्वंकष शिकवण तत्कालीन परिस्थितीला आव्हान देणारी होती.ते ईश्वराला मानत व ते एकेश्वरवादी होते." [38] या संदर्भात ´ÖÆÖŸ´ÖÖ •ÖÖ×ŸÖ¸Ö¾Ö ±Öã»Ö यांचे विवेचन संकुचित जातीवादी प्रथेच्या विरुध्द असल्याने भारतीय समाजाच्या मानसिकेतच्या विविध अंगाचे विवेचन व आकलन अनेक अर्थाने महत्त्वपूर्ण ठरते.शेकडो वर्षाच्या सामाजिक बंधनांचा नायनाट करुन मानवी स्वातंत्र्याची नवे युग निर्माण करण्यासाठी ´ÖÆÖŸ´ÖÖ •ÖÖ×ŸÖ¸Ö¾Ö ±Öã»Ö यांनी केलेले कार्य मोलाचे ठरते.

सत्यशोधक समाजाच्या दि.२४ सप्टेंबर १८७३ रोजीच्या स्थापनेनंतर सत्यशोधक समाजाच्या विचारांचा प्रसार आणि प्रचार सर्वसामान्यांपर्यंत जावा आणि –ान व वि–ान यांचा ¯ÖÃÖÖ¸¡ , »Öोकशिक्षण व शिकवण लोकांपर्यंत जाऊन त्यांच्या विचारात सुधारणा घडवून आणने आवश्यक असल्याने या सत्यशोधक समाजाचे काम संपूर्ण महाराष्ट्रभर विस्तारित करण्याचे काम ´ÖÆÖŸ´ÖÖ जोतिराव फुले यांनी केले. हे काम करत असतांना या सत्यशोधक समाजाचे ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÖŸÖ वेगवेगळ्या जिल्ह्यात अधिवेशने –ÖÖ»Öß .×¾Ö¿ÖÂÖŸÖ:शूद्र व अतिशूद्र यांच्या सर्वांगीण कल्याणाचा विचार आणि अन्यायी व विषम व्यवस्था संपविण्याचा प्रखर विचार आणि मुख्यतः सावकारी पाशातून शेतकऱ्यांची सुटका, याÃÖÖŠß –ाटणारा म्हणून या सत्यशोधक समाजाची ओळख

´ÖÆÖ¸üÖÂ™üÖŸÖ –ाली. वेगवेगळ्या जमाती ,जातीमधी»Ö ÃÖ´ÖÖ®ÖŸÖÖ ¾Ö ²Ö¬Öता या तत्त्वावर समाजाच्या पुनर्रचनेचे काम खऱ्या अर्थाने सुधारक म्हणून ´ÖÆÖŸ´ÖÖ जोतिराव फुले यांनी केले.या दृष्टिकोनातून सत्यशोधक समाजाच्या विचारप्रणालीचा आणि समाजमनाच्या विस्तार कार्याचा अहमदनगर ×•Ö»ÆÖ¶µÖÖŸÖß»Ö “ÖôÖ¾ळीचा अभ्यास पुढील प्रस्तुत प्रकरणातून केलेला आहे.

2.10 ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö

इंग्रजांच्या नव्या राज्यपध्दतीचा फार मोठा परिणाम इ.सन १८१८ नंतर –ााला होता.ठराविक वर्गापुरत्या सामाजिक सुधारणावादी चळवळी होत होत्या.या काळात बहुजन समाजाची अवस्था फार बिकट होती .धर्माचा, जातीचा, उच्चनिचतेचा फार मोठा पगडा त्याकाळी समाजमनावर होत होता.जातीयवादाची भक्कम चौकट समाजात घट्टपणे उभी होती.प्रार्थना समाज,ब्राह्मो समाज आदि वेगवेगळ्या समाजमाध्यमातून समाजसुधारणा होत होत्या.बुध्दिजीवी वर्गास धार्मिकतेच्या व जातीयतेच्या जोखडातून बाहेर काढण्यासाठी लोकहितवादींच्या 'शतपत्रां ' नी बरीच भरीव कामगिरी केली.खेड्यापाड्यात विखुरलेल्या दारिद्र्याने हैराण –ाालेल्या समाजाला जागे करण्यासाठी महात्मा जोतिबा फुले हा कृतिवंत समाजसुधारक नेता शेतकऱ्यांच्या रुपाने पुढे आला.उदरनिर्वाहासाठß ¿ÖÖŸÖß करणे हा मूलभूत उद्देश समोर ठेवून शेती करणाऱ्या घराण्यातून महात्मा जोतिबा फुले यांचा जन्मÖ –ााला.फुलांपासून वेगवेगळ्या वस्तू तयार करुन त्यावर आपली उपजीविका करणारे हे कुटुंब ÆÖÖŸÖê.लहानपणीच आईची सावली संपल्याने जोतिबांचे मायेचे छत्र हरपले.मुलाने शिकावे असे गोविंदराव यांना वाटत असायचे.परंतु शिक्षण ही ब्राह्मणांखेरीज इतर जातींनी संपादन करावयाची गोष्ट नाही ही त्याकाळी समजूत होती.त्याकाळी संस्कृत , व्याकरण , ज्योतिष , वेदांत आणि धर्मशास्त्र यांचे शिक्षण देण्यावर भर असे.तसेच इंग्रजी भाषेच्या पठणाने माणूस अपवित्र होतो.सर्व –ाान संस्कृत ग्रंथात सामावले आहे.त्याचा अभ्यास फक्त वरिष्ठ वर्गानेच करावा असा समज होता.समाजसुधारकांनी काढलेल्या शाळेत वरिष्ठ वर्गातील लोकांना जाणे कमीपणाचे वाटत असे,परंतु जोतिरावांनी सन १८४१ साली स्कॉटिश मिशनच्या शाळेतून इंग्रजी शिक्षण

घेतले.छत्रपती शिवाजी महाराज, जॉर्ज वॉशिंग्टन तसेच थॉमस पेन यांच्या 'द राईट्स ऑफ मॅन ' यÖ ग्रंथाचा त्यांच्या मनावर प्रभाव पडला.आपल्या देशबांधवांना अनिष्ठ प्रथांच्या जोखडातून बाहेर काढावे, असे त्यांना मनोमन वाटले.त्यांचे मित्र मोरे विठ्ठल वाळवेकर आणि सखाराम यशवंत परांजपे यांच्याशी त्यांचा स्नेह जुळल्यामुळे आणि ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांचे कार्य त्यांना भावल्यामÔÖ लोकशिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्याचे त्यांनी ठरवले.वयाच्या २१ व्या वर्षी त्यांच्या एका ब्राह्मण मित्राच्या लग्नाच्या मिरवणुकीत –ालेल्या अपमानामुळे त्यांचा स्वाभिमान दुखावला गेला आणि समाजक्रांतीसाठी शिक्षण क्रांती आवश्यक आहे याचा विचार करुन त्यांनी पुण्यात बुधवार पेठेत इ.सन १८४८ सालच्या ऑगस्ट महिन्यात पहिली मुलींची शाळा सुरु केली.जोतिरावांच्या मते, मानवता हाच खरा धर्म असून सत्य हेच जीवसृष्टीतील महत्त्वाचे तत्त्व असून बाकी सर्व अधर्म आहेत हे त्यांनी आपल्या नीतितून वेळोवेळी दाखवून दिले.

सामाजिक विषमतेच्या ओ–याने खितपत पडलेल्या समाजाला उच्चवर्णियांनी कायमचे दास्यत्व दिलेले होते.हिंदू समाजातील हे विदारक चित्र पाहून जोतिरावांनी वर्णव्यवस्थेविरुध्द आणि •ÖÖ×ŸÖ¯ÖÖ£ÖÖ×¾ÖÖ¹ý¬¤ ²Ö>ÖÖ“ÖÖ –ेंडा उभारला.राजा राम मोहन रॉय यांच्याप्रमाणेच जोतिराव फुले हे भारतातील प्रबोधनाच्या चळवळीचे अग्रदूत ठरतात.त्यांनी नुसते विचारच मांडले नाहीत तर प्रत्यक्ष कृतीत आणले.म्हणून त्यांना कर्ते सुधारक म्हणतात.पीडित समाजामध्ये जाऊन शोषित समाजासाठी समाजपरिवर्तनाची एक प्रभावी चळवळ उभी राहण्यासाठी तत्त्वांचे अधिष्ठान लाभलेला सत्यशोधक समाज एकसंघ रहावा म्हणून त्यांनी दि.२४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.सत्यशोधक समाजाची ध्येय , उद्दिष्टे, नियम, याचा अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे आणि त्याअनुषंगाने अहमदनगर जिल्ह्यात सत्यशोधक समाजाने केलेले सामाजिक आणि सांस्कृतिक जागृतीच्या कार्याचे विवेचन प्रकरण ३ मध्ये केले आहे.

ÃÖ¤³Ö :

1.׳भडे जी.एल,पाटील एन.डी : महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास ,फडके प्रकाशन,कोल्हापूर २३ वी आवृत्ती , डिसेंबर २०१४ , पृष्ठ क्रं.६९

२.कित्ता ,पृष्ठ क्रं.७०

३.चव्हाण रा.ना,रमेश चव्हाण (संपा) : महात्मा फãÖ»Ö- सत्यशोधक समाज व सामाजिक प्रबोधन ,अक्षर श्रध्दांजली प्रकाशन ,पुणे . पृष्ठ क्रं.१

४.गंधारे द.के.: महात्मा फुले यांचा शिक्षण विचार ,अरुण जाखाडे ,पदमगंधा प्रकाशन ,१९६६ ,ŸÖÖ¸Ö-भुवन माडीवाले कॉलनी ,सदाशिव पेठ ,पुणे-411030 ¯Ö.†Ö.10 ´ÖÖ“Ö 2016 ¯Ö.ब्रं.21

५.कित्ता : पृ.ब्रं.21

६.कित्ता : पृ.ब्रं. 22.

७. कित्ता : पृ.ब्रं. 22.

८.कीर धनंजय : महात्मा जोतिराव फुले ,पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि.३०१,महालक्ष्मी चेंबर्स 22,³Ö»ÖÖ³ÖÖ‡ ¤ÃÖÖ‡ ¸Ö› ´Ö²Ö‡-400 026 ¯Ö.ब्रं.10

९.कित्ता पृ.ब्रं.12

10.कित्ता पृ.क्रं.१३

११.कीर धनंजय : महात्मा •ÖÖ×ŸÖराव फुले ,पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि.३०१,महालक्ष्मी चेंबर्स 22,³Ö»ÖÖ³ÖÖ‡ ¤ÃÖÖ‡ ¸Ö› ´Ö²Ö‡-400 026 ¯Ö.ब्रं.13

१२.कित्ता : पृ.ब्रं.14

13. ढोणे एकनाथ ,, श्री.रा.लोकहितवादींची शतपत्रे, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, पृ.ब्रं.23

१४.कीर धनंजय : महात्मा •ÖÖ×ŸÖराव फुले ,पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि.३०१,महालक्ष्मी “Ö²ÖÃÖ 22,³Ö»ÖÖ³ÖÖ‡ ¤ÃÖÖ‡ ¸Ö› ´Ö²Ö‡-४०० ०२६ पृ.क्रं.१५

१५. गंधारे द.के.: महात्मा फुले यांचा शिक्षण विचार ,अरुण जाखाडे ,पद्मगंधा प्रकाशन ,१९६६ ,ŸÖÖ¸Ö-भुवन माडीवाले कॉलनी ,सदाशिव पेठ ,पुणे-411030 ¯Ö.†Ö.10 ´ÖÖ“Ö 2016 ¯Ö.ब्रं.23

१६.कित्ता , पृ. क्रं.२४

१७.कीर धनंजय , महात्मा •ÖÖ×ŸÖराव फुले ,पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि.३०१,महालक्ष्मी चेंबर्स 22,³Ö»ÖÖ³ÖÖ‡ ¤ÃÖÖ‡ ¸Ö›ü ´Ö²Ö‡-400 026 ¯Ö.क्रं.18

१८.कित्ता , पृ.क्रं.19

19.×क्रं¢ÖÖ , ¯Ö.क्रं.21

२०.कित्ता , पृ.क्रं.21

२१.कित्ता , पृ.क्रं.30

22. कित्ता , पृ.क्रं.३७

२३. कीर धनंजय,महात्मा •ÖÖ×ŸÖराव फुले ,पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि.३०१,महालक्ष्मी चेंबर्स भुलाभाई ¤ÃÖÖ‡ ¸Ö›ü ´Ö²Ö‡-400 026 ¯Ö.क्रं.86.

२४.चव्हाण रा.ना. : महात्मा फुले यांचा शोध व बोध संपा.रमेश चव्हाण, ¯Ö.क्रं.18.

२५.मालकर कृष्णा दादाराव , ´Ö¸Öšü¾ÖÖ›üÖ ×¾Ö¤ü³ÖÖŸÖß»Ö सत्यशोधक समाजाची चळवळ एक अभ्यास (प्रबंध) पृ.क्रं.18

२६. नरके हरी / फडके य. दि., ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुले गौरव ग्रÓ£Ö -खंड पहिला,सुधारिŸÖ ¤ÃÖ¸üß †Ö¾Öé¢Öß ,प्रकाशक-´ÖÆüÖŸ´ÖÖ •ÖÖ×ŸÖ¸üÖ¾Ö ±ãú»Öê, “Ö×¸ü¡Ö ÃÖÖधने ,प्रकाशन समितीकरिŸÖÖ , ÃÖ×“Ö¾Ö- ´ÖÆüÖ¸üÖÂ™ü राज्य शिक्षण विभाग, मंत्रालय,मुंबई-1982. ¯Ö.क्रं.18

२७.कित्ता

२८.महात्मा फुले समग्र वाङ.मय ,महाराष्ट्र संस्कृती मंडळ , मुंबई, ¯Ö.क्रं.53,54 ¾Ö 55

२९.कित्ता , पृ.क्रं.119

३०.जोशी ल.क्षा.(संपादक) , 'शेतकऱ्यांचा आसूड ' , ¯Ö.क्रं.45

31.´ÖÆüात्मा फुले समग्र वाङ.मय, महाराष्ट्र संस्कृती मंडळ , मुंबई, ¯Ö.क्रं.550 ¾Ö 551

३२.कित्ता , पृ.क्रं.50

33. नरके हरी / फडके य. दि., ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले गौरव ग्रंथ -खंड पÆ»ÖÖ,ÃÖ¬ÖÖ×¸ÖŸÖ ¤ÃÖ¸ß †Ö¾ÖÖ¢ÖÎ ,प्रकाशक-´ÖÆÖŸ´ÖÖ •ÖÖ×ŸÖ¸Ö¾Ö ±Öú»Ö, "Ö¸ß¡Ö ÃÖाधने ,प्रकाशन समितीकरिŸÖÖ , ÃÖ×"Ö¾Ö- ´ÖÆÖ¸ÖÂ™Ò राज्य शिक्षण विभाग, मंत्रालय,मुंबई-1982.. ¯Ö.क्रú.161

३४. कित्ता ,पृ.क्रú.213

३५. कीर धनंजयÖ,´ÖÆÖŸ´ÖÖ •ÖÖ×ŸÖ¸Ö¾Ö ±Öú»Ö ,¯ÖÖप्युलर प्रकाशन प्रा.लि.३०१,महालक्ष्मी चेंबर्स भुलाभाई ¤ÃÖÖ‡ ¸Ö› ´Ö²Ö‡-400 026 ¯Ö.क्रú.33.

36. ×¾Ö³ÖŸÖ ³ÖÖ»Ö³ÖÖ ,´ÖÆÖŸ´ÖÖ ±Öú»Ö - विचारधन, नूतन विभूते , कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती, मार्च 1991, ¯Ö.क्रú.4

३७.प्राचार्य ,माळी गजमल ,मराठवाडा सत्यशोधक पत्रिका ,पृ.क्रú. 17

38.उगले जी.ए.,महात्मा फुले एक मुक्त चिंतन ,पृ.क्रं.१२२

प्रकरण - ×ŸÖÃÖ¸ü

†Æü´Ö¤üनगÖ¸ü ×•Ö»ÆüµÖÖŸÖß»Ö सत्यशोधक ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“Ö सामाजिक ¾Ö सांस्कृतिक जागृतीचे काय

3.1 ¯ÖÖÃÖÖ¾ÖÖ×¾Ö¸ü

3.2 ³ÖÖगोलिक ¾Ö ऐतिहासिकदृष्ट्या †Æü´Ö¤üनगर ×•Ö»ÆüÖ

3.3 †Æü´Ö¤üनगर जिल्ह्यातील तत्कालीन चळवळी आणि परिस्थिती

3.3.1 ›üÖ¾Öß “ôÖ¾ÖôÖ (Left movement)

३.३.२ गुहा शिबिर , जोर्वे शिबिर आणि अहमदनगर जिल्हा

३.३.३ लाल बोर्डिंग ,टिटवाळा परिषद व करंजी परिषद

३.४ सामाजिक जागृती

3.4.1 †Æü´Ö¤üनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे लढे व घटना

३.४.२ सत्यशोधकीय लग्नविधी व मंगलाष्टके

3.4. ¯Ö•ÖÖ×¾Ö¬Öß ¾Ö ¤ü¾ÖÖ¾Ö

3.4.1.´ÖÜŸÖ¯Ö•ÖÖ

3.४.२ वास्तुशांती तथा गृहप्रवेश

3.४.३ अंत्यविधी व श्राध्द

3.4.4 †Æü´Ö¤üनगर जिल्हा सोमवंशीय परिषद ,भिल्ल परिषद ,मातंग ¯Ö×¸üÂÖ¤ü आणि ×¾ÖšüšÖ»Ö ÃÖ¯ÖÖÆü

3.5 †Æü´Ö¤üनगर जिल्हा सत्यशोधक समाज अधिवेशने

3.6 ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö

प्रकरण -×ŸÖÃÖ¸êü

अहमदनग¸ü ×•Ö»ÆüµÖÖŸÖß»Ö सत्यशोधक ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“Ö सामाजिक ¾Ö सांस्कृतिक जागृतीचे कार्य

३.१ प्रास्ताविक :

अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाच्या वैचारिक चळवळीचा मागोवा घेण्यापूर्वी आपणांस या चळवळीस लाभलेल्या भौगोलिक,सामाजिक,राजकीय व सांस्कृतिक पार्श्वभूमीची ओळख करणे आवश्यक आहे. ब्राह्मणी राज्याची शकले –ाल्याबरोबर जी पाच मुसलमानी राज्ये दक्षिणेत उदयास आली, त्यात अहमदनगरच्या राज्याची स्थापना इसवी सन १४९० च्या सुमारास ब्राह्मणी राज्याचा प्रमुख सेनापती मलिक अहमद यांनी केली व हाच अहमदनगरचा पहिला बादशहा अहमद निजामशाह होय.अहमदनगर शहरही यानेच वसविले.अहमदनगरचा प्रांत इ.स.पूर्व ९0 ŸÖ 300 ¯Öर्यंत पैठणच्या आंध्रभृत्यांकडे होता.इ.स.५५० ते ६७० पर्यंत तो चालुक्यांकडे होता.इ.स.६७० ते९७३ पर्यंत तो राष्ट्रकुटांकडे होता.इ.स.९७३ ते ११९० पर्यंत तो परत चालुक्यांकडे होता.त्यानंतर ११९० ते १३१० पर्यंत देवगिरीच्या यादवांकडे होता.देवगिरीच्या यादवांच्या काळातच म्हणजे इ.स.१२९४ मध्ये प्रथम मुसलमानांची दृष्टी दक्षिणकडे वळाली.परंतु इ.स.१३३८ मध्ये दिल्लीच्या महंमद तुघलकाने देवगिरी येथे आपली राजधानी आणण्याच्या अगोदर ´ÖÃÖ»Ö´ÖÖनांचे पाय या प्रांतात पुरे रोवले गेले नव्हते.इ.स.१३१८ मध्ये देवगिरीच्या यादवांचा ´ÖÃÖ»Ö´ÖÖनांनी पराभव केला. ‡.ÃÖ.१३१८ पासून १३३८ पर्यंत मुसलमानी सुभेदारांचा अंमल या प्रांतावर होता.त्यानंतर इ.स.१३४६ पासून इ.स.१४९० पर्यंत बहामनी राज्याचा अंमल विशेष टिकून ÆüÖêŸÖÖ. †Æü´Ö¤ü नगरची निजामशाही म्हणजे ज्या बहामनी राज्याचे जे पाच तुकडे –ÖÖ»Öê, त्यापैकी एक तुकडा होय.या कालावधीपर्यंत अहमदनगर गावाचे अस्तित्वही येथे नव्हते तसेच येथे स्वतंत्र राज्यही ×नर्माण –ालेले नव्हते.ज्यावेळी अहमद निजामशहा हा बंड करुन ब्राह्मणी राज्यापासून वेगळा –ÖÖ»ÖÖ ÆüÖêŸÖÖ, त्यावेळी त्याने इ.स.१४९०मध्ये अहमदनगर येथे स्वतंत्र राज्य स्थापन केले व अहमदनगर

येथे शहर वसवून तेथे त्याने आपली राजधानी स्थापन केली.त्यापासून इ.स.१६३६ पर्यंत †Æ´Ö¤नगर हे स्वतंत्र राज्य म्हणून राहिले.त्यावर निजामशाही घराण्याचा अंमल होता.निजामशाही घराण्यामध्ये इ.स.१४९० पासून इ.स.१६३६ पर्यंत एकूण अकरा बादशहा –ÖÖ»Ö.ÃÖ´ÖÖ¸ü 146 ¾ÖÂÖ ×नजामशाहीचा अंमल सुरु होता.तर १६३६ मध्ये ती संपुष्टात आली.सुमारे १०० वर्षे निजामशाहीने ¤Öन तृतीयांश महाराष्ट्रावर अधिराज्य गाजविले.त्याकाळी अहमदनगर हे हिंदुस्थानातील महत्त्वाचे शहर मानले जात असे.'दक्षिणेचे प्रवेशद्वार ' म्हणून या शहराचा उल्लेख होई. निजामशाहीचा संस्थापक मलिक अहमद बहिरी याने २८ मे १४९० रोजी अहमदनगर शहराची मुहूर्तमेढ रोवली.पुढे सन १४९४ मध्ये राजधानी म्हणून सीना नदीकाठी अहमदनगर शहर अस्तित्वात आले. अकबराच्या ´Öनात अहमदनगर काबीज करण्याचे स्वप होते परंतु चांदबीबीच्या अथक परिश्रमाने व शौर्याने त्यावेळी ते शक्य –ÖÖ»Ö नाही.परंतु पुढे शहाजहान बादशहा यांनी इ.स.१६३६ मध्ये निजामशाहीचा ÃÖ´ÖÔÖ नाश करुन ते राज्य आपल्या राज्यात सामील केले , तेंव्हापासून येथे दिल्लीच्या बादशहाचा सुभेदार राहात असे.पुढे दक्षिणेतील सुभे¤Ö¸ü ×नजाम - ˆ»Ö - मुल्क हा दिल्ली दरबाराचÖ ÃÖ²Ö−Ö तोडून स्वतंत्र –ााला .त्यावेळी अहमदनगर त्याच्या ताब्यात गेले व तेथून इ.स.१७५९ मध्ये ते पेशव्यांकडे †Ö»Ö ¾Ö नंतर इंग्रज सरकारच्या ताब्यात गेले.

†Æ´Ö¤नगर जिल्ह¶ास पूर्वी सरकार अहमदनगर असे म्हणत. निजामशाही राज्याचा अस्त –ााल्यावर मोगलांनी दक्षिणेचे जे सहा सुभे होते.त्यांपैकी औरंगाबाद सुभ्यास हा जिल्हा जोडून दिला.औरंगाबाद सुभ्यास सुभे खुजस्ते बुनियाद असे म्हणत.पूर्वी प्रांताचे वर्गीकरण करण्याची प्राचीन पध्दत अशी असायची की,बऱ्याच गावांचा एक गट तयार करुन त्याला तर्फ म्हणत.प्रत्येक तर्फावर एक शेखदार म्हणून एक मुलकी अधिकारी असे. तीन-“ÖÖ¸ü ŸÖ±Ôú ×´ÖÔÖन एक परगणा बनवित असत.त्याला महाल अगर परगणा म्हणत असत.सरकार अहमदनगरमध्ये खालील परगणे †ÃÖŸÖ.

१.परगणे हवेली अहमदनगर

२.परगणे पांडे पेडगांव

३. परगणे ने¾ÖÖÃÖ

४. परगणे शेवगांव

5. ¯Ö¸गणे चांभारगोंदे

६. परगणे जामखेड

७. परगणे अष्टी

८. परगणे बारागांव नांदूर

९. परगणे कडेवळीत

१०. परगणे राशीन

"पूर्वीच्या व हल्लीच्या नगर जिल्हयात बरेच अंतर असून हा जिल्हा पूर्वी पूर्वेकडे व दक्षिणकडे पसरला होता.संगमनेर,अकोले,कोपरगांव व पारनेरचा बराच भाग व हे तालुके या जिल्हयात - नव्हते.परंतु जामखेड व नगर तालुक्यामधील मोगलाईचा सर्व भाग , तसेच सोलापूर जिल्हयातील करमाळे तालुका नगर जिल्हयात होता."[1] अशाप्रकारेअहमदनगर जिल्हयाचा विस्तार होता.अनेक सत्तांतरे आणि सत्ता अहमदनगर जिल्हयाने अनुभवल्या आहेत.

3.2 ³ÖÖगोलिक व ऐतिहासिक¥Ö™¶Ö नग¸ ×•Ö»ÆÖ :

³ÖÖगोलिकदृष्ट्या महाराष्ट्राच्या मध्यवर्ती भागात अहमदनगर जिल्हा आहे.आकाराने महाराष्ट्रातील सर्वात मोठा असणारा हा जिल्हा आहे.या जिल्हयाचे क्षेत्रफळ सुमारे १७ हजार ४१३ चौ.कि.मी.(राज्याच्या क्षेत्रफळाच्या ५.६६ टक्के) जिल्हयाची लांबी १२० मैल तर रुंदी १२५ मैल आहे.एकूण भौगोलिक क्षेत्र १६.६८ लाख हे.

भौगोलिक स्थान - १८.२ते १९.९ अंश उत्तर अक्षांश

७३ .९ ते ७५.५ अंश पूर्व रेखांश

†Æ´Ö¤नगर जिल्ह्याच्या उत्तरेला नाशिक,ईशान्येला औरंगाबाद,पू¾Ö»ÖÖ ²Öß›ü ¾Ö ˆÃ´ÖÖनाबाद ,दक्षिणेला सोलापूर,पश्चिमेला ठाणे व पुणे जिल्हा आहे.एकूण ७ जिल्हे या जिल्ह्याच्या शेजारी आहेत.मराठवाड्याचे प्रवेशद्वार म्हणून अहमदनगर या जिल्ह्याची ओळख आहे.

¯ÖÛ¿“Öमेकडे डोंगराळ व पूर्वेकडे सखल भाग असून नगर जिल्ह्याचा भूस्तर ज्वालामुखीतून निघालेल्या लाव्हारसापासून –ÖÖ»ÖÖ †ÃÖन तो 'दख्खन टापू' या नावाने ओळखला •ÖÖÝÖÖ.´ÖÆाराष्ट्रातील अत्युच्च शिखरांपैकी सह्याद्री पर्वताची रांग अहमदनगरच्या अकोले तालुक्यातून जाते.सह्याद्रीचे सर्वोच्च शिखर कळसूबाई (उंची १६४६ मीटर) याच तालुक्यात आहे.याशिवाय गर्भगिरी व बालाघाट डोंगररांगा या जिल्ह्यात आहेत.गर्भगिरीची रांग नगर व बीड जिल्ह्याच्या सरहद्दीवरुन जाते. "[2] भौगोलिक भिन्नतेबरोबरच सामाजिक विविधताही येथे †ÖœôÖÝÖ.

ײÖ×™ü¿ा कालखंडात महाराष्ट्रात सुधारणांचे ¾ÖÖ¸ü ¾ÖÖÆüÝÖ ÆÖÝÖ.ÃÖ´ÖÖ•ÖÖÝÖ †¬ÖÁÖ¬¤üÖ , †Ãपृश्यता, जाति³Ö¤ü, ˆ““Ö ×नच्चता ,धार्मिक कर्मकांड ,सामाजिक विषमता निर्माण –ÖÖ»Ößü ÆÖÝÖß. ब्रिटिशांच्या आगमनामुळे समाज जागृत होऊ लागला.यातूनच समाजसुधारकांचा उदय –ÖÖ»ÖÖ.†¿ÖÖ या सुधारकांमध्ये लोकहितवादी,महात्मा जोतिराव फुले,छत्रपती शाहू महाराज,गोपाळ गणेश आगरकर,न्या.रानडे,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादींची कामगिरी उल्लेखनीय ठरते.या बरोब¸ü“Ö ¾ÖÃÖÖÆüÝÖ¾ÖÖ¤üß ¸üÖ•Ö¾Ö™üßÃÖ ¯ÖÖ¸ü³Ößü –ालेला विरोध ,यामध्ये १८५७ चा उठाव व महाराष्ट्रातील क्रांतिकारक चळवळी ,आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांचे योगदान ,बॉम्बे असोसि‹¿Ö- नचे कार्य ,पुणे सार्वजनिक सभेने केलेले कार्य आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातील महाराष्ट्रातील राजकारण या घटना संपूर्ण राष्ट्राच्या राजकारणाशी जोडल्या गेल्या . देशातील राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना,यामुळे भारतीय राजकारणाला मिळालेली कलाटणी या महत्त्वपूर्ण ‘Ö™नांचे विशेष महत्त्व ठरते. तद्वतच महाराष्ट्राच्या सुधारणा चळवळीत अनेक विचार प्रवाह निर्माण –ाले .त्यातील सत्यशोधक विचार केंद्रस्थानी होता.

३.३ अहमदनगर जिल्ह्यातील तत्कालीन चळवळी आणि परिस्थिती :

´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÖÏ †Æ´Ö¤नगर जिल्हा चळवळींचा बालेकिल्ला म्हणून ओळखला जातो.त्यात सत्यशोधक चळवळ ही प्रमुख चळवळ होती.स्वातंत्र्यपूर्व काळात सावकारशाही विरोधात तसेच शेतकऱ्यांवरील होणारे अन्याय , अत्याचार , त्यांची आर्थिक व सामाजिक तसेच सांस्कृतिक पिळवणूक यांच्या विरोधात सत्यशोधक चळवळ प्रभावीपणे काम करत होती. मुळातच ही चळवळ सामाजिक व राजकीय क्रांती जलद गतीने घडून आणू इच्छित होती.औद्योगिक क्रांती , ¯Ö²ÖÖ¬Öन अनेक सुधारणा यासाठी अनेक लोकांनी चळवळी उभारल्या आहेत.परंतु यातÖß»Ö भांडवलशाही , विषमता , दारिद्र्य , शोषण यांच्या विरोधी लढणाऱ्या चळवळींचा उदय –ÖÖ»ÖÖ.

3.3.1 ›Ö¾Öß “Öô¾Öôß (Left movement) :

±ÎÖÑन्समध्ये १७८९ च्या क्रांतीनंतर व इतर युरोपियन संसदेमध्येही राष्ट्राध्यक्षांच्या उजवीकडे बसणाऱ्यांना ' उजवे ' आणि डाव्या बाजूला बसणाऱ्यांना ' डावे ' असे संबोधले जात.सर्वसाधारणपणे जे प्रस्थापित समाजजीवनाचे राजकारणाचे समर्थन करतात त्यांना उजवे म्हणतात.याउलट परिणामकारक सुधारणा जलद गतीने करणाऱ्यांना आणि मूलभूत परिवर्तन करु इच्छिणाऱ्यांना डावे म्हणून ओळखले जाते.थोडक्यात,उजव्या विचारांच्या विरोधात डाव्या x¾Ö“ÖÖ¸Ö“ÖÖ ÃÖ‘ÖÂÖ . ‡.ÃÖन १७७६ चे †´ोरिका स्वातंत्र्य युध्द , १७८९ ची फ्रेंच राज्यक्रांती , १917 ची रशियन राज्यक्रांती या जगातील काही प्रमुख घटना डाव्या चळवळीला प्रोत्साहित करतात आणि वैचारिक प्रेरणा देतात.अहमदनगर जिल्ह्यातील डाव्या चळवळीचे भौगोलिक क्षेत्र विचारात घेता अकोले , संगमनेर ,पारनेर ,पाथर्डी , शेवगांव , नगर या तालुक्यात डाव्या चळवळीने शिरकाव केला होता. वर्गीय दृष्ट्या स्थूलपणे एके काळी ब्राह्मण , उच्च मराठा या वर्गातील शिक्षित मंडळी या चळवळीची धुरा वाहÿÖ ÆÖÿÖß. नंतर मात्र मराठा जाती समूहातील तसेच कुणबी , कोळी , भिल्ल , आदिवासी , शेतकरी , कष्टकरी , कामगार , अशिक्षित , शिक्षित या वर्गातील मंडळी चळवÖôßŸÖ सहभागी –ााली.डाव्या चळवळीला त्यांनी पाठबळ मिळवून दिले.

३.३.२ गुहा शिबिर , जोर्वे शिबिर आणि अहमदनगर जिल्हा :

श्रमजीवी लोकांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी समविचारी लोकांना संघटित करुन रÖÆ¸ß तालुक्यातील गुहा या गावात १९४४ साली गुहा शिबिर म्हणून लोकांचे संघटन करण्यात आले.गोरगरीब जनता , कष्टकरी समाज आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी एकत्रितपणे संघर्ष करण्यासाठी या शिबिराचे आयोजन करण्यात आले होते.यात रामभाऊ निसळ आणि बाबासाहेब सप्तर्षी यांचा महत्त्वाचा सहभाग होता.१९४५ साली संगमनेर तालुक्यात जोर्वे येथे दत्त मंदिरात याच धर्तीवर सरकारच्या धोरणांच्या विरोधात कष्टकरी वर्गाच्या हितासाठी संघर्ष करण्याची तयारी असलेल्या लोकांचे शिबिर आयोजित केले होते.त्यात अण्णासाहेब शिंदे ,चंद्रभान आठरे पाटील व भाऊसाहेब थोरात यांचा महत्त्वाचा पुढाकार होता.या शिबिरात सत्यशोधक विचारसरणीचा प्रभाव होता.

३.३.३ लाल बोर्डिंग ,टिटवाळा परिषद व करंजी परिषद :

१९४५ साली संगमनेर येथे रावसाहेब शिंदे , धर्माजी पोखरकर आणि भाऊसाहेब थोरÖŸÖ यांनी सामाजिक एकतेचा संदेश देण्यासाठी एक वसतिगृह सुरु केले.त्या वसतिगृहाला लाल बोर्डिंग †ÃÖ नांव देण्यात आले.बुवासाहेब नवले ,ताकटे पाटील ,रावसाहेब शिंदे ,अण्णासाहेब शिंदे आणि “Ö¦³ान आठरे हे त्या काळी डाव्या चळवळीत काम करणारे लोक नगर जिल्ह्यात डाव्या विचारसरणीला भक्कम करण्यात गुंतलेले होते. कॉम्रेड डी.बी.कुलकर्णी , शाहीर अण्णाभाऊ साठे ,अमर शेख हे आपआपल्या कलापथकाच्या माध्यमातून कार्य करतांना लोकांना संघटित करण्यासाठी लाल बोर्डिंगचा वापर करत.आदिवासींची एक राज्य परिषद १९४५ साली टिटवाळा येथे अण्णासाहेब शिंदे , धर्माजी पोखरकर , पी.बी . कडू , भाऊसाहेब थोरात , यांच्या पुढाकाराने घेण्यात आली. त्यावेळी ,

" “Ö»ÖÖ •ÖÖ‰ú ×™ÖÎ™¾ÖÖÔ¡Ö Ã™¡¿Öनाला ,

शेतकरी परिषद साधायला !!

किसान सभा , शेतकऱ्यांची माऊली सुखाची सावली हाय हो !! "

हे गीत सर्वांच्या मुखी होते. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची चर्चा करुन सावकाराविरोधी घोषणा देत .बळीराजाला जागृत करण्याचे काम या परिषदेमार्फत केले गेले.संगमनेर तालुक्यात वरुडी पठार ,रुई कुंभारी , देवळाली या भागातही अनेक शेतकरी परिषदा –ााल्या.त्यातून कार्यकर्त्यांना बौध्दिक आणि वैचारिक प्रोत्साहन देण्यात आले.१९४६ ला किसान सभेची दुसरी परिषद पाथर्डी तालुक्यातील करंजी या ठिकाणी –ÖÖ»ÖÖ.ÃÖÖ¾ÖÖकार शेतकऱ्यांशी , शेतमजुरांशी व कष्टकऱ्यांची कशी लूट करतात व सरकारही त्यांना कसे मदत करते हे या परिषदेत स्पष्ट करण्यात आले.या ¯Ö×¸üÂÖ¤êü»ÖÖ †¬यक्ष म्हणून कॉ.बंकिमचंद्र मुखर्जी हे बंगालमधन हे उपस्थित होते.

3.4 ÃÖÖ´ÖÖ×•Öक जागृती :

सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेनंतर पश्चिम महाराष्ट्रात पहिल्या तीन वर्षातच प्रसार –ााला.तिसऱ्या वर्षाचा जो वार्षिक अहवाल प्रकाशित –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ त्यावरुन सत्यशोधक समाजाच्या वाढलेल्या कार्यक्षेत्राची व सत्यशोधक समाजाची जी यादी आहे त्यावरुन तिची व्याप्ती लक्षात येते.सत्यशोधक समाजा“ÖÎ ŸÖ¢¾Ö ÆÖê –Ö´ÖÖŸÖÖê»Ö ²ÖÎÖæह्मणांची दलाली संपविणे या प्रमुख स¡ÖÖ¿ÖÎ ×नगडित होती.देवपूजेत मध्यस्थांची गरज नाही.भक्त हा ईश्वराची उपासना करु शकतो.ईश्वराने ÃÖ¾Ö ´ÖÖनवप्राण्यांना जन्म दिलेला असल्याने कोणीही जन्माने श्रेष्ठ व कनिष्ठ ठरत नाÆÖê.ÃÖ´ÖÖ•ÖÖŸÖÖ»Ö सारी माणसे समान असतात व त्यांचे हक्कही समान आहेत.जाति³Ö¤ü ,“Öातुर्वर्ण हे ईश्वर×नर्मित नाही .¾Ö¤ü Æê ‡Ã¾Ö¸Öने निर्माण केलेले नसून ते माणसानेच रचलेले आहेत.या जगतातील कोणताच धर्म ईश्वराने निर्माण केलेला नाही व कुणीही ईश्वराचा प्रतिनिधी नाही.माणूस हाच मूलतः अपूर्ण आहे.त्यÖने निर्माण केलेला धर्मग्रंथही अपूर्ण आहे.वेद हे नित्य आहेत हा ब्राह्मण पुरोहिताचा विÖ“ÖÖ¸ü स्वार्थातून जन्मास आलेला आहे.वेद हे परिवर्तनीय आहेत.धर्मग्रंथाची व त्यातील वचनांची निर्मिती

ही तत्कालीन समाजव्यवस्था लक्षात घेऊन केलेली आहे.ही समाजव्यवस्था सतत –ानाच्या वाढीप्रमाणे बदलत असते.निसर्ग हा ज्याप्रमाणे सतत बदलत असतो अगदी त्याचप्रमाणे निसर्गातील माणूसही बदलत असतो.त्याचे f¾Ö“ÖÖ¸ü ²Öü¤üß»ÖÖÖ †ÃÖÖÖÖÖ.³ÖÖदया व अखिल मानवजातीविषयी सहानुभूती ही आपल्या आचरणात उतरली पाहिजे व आपल्या वर्तनात तिचे प्रत्यंतर आल ¯ÖÖ×Æü•Öê.या रानडे यांच्या समाजसुधारणेचा उगम यातच आहे.समाजसुधारणा या राजकीय दास्यविमोचनात आवश्यक असल्याचा त्यांचा दृढ विश्वास हÖÖÖ.×¾Ö¬Ö¾ÖÖ ×¾Ö¾ÖÖÆüÖÃÖ ˆ¢Öê•Öन देण्यास त्यांनी विधवा विवाहोत्तेजक संस्था स्थापना केली.दयानंद सरस्वती पुण्यामध्ये आले तेंव्हा त्यांच्या धार्मिक व सामाजिक सुधारणाविषयी मतामुळे व उपक्रमांमुळे त्यांच्या स्वागतात ते सामील –ÖÖ»Öê.ÃÖ´ÖÖ•ÖÖÖÖß»Ö †×नष्ट प्रथा आपण निमूटपणे व अगतिकपणे चालवून घेतो.जीवनाच्या विविध भौतिक अंगाकडे आपले पूर्णपणे दुर्लक्ष होऊन त्यात प्रगती करण्याची आपली शक्तीच नाहß¿ÖÑ –ाली असे त्यांनी आपल्या दोषाचे विवरण केले आहे.आपण माणसामाणसात तसेच स्त्री-¯Ö¹ýÂÖÖÖ भेद करीत होतो.ते जन्म•ÖÖÖ ¾Ö †नुवंशिक असतात †ÃÖê ´ÖÖनीत होते.त्यांचा परिणाम आपल्या क¾™बव्यवस्थेवर होऊन स्त्रिया पुरुषांच्या व खालच्या जाती प्रगतिशील जातीच्या इतक्या दडपणाखाली होत्या की, त्यामुळे माणसाबद्दल माणूस म्हणून जो स्वाभाविक आदर असावयास ¯ÖÖ×Æü•Öê ÖÖ नव्हता.मध्ययुगीन व कालबाह्य वचनांच्या आधारवर †Ö¬Ö×नक काळातही अनिष्ट , सामाजिक प्रथा सुरु होत्या.त्याचे वर्चस्व कमी करुन प्रौढ विवाह ,विधवा पुनर्विवाह इ.सुरु केले पाहिजेत.सामाजिक प्रश्नांची बुध्दिनिष्ठ दृष्टीने सोडवणूक केली पाहिजे व हे करतांना समाज सुधारकाने प्रथम स्वतःची सुधारणा केली पाहिजे.यावर त्यांनी भर दिला." न्या.रानडे यांची समाज सुधारणेविषयी दृष्टी अशा प्रकारची असल्यामुळे त्यांनी हिंदू समाजातील काही अंगभूत दोष दूर करण्यावर भर दिला.आपले बाह्य जगाशी दळणवळण जवळजवळ तुटले होत.आपण सद्सद्विवेक बुध्दीचा कौल मानण्याऐवजी बाह्य सत्तेखाली दबून गेलो होतो.आपल्या स¾ÖÖ•ÖÖÖ ˆ““Ö×नच्चता व जातीय अभिमानामुळे निर्माण होणारे सामाजिक अंतर वाढत्या प्रमाणात

होते.युक्तिवाद हेच प्रभावी साधन होय.मात्र, त्याचा अवलंब करताना समाजसुधारकांनी जपून पाऊल टाकावे असे रानड्यांचे समाजसुधारणेचे तत्त्व–ÖÖन आहे. "[3]

अशा या अहमदनगर जिल्ह्याच्या वैशिष्ट्यपूर्ण भौगोलिक परिस्थितीत अनेक स्थित्यंतरे घडली.अनेक सामाजिक चळवळी घडून आल्या. त्या दृष्टीने या वेगवेगळ्या चळवळींची माहिती घेणे क्रमप्राप्त ठरते. महाराष्ट्राच्या राजकारणात एके काळी अहमदनगर जिल्हा 'डाव्या चळवळीचा बालेकिल्ला ' समजला जात होता. तसेच ब्रिटिशांच्या काळात सर्व देशात विशेषतः महारÖÂ™ÖŸÖ धार्मिक ,सामाजिक गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या बहुजन व दलित समाजाच्या मुक्ततेसाठी महात्मा जोतिराव फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी   'सत्यशोधक समाजाची ' स्थापना केली.सत्यशोधक समाज हा एकखांबी तंबू नव्हता तर ती चळवळ होती.या चळवळीला समाजातील बुध्दिवादी तसेच साधे ,सरळ , प्रामाणिक , कष्टाळू शेतकरी ,शेतमजूर कार्यकर्ते यांचा आधार होता.त्यांची भाषा ही जनतेची भाषा होती.त्यांच्या विचारांची ठिकाणे ही घराघरातील बैठका,गावागावातील सभा,वेळोवेळी जेथे भेटेल तेथे शेतीविषयक विचारांची देवाण - घेवाण यातूनच या समाजाचे विचार गावागावात पोहोचले.

3.4.1 †Æ´Ö¤नगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे लढे व घटना :

¯Ö¸ÖŸÖÖ´ÖÖß ×¾Ö“ÖÖ¸Ö“ÖÖ †ÃÖ»Ö»ÖÖ अहमदनगर ×•Ö»ÆÖ या “ÖôÖ¾ÖôÖßŸÖ अग्रभागी ÆÖŸÖÖ. "†Æ´Ö¤नगर जिल्ह्यात सत्यशोधक चळवळीची पायाभरणी ´ÖÆÖŸ´ÖÖ जोतिराव फुले यांचे सहकारी कृष्णराव भालेकर यांनी इ.स.१८९० मध्ये केली.कृष्णराव भालेकर हे विदर्भातील सत्यशोधक समाजकार्यात सक्रिय होते.१९०६ साली व्यवसायाच्या निमित्ताने ते अहमदनगरला आले.आपल्या कामाबरोबरच भालेकर हे रात्री आसपासच्या लोकांना एकत्रित जमवून व्याख्याने देत असत.त्यातून शिक्षणाचे महत्त्व , धर्माचे थोतांड ,अनिष्ट चालीरीती व अंधश्रध्दा इ.विषयांवर प्रबोधन करत †ÃÖŸÖ.यातूनच अहमदनगर येथे सत्यशोधक समाजाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली."[4]

नगर शहराप्रमाणेच पाथर्डी,नेवासा ,शेवगांव ,अकोला इ.भागातही सत्यशोधक समाजाच्या शाखा सु¼ –ाल्या.इ.स.१९०८ साली सोनई,घोडेगांव ता.नेवासा येथे सत्यशोधक समाजाची चळवळ संघटित करण्यासाठी जवळपासच्या गावागावातील हजारो लोक उपस्थित होते.पाथर्डी तालुक्यातील सोमठाणे येथे सत्यशोधक समाजाची शाखा हरिभाऊ काÆजी शिदोरे व यादवराव , मल्हारराव या बंधूनी सुरुवात केली होती.ते कृष्णराव भालेकरांच्या मदतीला पुढे आले.'दिनमित्र ' सुरु करण्यासाठी छापखान्याची नवीन यंत्रसामग्री त्यांनी स्वखर्चाने खरेदी क¹¼न दिली.मात्र, यंत्रसामग्री सुरु करण्यापूर्वी ७ मे १९१० रोजी तरवडी ता.नेवासा येथे कृष्णराव भालेकरांचे निधन –ाले.त्यानंतर त्यांचे सुपुत्र मुकुंदराव पाटील यांनी 'दिनमित्र ' हे वृत्तपत्र प्रकाशित केले.पुढे १९१५ ÃÖÖ»Öß †Æ´Ö¤Öनगर येथे सत्यशोधक समाजाची परिषद मुकुंदराव पाटलांनी घेतली.त्यावेÔÖß स्वागताध्यक्ष महंत –ÖÖनगिरीबुवा आणि अध्यक्ष अण्णासाहेब लठ्ठे होते.या परिषदने नगर जिलÆ¶ÖÏÖ "ÖÏÖन्यमय वातावरण निर्माण केले.यातून गावोगावी सत्यशोधक समाजाच्या शाखा स्थापन ÆÖ‰न अनेक कार्यकर्ते समाजपरिवर्तनासाठी पुढे आले.

' ¤Ößनमित्र ' हे वृत्तपत्र त्याकाळात महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाचे एकमेव वृत्तपत्र होते. '¤Ößनमित्रा ' च्या मुखपृष्ठावरील -

"ज्यांशी दु:खानी गांजिले / तोचि सोयरे आपुले /

ठेवी मुक्तीला गहान / काठी तया करिता ऋण //

<ÃÖÖ ¤Ößनांचा कैवारी / दीना मनी देवावरी /

तोचीसाधु सत्पात्र / म्हणा तया दीनमित्र // " ५.

या विचाराने प्रेरित होऊन बहुजन समाजाच्या विकासासाठी अनेक कार्यकर्ते तयार –ाले.त्यात मुख्यतः कर्जतचे सÖनाजी बाबर,गंगाधर जेवरे ,जाधव गुरुजी ,पगारे , ना–Ö¸ü , ¯ÖÖ£Ö>ü"Ö शिदोरे बंधू (सोमठाणे) , निंबोडीचे राजाराम म्हस्के, कौडगावचे बाळाजी पाटील आठरे , कासार

पिंपळगावचे शंकरराव पा.राजळे ,भागुजी अकोलकर ,हंडाळवाडीचे कॅ.गणपतराव आव्हाड , सातवडचे दगडू पाठक इ.होते.

"शेवगावचे हाजी का–ी वकील , एरंडगावचे संपतराव धस,एकनाथ भागवत ,नेवाशाचे आनंदराव पाटील , एस.टी.पवार ,<Ãö.<Ãö.¯öö™ß»ö ,Áöß-ö¸¡ नवले , गोविंदराव चौधरी ,कोपरगांवचे नारायणराव बोरावके ,बाबुराव बोरावके , गिरमे , ससाणे , संगमनेरचे सरदार थोरात , अकोल्यö“ö देशमुख ,बेलापूर 'श्रीरामपूर ' “ö ¾öö‘ö•öß¯öö™ß»ö ,नगरचे प्रभाकर भापकर ,अण्णासाहेब शिंदे ,हिराबाई भापकर ,रामभाऊ आगरकर ,ह.कृ.काळे ,ॲड.विनायक मुळे ,अमन पाटील ,साहेबराव »नसळ ,रामकृष्ण मोडक 'शाहू मोडकचे वडील ',राहुरीचे कोळसे पाटील असे अनेक कार्यकर्ते सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून समाजप्रबोधनाचे कार्य करत होते.त्यासाठी त्यांनी महात्मा फुले यांच्या समग्र क्रांतीचा व समतेचा संदेश , व्याख्याने ,सभा , जलसे यातून ¯ööÆöचविला.त्यासाठी आर्थिक –ळ सोसली.अपार कष्टही घेतले. या सत्यशोधक कार्यकर्त्यांच्या त्यागाने दुष्काळी असणारा अहमदनगर जिल्हा वैचारिकदृष्ट्या प्रागतिक बनला.यातूनच सामाजिक ,¿ौक्षणिक व राजकीय क्षेत्रात परिवर्तनाला चालना मिळाली. त्यांच्या या कार्याला अहमदनगर जिल्ह्यात डाव्या विचार सरणीवर फार मोठा प्रभाव होता.परिणामी ,महाराष्ट्रात नगर जिल्हा हा मुख्यतः डाव्या चळवळीचे केंद्रबिंदू बनलेला होता."[6] तसेच राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना होण्यापूर्वीच महात्मा फुले यांचे सत्यशोधक समाज चळवळीने जनजागृती घडवून आणण्याच्या प्रक्रियेस प्रारंभ केला होता.इ.सन १८७३ ते १८८५ पर्यंतच्या काळात महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात सत्यशोधक समाजाचे कार्य अत्यंत वेगाने पसरले होते.लोकशक्तीचे संघटन होत होते.खऱ्या अर्थाने पुरोहितशाहीच्या विरोधात ब्राह्मणेतरांना आत्मभान जागृत करुन राष्ट्रवादाची प्रबळ दृष्टी आणि ²öÆ•öनांचा सर्वांगीण विकास करणे हे सत्यशोधक समाजाला अभिप्रेत होते. त्यादृष्टीने तत्कालीन कालखंडात वादळासारखे बदल घडत होते.सत्यशोधक समाजाची ताकद प्रतिगामी शक्तीला अडसर वाटत होती .दरम्यानच्या काळात लोकमान्य टिळक मंडालेच्या तुरुंगातून बाहेर पडल्या-नंतर वास्तवाचा विचार करुन महात्मा फुलेंचे विचार आणि कार्य दुर्लक्षून चालणार नाही हे त्यांना

कळून चुकले.सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीने राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या आंदोलनामधे चांगली छाप ¯ÖÖ›»ÖÖ ÆÖÝÖß.×¾Ö¿ÖÂÖÝÖ: 1910 नंतर अवैदिक धर्मविचार महाराष्ट्र आणि दक्षिण भारतात मोठ्या ¯प्रमाणात पसरला होता.महात्मा फुलेंनी गुलामगिरी या ग्रंथातून इतिहासाची जी अवैदिक संदर्भ देऊन पुनर्मांडणी केली.त्याचा परिणाम दक्षिणेकडील सर्व प्रांतावर –ााला आणि त्यातूनच काही राजकीय पक्ष जन्माला आले.

"•ÖÃ™ßÃÖ ¯ÖÖ™áने आपणांस प्रेरणा महात्मा फुलेंच्या वाङ्.मयातून व कार्यातून घेतल्याचे स्पष्टपणे नमूद केले आहे.सत्यशोधक समाज महाराष्ट्रापुरता मर्यादित राहिला . अशी जी विधाने काही लेखक करतात,ती वरवरची आहेत.प्रत्यक्ष कागदपत्रे आणि इतर प्रांतातील घटना यांचा परिचयही असत नाही किंवा ते करुन घेत नाही. आंध्र,मध्यप्रदेश,गुजरात,तामिळनाडू,कर्नाटक ¯Ö¤¿Ö“Ö नव्हे तर कारवारच्या किनाऱ्यापर्यंत सत्यशोधक समाजाचा विचार पोहोचला होता."[7] याचा अर्थ सत्यशोधक समाजाची वैचारिक बैठक भक्कम होती.ठिकठिकाणी सत्यशोधक समाजाच्या शाखांची स्थापना होऊन कार्य –ापाट्याने पुढे जात होते."फुलगांव येथे तोताराम केवजी कोलते यांनी सत्यशोधक समाजाची शाखा Ã£ÖÖ¯Öन केली होती." '¤ßनमित्र मे १९१६ च्या अंकात शाखेंची माहिती आली आहे.'सखारामजी केवजी कोलते,शेÖ±ú› शहादू बाविस्कर ,देवचंद मसाराम पाटील ,तुकाराम हरि लोणे,मंगाराम चिंतामण तेली,विठू गणेश कोळी ,चुडामण तुकाराम पांचाळ ही माणसे ठिकठिकाणी जळगांव जिल्ह्यात फिरुन सत्यशोधक समाजाचा प्रचार करीत असत." [8] या व्यक्तींसोबतच मुकुंदराव पाटलांची वैचारिक देवाण - घेवाण होत असे.अंमळनेर तालुक्यातील प्रगणे डांगरे येथे सत्यशोधक समाजाचे कार्य प्रभावीपणे सुरु होते.सत्यशोधक समाजाचे कट्टर †नुयायी वि.चा.नेहते गुरुजी यांनी ' बातमीदार ' हे साप्ताहिक सुरु करुन त्याद्वारे महात्मा ±ú»Öच्या विचारांचा प्रचार केला.तसेच के.सी.ठाकरे यांची सत्यशोधक समाजाच्या विचारांचा प्रसार करणारी लेखमाला त्यांनी या साप्ताहिकामधÖन कित्येक वर्ष प्रसिध्द केली.

३.४.२ सत्यशोधकीय लग्नविधी व मंगलाष्टके :

हिंदुस्थानातील एक प्रमुख महत्त्वाचा आणि पुरोगामी विचारांचा जिल्हा म्हणून अहमदनगर ×•Ö»ÆÖ¶ÖÖ“ÖÖ नावलौकिक आहे.अनेक समाजसुधारक, क्रांतिकारक ,अनेक संत , यांची परंपरा आहे.स्वातंत्र्यपूर्व काळात सामाजिक सुधारणांमध्ये महात्मा फुले , डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ,"ि्रपती शाहू महाराज,कर्मवीर भाऊराव पाटील , संत गाडगेबाबा अशा रत्नांची कामगिरी दीपस्तंभासारखी आहे. राष्ट्रीय स्वातंत्र्यलढ्याप्रमाणेच सामाजिक सुधारणांच्या लढ्याचे नेतृत्व करुन शेतकरी , कष्टकरी ,कामगार यांच्या हक्कासाठी –ागडणाऱ्या लोकांची लोकचळवळ खऱ्या †£ÖÖने प्रस्थापित व्यवस्थेला धक्के देत राजकीय ,सामाजिक ,आर्थिक परिवर्तन घडवण्यात यशस्वी होत होती.ब्रिटिशांच्या काळात त्यांच्या राजवÖ™Öß“ÖÖ इंग्रजी शिक्षणाचा , पाश्चात्त्य संस्कृतीचा जबरदस्त परिणाम महाराष्ट्रातील लोकांवर होत होता.प्रबोधनाच्या युगाची सुरुवात वेगाने फोफावत ÆÖÖŸÖß. •ÖÖतिबा फुले ,गोपाळ कृष्ण गोखले,न्यायमूर्ती ¸Öनडे तसेच गोपाळ गणेश आगरकर , यांच्यासारख्या समाजसुधारकांनी तत्कालीन सामाजिक स्थितीवर प्रहार करत लोकांना ¯Ö¸¯Ö¸Öपीडित स्थितीतून बाहेर काढण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले.उदÖ.Ã¡Öß-¯Ö¹ýÂÖ ×¾ÖÂÖ´ÖŸÖÖ,ÃÖŸÖß“Öß “ÖÖ»Ö, केशवपन,बालविवाह ,पुनर्विवाह बंदी यासारख्या प्रथा तथा चाली बंद करण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडली.महात्मा फुले यांनी कृतिशील समाजसुधारकाची भूमिका पार ¯ÖÖ›üŸÖ †ÃÖŸÖÖना ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ»ÖÖ †ÖŸ´Ö³ÖÖन जागृतीचे धडे दिले.सामाजिक विघातक असलेल्या चाली , अंधश्रध्दा ,वेडगळ धार्मिक समजुती , प्रस्थापित समाजरचना ,त्यातील दोष पाटतिडकीने विविध माध्यमातून ´ÖÖ›ü»Ö.

' विशुध्द विश्व कुटुंब' ही कल्पना महात्मा फुलेंना अभिप्रेत होती.तोच खरा धर्माचा ,समाजाचा मूलाधार होता. स्वातंत्र्य ,समाजात संपूर्णपणे समता ,मानवतेची प्रस्थापना ,सामाजिक न्याय , लोकशाही आणि बंधुभाव यांचा समावेश असणारे बहुजनांचे खरेखुरे लोकराज्य या ¯ÖÉ¾ÖßŸÖÖ»ÖÖ¾Ö¸ü †Ö»Öê ¯ÖÖ×Æü•Öê, यासाठी त्यांनी त्यांची ठोस भूमिका मांडली .बहुजनांचा विकास

रोखण्याची प्रस्थापित विचारसरणी कशी लबाड आहे, त्यातून फसवणूक कशी होते , आणि कष्टकरी समाज कसा त्यात गुरफटला जातो हे त्यांनी वेळोवेळी 'गुलामगिरी ' या ग्रंथातून अनेकदा ´ÖÖ>¡»Ö.

समाजात लग्नविधी आणि मानपान याला ±úÖ¸ü ´ÖÆ¢¾Ö ÆÖŸÖ.´ÖÖनपानाच्या हव्यासापोटी कित्येकांची संसारे उद्ध्वस्त होत असत. प्रस्थापित समाजरचना लग्नविधीची प्रथा बदलण्यास विरोध करत असे.महात्मा फुले यांनी या समस्येचा सखोल अभ्यास करुन त्यात अनेक सुधारणा 'Ö>¾Ö न आणल्या.त्यांच्या सत्यशोधक विचारसरणीतून निर्मित मंगलाष्टके आणि कर्मकांडातील सुधारणा समाजात आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यास कारणीभूत ठरल्या .महात्मा फुले यांनी ¸चलेल्या मंगलाष्टकांचा वापर करुन अनेकांनी सत्यशोधक पध्दतीने विवाह केले.आणि आर्थिक खर्चाला फाटा देत नवीन आदर्श समाजाला घालून दिला.यात अहमदनगर जिल्हा सर्वात अग्रेसर होता आणि आहे." पाथर्डी तालुक्यातील निंबोडी या गावात यशवंत अर्जुन घुले ,राजाराम नामदेव म्हस्के हे समाजातील लोकांचे सत्यशोधक पध्दतीने लग्नविधी पार पाडत असत.लग्नविधीत ते ´ÖÆात्मा फुले यांनी रचलेली मंगलाष्टके वापरत.या विवाहामधे पुरोहिताला त्याज्य समजले जात असे.मोठ्या जेवणावळी टाळल्या जात असत.जवळचे नातेवाईक बोलावून समाजातील ज्येष्ठ व्यक्तीकडून सामाजिक बांधिलकीचे वचन नवदांपत्याकडून घेतले जात असे.सत्यनारायण कथा ही कपोलकल्पित आहे .त्यावर विश्वास ठेवता कामा नये. हे पटवून देण्यात येत असे.एवढेच नव्हे तर ब्राह्मण गावात येऊन सत्यनारायण कथा तथा विवाह ¾Ö-Ö ß , संक्रात सांगणे , जन्मकुंडली पाहणे यासारख्या अनेक गोष्टीतून लोकांकडून आर्थिक लूट करु नये म्हणून निंबोडी गावचे रहिवासी बोकडाचे रक्त मडक्यात गोळा करुन ब्राह्मणाच्या अंगावर शिंपडायचे.त्यामुळे निंबोडी , घाटशिरस , देवराई , तिसगांव परिसर , लोहसर या भागात सत्यशोधक विचारसरणी मोठ्याप्रमाणात लोकांनी अंगिकारली होती हे स्पष्ट होते .माधव धोंडिबा आंधळे , मु.पो.जिरेवाडी ,ता.पाथर्डी तसेच यशवंत †•Ö न घुले रा.निंबोडी ,ता.पाथर्डी , राजाराम नामदेव म्हस्के , रा.निंबोडी ,ता.पाथर्डी आणि घाटशिरस येथील तात्या पाठक हे या सत्यशोधकी विधी करण्यात सर्वात पुढे असायचे." [9]

सामाजिक बांधीलकी जपत सत्यशोधक कार्यकर्ते सत्यशोधकी विचार जनमाणसात पोचवण्याचे कार्य करत.

महात्मा फुले रचित सत्यशोधकीय मंगलाष्टके :

महात्मा फुले यांनी बहुजन समाजातील अनेक रुढी ¯Ö¸ü¯Ö¸üÖना छेद देत आधुनिक विचारप्रणालीच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन करत समाजाला पुढे जाण्यासाठी अनेक समाजसुधारणा केल्या . विवाह हा एक समाजातील महत्त्वाचा विधी आणि संस्कार आहे.तो वá¸üŸÖांना आर्थिक आणि सांस्कृतिक जी लूट पारंपारिक पध्दतीने होत आहे ती बंद करण्यासाठी वेडगळ धार्मिक समजुती कशा खोट्या आहेत हे समाजाला पटवून दिले.विवाह विधीत पुरोहिताशिवाय लग्नविधी पार पाडण्यासाठी मंगलाष्टकाची रचना केली.आणि तिचा वापर करुन †नेक लग्न विधी अहमदनगर जिल्ह्यात पार पडले. " तरवडी ता.नेवासा ,जि.अहमदागर गावचे माधवराव पाटील यांचा विवाह यशोदाबाई महादेव रसाळ रा.भिंगार ,ता.जि.अहमदनगर यांच्याशी १९३४ साली पार पडला.या विवाह सोहळ्यात अत्यंत साधेपणा होता .पुरोहिताशिवाय लग्न ही एक संकल्पना सर्वांसाठी त्याकाळी कुतुहलाचा विषय होती. परंतु समाजाला दिशा देण्यासाठी फक्त उपदेश देण्याऐवजी फुलेंचे विचार आचरण्यात आणण्याचे कार्य स्वतः माधवराव पाटलांनी स्वतःचे लग्न सत्यशोधक पध्दतीने लावून केले.या लग्नात पुढील सत्यशोधकीय मंगलाष्टके वापरण्यात †Ö»ÖßÓ.

वत्से होतिस चिमुकली / दुग्धे तुला पोषिले //

प्रेमाने लाडवाळिली निशीदीन जीवा परि पाळिली /

¾ÖÂÖÔ¿ÖÖÓ>¡ÖÂÖ –ाालीशी उपवरा आतां प्रिये कोमले/

सत्पात्री तुज अर्पिणे उचित हे मातापित्या शोभले/

शुभ मंगल सावधान //१//

•ÖÖ‡ ŸÖ ¯ातिच्या गृहांस जिवसे आ¤ ¾Ö¢ÖÏ ¬Ö¸ß /

भर्त्या मागुनि जाई सन्निध तया राहे गृही अंतरी

जो हे गोल असंख्या बांधुनी धरी दुरुस्त आकर्षणे /

रक्षो जोडुनिया तुंम्हा / वधुवरा प्रेमाचिया सर्दगुणे/

शुभ मंगल सावधान //२//

¯Ö´ÖÖने शतवर्ष हो उभयता नांदा सुखे सर्वदा /

शांतिमित्र महा बलिष्ठच असे त्या आचरावा सदा //

जेथे प्रेम वसे सुगुणही ऐश्वर्य तेथे भल/

प्रेमाचा परमेश याच सदनी नांदे हसे हो खुले /

शुभ मंगल सावधान //३//

धर्माचे मूळहो परम या तत्वास चित्ती धरा /

†न्याया गयहो   कदा न करणे सत्यास द्या आसरा //

धर्माधर्म पहा विचार सगळा एक विÖ“ÖÖ¸ ¸ÆÖ /

ईशाला धरता यशाला न कमती हा मंत्र घोका महा /

शुभ मंगल सावधान //४//

ऐकावा इतिहास धर्म सगळा ध्यानी धरावा तयां /

नेत्रे सर्व पहा जगा निरखुनी विश्वेश्वराची दया /

¾ÖÖ““Ö उपदेश सत्य वदÖ ÆÖ ²ÖÖ¬Ö x“Ö¢ÖÏ ¬Ö¸Ö /

सत्यासत्य विचार योग्य बघुनी सन्मार्ग तो आचरा /

शुभ मंगल सावधान //५//

–ााले जगती महापुरुष हो त्यांची चरित्रे पहा /

वृध्द पंगुजना करा मदत हो सेवेस त्यांच्या रहा /

धर्माचा करिती प्रसार जाजे त्यांच्या सहाया चला/

गृहस्थास पहा असे उचित हे धर्मास तो लागला /

शुभ मंगल सावधान //५//

देवा दे शतसाल आयु अभयां आरोग्य तैसे ययां /

देई द्रव्य पुरे कदा न कमती सध्दर्म राखवया //

राहोदे समता मनांत ममता दीनावरी प्रेम रे /

देई तू वर या प्रसन्न वदÖ ¯ÖÖ£Öá ŸÖ»ÖÖ ¤ÖÃÖ ¸ü

शुभ मंगल सावधान //७//

†Ö³ÖÖ¸üÖ ²ÖÆü ´Ö×नजे आपुलिया माता पित्यांचे सदा /

×´Ö¡Öांचे तुमच्या तसेच असती जे इष्ट त्यांचे तदा /

अंधा पंगुस साह्य द्या मुली मुलां विद्या तया शिकवा /

हर्षेवृष्टि करा फुलांची अवघे टाळी आतां वाजवा /

शुभ मंगल सावधान //१// " [10]

या प्रकारच्या मंगलाष्टकांचा वापर करुन अनेक लग्नविधी पार पडले. " सत्यशोधकीय विवाहाचा खर्च अत्यल्प होतो.विवाह सोहळ्याप्रसंगी वधूवरांकडील मोजकी“Ö ´Ö›üÔÖß ^¯ÖÛÃ£ÖŸÖ असतात.विचारपीठावर वधूवर तसेच त्यांच्या पालकांना बÃÖ¾Ö»ÖÖे जाते.मंगलगीत म्हणून वधूवरांना सत्यशोधकीय विवाहाच्या आचारसंहितेविषयी माहिती दिली जाते आणि आचारसंहितेनुसार ÃÖ¯ÖŸÖ¯Ö¤üß ‘ÖŸÖ»Öß •ÖÖŸÖ." [11] सत्यशोधक समाजाच्या मुख्य तत्त्वानुसार ईश्वर आणि भक्त यांच्यामध्ये ¤ü»ÖÖ»Ö नसावा या नियमाप्रमाणे भट , जोशादि लोकांस न बोलवता लग्ने , श्राध्दे , पूजा वगैरे प्रसंगी स्वत: मराठी भाषेत व स्वतंत्र तऱ्हेने विधी करण्याचे धाडस सत्यशोधक सुधारक क¸üŸÖ ÆüÖŸÖ.

१४ सप्टेंबर १९१३ पर्यंत सत्यशोधक समाजामार्फत "पूजा ,अभिषेक ,लग्ने,पुनÖÙ¾Ö¾ÖÖÆü , साक्षगंध ,सालमुद्या , तुळशीची लग्ने वगैरे सरासरी ११५५ विधी करण्यात आले. यात कृष्णाजी रावजी कांडलकर ,बाबाराव भिकाजी जांभळे , शामराव रावजी टौलारे ,सोनाजी लक्ष्मणजी हागोणे ,बापूजी कुरळकर ,दत्ताजी गोविंदजी मेहेर ,मोतीराव तुकारामजी वानखडे,मोतीराव भगवंतजी कांडलकर ,गोविंदराव शिवरामजी शिणकर ,चांदूरबाजर वगैरे मंडळी प्रमुख होती." [12] सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून लग्नविधी पार पाडतांना वैदिक पध्दत बाजूला सारुन अनेक रुढी परंपरायुक्त पध्दतींना फाटा देत एक आदर्शयुक्त लग्नविधी त्या काळात पार पाडले गेले. निंबोडी गावी यशोदाबाई घुले यांचा विवाह सन १९२८ साली पार पडला.या विवाहात मोजकाच खर्च करण्यात आला.ब्राह्मणाशिवाय पौरोहित्य करुन अंत्यविधी ,लग्नविधी कमी खर्चात नव्हे तर ×¾Öनामूल्य करण्याची परंपराच या गावाने सुरु केली. लग्नात होणारा वायफळ खर्च वाचल्यामुळे वधू आणि वराकडील लोकांचे आर्थिक नुकसानही टळले. आणि एक समाजाŸÖ †Ö–Ö×नक सुधारणेचे बीज सक्षमपणे रोवले गेले.अहमदनगर जिल्हा हे याप्रकारच्या लग्नविधी पार पाडण्यात अग्रेसर होते."सन १९६०च्या दरम्यान प्रबोधनकार ठाकरेंच्या उपस्थितीमधे मौजे आल्हणवाडी ŸÖÖ.¯ÖÖ£ÖÖ›ü ,×•ÖÆüÖ - अहमदनगर येथील दत्तात्रय केशव चावक या कोकणस्थ ब्राह्मणाचा विवाह सरदार थोरातांच्या बंगल्यात अहमदनगर येथे पार पडला होता.ही एक अहमदनगर जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरची †³ÖŸÖ¯Öã¾ÖÔ 'Ö™ü ना होती.कारण ब्राह्मणाचा विवाह ब्राह्मणाशिवाय आणि तोही वैदिक पध्दती ऐवजी सत्यशोधकीय पध्दतीने हे त्याकाळी समाजाला नवीन वाटत होते. तरीही या विवाहामुळे सत्यशोधक विवाह पध्दत अहमदनगर जिल्ह्यामधे नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्रात मोठ्याप्रमाणात अंगिकारली जाऊ लागली.मुकुंदराव पाटलांचे सर्व मुलांचे , पुतण्याचें विवाह सत्यशोधक पध्दतीने लावले. स्वतः उत्तमराव पाटील यांचा विवाह दत्तात्रय गाडेकर यांची कन्या ÃÖã´Ö ा यांच्याशी २५ मार्च १९५९ रोजी अहमदनगर येथे सत्यशोधक पध्दतीने पार पडला होता." [13] या विवाहामुळे नेवासा परिसरात तुकाराम निकम , सदाशिव पाटी»Ö , –ÖÖनगिरी बुवा , मल्हारी भगत , गोपीनाथ नाईक ही मंडळी सत्यशोधकीय पध्दतीने लग्नविधी पार पाडण्यासाठी पुढाकार

घेत.ही चळवळ एक लोकचळवळ बनली . थोडक्यात ,त्यांची तृप्तता म्हणजेच ×नर्मिकाची ŸÖ¯ŸÖŸÖÖ होय. या तत्त्वानुसार कर्जत तालुक्यातील सत्यशोधक मताचे श्री.बाबर यांनी एका शेतकऱ्याचे लग्न १९१० साली सत्यशोधक मताने लावले होते. तेंव्हा तेथील भिक्षुकांनी कर्जत कोर्टात दक्षिणा बुडाल्याचा दावा दाखल केला होता.तो इंग्रजांचा काळ होता.तरीही मुकुंदराव पाटलांनी ७५ ते ८० मैलाचा प्रवास करुन श्री.ॲड.नाईक यांच्या मार्फत ती केस चालविली. त्याच दरम्यान "सÖ 1917 ÃÖÖ»ÖÖ ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेची नवी घडी बसत असतांनाच ब्राह्मणी राजकीय वर्चस्वाला †ÖôÖ बसावा म्हणून ब्राह्मणेतर पक्ष ही राजकीय संस्था निर्माण –ÖÖ»ÖÖ .†¿ÖÖ ¾ÖôÖ '¤Öनमित्र ' वाचानाने व शिकवणुकीने कर्जत तालुक्याचे ब्राह्मणेतर पुढारी मे . सोनाजी बाबर पाटील यांच्या सत्यशोधकी तत्त्वनिष्ठेने मौजे चांदे येथील एका शेतकऱ्याचे लग्न लागले. –ााले .धर्म बुडाला ! म्हणून सत्यशोधक समाजावर कर्जत कोर्टात '१०'३ (दहा आणे तीन पै) चा दावा आणिला " [15] ÃÖ¤¸ü“ÖÖ ¤Ö¾ÖÖ ×नकाली निघाला.असाच दक्षिणा न दिल्याचा दावा नागपूर कोर्टात दाखल –ÖÖ»ÖÖ ÆÖŸÖÖ त्याचा निकालही सत्यशोधक समाजाच्या बाजूने –ााल्याचा श्री.यशवंतराव खुशालराव देशमुख बेलोरा यांचे श्री.कृष्णराव यांना आलेल्या ता.१०/४/१९०६ चे पत्रात देशमुख लिहितात : 'ब्राह्मणांचा फैसला दिवाण कोर्टात आपल्या तर्फे असा –ााला की, सत्यशोधक समाजावर भटांचे मुळीच हक्क नाही .' यावरुन फक्त दक्षिणा मिळण्यासाठीच ब्राह्मण वर्गाने ठिकठिकाणी कष्टकऱ्यांची धार्मिक पूजाविधीच्या नावे लूट चालवली होती.

»ÖÖ›ü ´ÖÖटेग्यू हे हिंदुस्थानात येऊन देशाची स्थिती पहात †ÃÖŸÖÖना बहुजन समाजाची म्हणजेच ब्राह्मणेतर जनतेच्या परिस्थितीचा आढावा घेतांना कर्जत येथे मोठी सभा –ााली होती.या सभेचे अध्यक्षस्थान रावसाहेब मुकुंदराव पाटील यांना देण्यात आले होते.यावेळी ब्राह्मणेतरांचे प्रसिध्द कवी व लेखक दत्तात्रय भिमाजी रणदिवे ,सोनाजी पाटील बाबर, कर्जतचे चांदसाहेब अहमदसाहेब, पुण्याचे ॲड.नाईक , मुंबईचे रावसाहेब वंडेकर,धाकर ,नाशिकचे रावबा थोराŸÖ ¾Ö त्यावेळचे ब्राह्मणेतर चळवळीचे अर्ध्वयु श्री.वालचंद कोठारी इ.जण उपस्थित होते.या सभेत पूजाविधीचे लाभ ही ब्राह्मणाची मक्तेदारी नाहीच.वैचारिक स्वातंत्र्य सर्वांनाच असल्यान ŸÖÃÖ“Ö

पूजाविधी करण्याचे अधिकारही सर्वांनाच आहेत त्यामुळे पूजा कोणीही केल्यास त्याचा मोबदला ब्राह्मणांना देण्यात काही अर्थच नाही यावर शिक्कामोर्तब –ााले.आणि एक वैचारिक समाजक्रांतीचे ¯ÖÖ¾Ö ÃÖ¤ü –ÖÖ»Öê.

सत्यशोधक ×¾Ö¾ÖÖÆü ¯Ö¬¤üŸÖ- मार्गदर्शक तत्त्वे :

१.या पध्दतीद्वारे विवाहबध्द होतांना वधूवरांना एकमेकांच्या प्रती स्नेहाने राहण्याची शपथ दिली •ÖÖŸÖê.ŸÖÃÖê“Ö हुंड्यासारखी अनिष्ट प्रथा निषिध्द मानली जाते.जात , धर्म ब¤ü»Ö ÃÖÖ¸ü»ÖÖ •ÖÖŸÖÖ.

२.विवाह सोहळ्यात कोणताही थाट-माट , रोषणाई , मोठ्या जेवणावळी , अवास्तव सांस्कृतिक खर्च याला ±úÖ™ü ×¤ü»ÖÖ •ÖÖŸÖÖ.

३.पुरोहिताला विवाह सोहळ्यात निषिध्द मानले जाते तसेच वैदिक मंगलाष्टकांचा वापर केला जात नाही.

४.कोणत्याही प्रकारच्या मूर्तीची अथवा देवाची प्रार्थना विवाह सोहळ्यात केली जात नाही.

५.कुंडली , पंचाग , तिथी न पाहता सोईस्कर दिवशी विवाहाचे आयोजन केले जाते.

६.सत्यशोधकीय पध्दतीने विवाह पार पाडतांना पुरोहिताशिवाय कोणतीही स्त्री अथवा पुरुष विवाह »ÖÖ¾Ö शकतात.

७. सजातीय , आंतरजातीय , आंतरधर्मीय विवाहास परवानगी असल्याने यापध¤üŸÖß´ÖãôÖê जातीव्यवस्था व ¬Ö´ÖÔ³Öê¤ü नष्ट होण्यास मदत होते.

८.शक्य असल्यास महात्मा बसवेश्वर , संत सावता माळी , महात्मा जोतिराव फुले , सावित्रीबाई ±úÖ»Öê , शाहू महाराज , डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर या महापुरुषांच्या प्रतिमेचे पूजन केले जाते.

9. •Öन्म कुंडली पाहण्यापेक्षा वधू वरांची रक्ततपासणी करुन आधुनिक विचारांचा स्वीकार करण्याची †Ö“Ö¸ü ÃÖ×¾ÖŸÖÖ ‘ÖÖ»Öन दिली जाते.

†Ö•ÖÆü या सत्यशोधक विवाह पध्दतीचा स्वीकार करुन अनेकांचे विवाह पार पडत आहेत.

3.4. ¯Ö•ÖÖ×¾Ö¬ÖßÖ ¾Ö ¤ü¾ÖŸÖ¾Ö :

हिंदू धर्माच्या इतिहासानुसार विवाह संस्था ही कालानुरुप बदलत गेली.अनेक पूजाविधी व देवत्वाच्या संकल्पनाही बदलत गेल्या."वेदात पंचमहाभूतांना (पृथ्वी , आप, तेज , वायू व आकाश) यांना देव मानले आहे.पुराणात तर अवतारी पुरुष आणि त्यांच्या मूर्ती यांना देव मानले आहे.त्यांची संख्या ३३ कोटी आहे असे सांगितले जाते.भगवद्गीतेत आत्म्याला देव मानले आहे. –ÖÖनेश्वर –ÖÖनाला देव मानीत होते." [14] असे असले तरी देव ही कल्पना असून धूर्त लोकांनी भोळ्या माणसांना ताब्यात ठेवण्याकरिता या क»¯Ö्नेचा उपयोग करुन घेतला आहे. अहमदनग¸ü जिल्हा हा प्रगल्भ विचारसरणीचा जिल्हा असल्याने सत्यशोधक विचारसरणी या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात अंगिकारली गेली. आपल्या इच्छेच्या व शक्तीच्या बाहेर एक प्रच›ü ¿ÖŒŸÖß †ÃÖन तिच्या ×नयंत्रणामुळेच विश्वाचे संचलन होते असे प्रत्येक धर्माधिष्ठित विचारी माणसाच्या डोक्यात येत असल्यामुळे त्या शक्तीलाच ईश्वर म्हणून संबोधले जाते.या अ–ÖÖŸÖ ¿ÖŒŸÖß»ÖÖ ÃÖ¾ÖÃÖ´Ö£Ö ´ÖÖनले जाते.त्या शक्तीविषयी प्रचंड ओढ जनमाणसात निर्माण –ाली.त्या शक्तीची प्राप्ती करण्यासाठी †नेक प्रकारच्या पूजा विधींची रचना मनोधर्माच्या आधारावर काही धूर्त मंडळींनी करुन ठेवली आहे.ज्यांना कोणताच आधार नाही अथवा ठराविक वैचारक अधिष्ठान असल्याचे जाणवते. ´Öनोधर्माच्या आधारेच देवपूजेची उभारणी –ÖÖ»Öß †ÃÖÖ¾Öß.

3.4.1 ´ÖÛŸÖ¯Ö•ÖÖ :

मूर्तिपूजेला मुक्¤ü¸ü¾Ö ¯ÖÖ™ü»ÖÖनी कडाडून विरोध केला असून सामान्य जनतेचे मूर्तींनी कोणतेही कल्याण केलेले नसून उलट त्यांच्या पूजा विधीच्या माध्यमातून लोकांना कष्टापासून

परावृत्तच करण्याचे कार्य मोठ्या प्रमाणात घडत आहे,असे प्रतिपादित केले आहे.त्यांच्या मते गावातील , घरातील किंवा राष्ट्रातील माणसांना घडविण्याऐवजी खाणीतील दगड घडविण्यात काळाचा , -ानाचा ,पैशाचा अपव्यय होतो.इ.सन १९२७ मधे कोटीलिंगार्चन सोहळा अहमदनगर येथे शंकराचार्य डॉ.कुर्तकोटी यांनी आयोजित केला होता.तेंव्हा त्यावर टीका करतांना मुकुंदराव ¯ÖÖ™ü»ÖÖनी लिंगार्चनासाठी वापरलेल्या मातीपासून गोरगरीब ,निराश्रित लोकांची घरे बांधून दिली असती तर अधिक बरे –ााले असते तसेच त्यापासून कुंभार कामाचे प्रशिक्षण देता आले असते ,धर्माच्या नावाखाली समाजाची सेवा करण्यातच खरा धर्म आहे, अशी भूमिका मुकुंदर֯Ö ¯ÖÖ™üß»Ö यांनी घेतली होती.

3.४.२ वास्तुशांती तथा गृहप्रवेश :

नवीन घर अथवा वास्तू बांधून –ााल्यानंतर तिचे पूजा करण्याबाबतही काही मार्गदर्शक तत्त्वे सत्यशोधक समाजाने अंगिकारली आहेत.वास्तू शांत करणे म्हणजे त्या वास्तूच्या उभारणीत पाया खोदण्यापासून ते पूर्णत्वास जाईपर्यंत ज्या ज्या व्यक्तींनी ज्या ज्या स्वरुपात सहकार्य केले आहे त्या व्यक्तींचे त्या सहकार्यातून उतराई होण्यासाठी गृहप्रवेशाच्या वेळी त्या सर्व व्यक्तींना गोडधोड खाऊ ‘ÖÖ»Öन तसेच आर्थिक मोबदला देऊन किंवा प्रसंगी वस्त्र दान करुन सत्कार करणे . थोडक्यात, घाम गाळणाऱ्यांना कोणत्या ना कोणत्या स्वरुपात तृप्त करणे होय.

सत्यनारायण पूजाऐवजी महात्मा फुले यांनी रचिलेले 'अखंड ' वाचले जातात. तसेच †नेक उदाहरणांसह पारंपारिक ,धार्मिक विधीतील निरर्थकता प्रश्नोत्तराच्या रुपाने चर्चेच्या माध्यमातून मÖ›ü»Öß •ÖÖŸÖ.¿Öê¾Ö™üß ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ ±ãú»Öê ¸ü×“ÖŸÖ Ãत्यशोधकी आरतीने ÃÖÖÆüÔüÖ Ö¯Öü®Ö ÆüÖêŸÖê.

3.४.३ अंत्यविधी ¾Ö ÁÖÖ¬Ö¤:

सत्यशोधक विचारसरणीच्या लोकांनी अंत्यविधी करण्याच्या पध्दतीतही बरीचशी सुधारणा केली †ÖÆü.²ÖÆü•Öन समाजातील लोकांच्या जन´ÖÖ¯ÖÖÃÖन मरेपर्यंत तथाकथित ब्राह्मणी वर्चस्वाने सुचवलेल्या अनेक रुढी ,परंपरा –ुगारुन देऊन त्यातील सत्यता लोकांच्या समोर प्रत्यक्षात मांडली आहे.धर्माच्या नावाखाली निर्माण –ालेली घाण नष्ट करावी , प्रत्येकाने आपल्या धर्मातील खरे खोटेपणा डोळसपणे पहावा, देव आणि धर्म यांच्यात दलाली मिळवण्याच्या उद्‌देशाने अ–ÖÖनाची भिंत उभी करणाऱ्या धर्म गुरुंव¸ü ²ाहिष्कार टाकावा , मासिक गुलामगिरीचे घट्ट बसलेले •Ö –ुगारुन देण्यासाठी मुकुंदराव पाटील , कर्जतचे चांदसाहेब अहमदसाहेब , सोनाजी ¯ÖÖ™üß»Ö ²ÖÖ²Ö¸ü , ¯ÖÖ£Ö›üá“Ö ×¿Ö¤üÖ¸ü ²Ö¬Ö , Øनबोडीचे म्हस्के पाटील , घुले गुरुजी , सातवडचे पाठक तात्या आघाडीवर होते. एखाद्या व्यक्तीचा गावात मृत्यू –ाल्यास ह्या व्यक्ती हातातील कामधंदा सोडून त्या स्थळी धावून जात . त्या कुटुंबातील शोकाकुल सदस्यांना मृत्यूबाबतची वास्तविकता Ã֙Ö•ÖÖ¾ÖÖन सांगत . " मृत शरीराचा विलाप करणे केवळ निरर्थक आहे , त्यास अग्नीच्या स्वाधीन करणे अथवा पुरणे याच्या शिवाय गत्यंतर नाही. हे करतांना मंत्र तंत्राची आवश्यकता नाही तसेच तो विधी करण्यासाठी कोणत्याही तिथीची आवश्यकता नाही . तसेच दहावा अथवा श्राध्द विधी करतांना –ात असलेल्या पूर्वजांच्या नावे पिंडदान स्वहस्ते करण्याबाबत पुढाकार घेत . पिंडाचे दान नैवेद्याच्या स्वरुपामध्ये सर्व जीवजंतूना भक्षण करण्यासाठी देत.यासाठी कावळ्याची आवश्यकता †ÃÖÝÖ नाही.किंवा गाईला पाचारण करण्याची आवश्यकता नाही . केवळ मृतात्म्याचे स्मरण आणि †ÖŠüवणी करुन विधी पार पाडला जातो." [16] या पध्दतीने आजही अहमदनगर जिल्ह्यात आणि ×•Ö»ÆüÖ¶Ö²ÖÖÆü¸üÆüß ×¾Ö¬ÖÖß ¯ÖÖ¸ü ¯ÖÖ›ü»Ö •ÖÖÝÖÖÝÖ.

3.4.4 †Æ´Ö¤नगर जिल्हा सोमवंशीय महार परिषद ,भिल्ल परिषद,मातंग परिषद ¾Ö ×¾ÖšÖš»Ö ÃÖ¯ÖÖÆ :

सत्यशोधक समाजासारख्या चळवळीला गती देण्यासाठी लोकांचे संघटन आवश्यक होते.हिंदू धर्मातील उच्च जातीच्या लोकांकडून कनिष्ठ जातीच्या लोकांना कशी वागणूक दिली जाते याची जाणीव कोल्हापूरच्या राजश्री शाहू महाराजांना होतीच.सामाजिक चळवळीच्या क्षेत्रातील यांचे वारसदार म्हणून कार्य करतांना बहुजन समाजास संघटित करुन त्याला आपल्या हक्काची जाणीव करुन दिली.त्याच दरम्यान ११ जानेवारी १९११ रोजी कोल्हापुरात सत्यशोधक कार्यकर्त्यांची सभा 'Ö‰ú न श्री.शाहू सत्यशोधक समाज स्थापना करण्यात आला.खुदद् शाहू महाराजांना वेदोक्त प्रकरणात पुरोहित वर्गाच्या अहंकारÖ"Ö •Ö †नुभव आला त्यावरुन त्यांनी वरिष्ठ वर्गाच्या श्रेष्ठत्वाविरुध्द संघर्ष सुरु केला . अस्पृश्यता निवारण , जातीयता प्रतिकार , बालविवाह बंदी , शिक्षणप्रसार , धार्मिक पंथ मतभेद निवारक मंडळ स्थापन करण्यात आले.अहमदनगर जिल्ह्यामधे या संबधीचे कार्य जोमाने चालू –ÖÖ»Ö.†नेक परिषदांचे आयोजन करण्यात आले.

अहमदनगर जिल्हा सोमवंशीय महार परिषद :

" 15 ´ÖÖ"Ö 1925 ¸Ö•Öß ´Öœß ,ŸÖÖ.¯ÖÖ£Ö›ü ,×•Ö.†Æ´Ö¤नगर या ठिकाणी अहमदनगर जिल्हा सोमवंशीय महार परिषद आयोजित केली होती.आपल्या अध्यक्षीय भाषणातून मुकुंदराव पाटील यांनी " अस्पृश्यांनी मृत जनावरांचे मांस खाणे , भिक्षा मागण्याचे ÃÖÖ›ü न छोटे छोटे व्यापार करावेत.आर्थिक¥Â™¶Ö Ã¾ÖÖ¾Ö»Ö²Öß –ाल्यावरच त्यांना खऱ्या अर्थाने सामाजिक दर्जा प्राप्त होईल. " असा विचार व्यक्त केला होता." [17] या परिषदेतून भटक्यांची पंढरी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मढी या ठिकाणाला एक वेगळेच महत्त्व प्राप्त –ÖÖ»Ö.¤ü¸ü¾ÖÂÖá ²ÖÆ•Ö नांचे संघटन कानिफनाथांच्या यात्रेनिमित्त होऊ लागले.बहुजानांमध्ये नवचैतन्याचे बीज या परिषदेन ¸Öã¾Ö»Ö.

डेक्कन रयत समाज - कर्जत :

†Æ´Ö¤नगर जिल्हा लोकल बोर्डाचा कारभार ब्राह्मणेतर लोकांच्या हाती जाण्यासाठी नव्हेतर ²ÖÆ•Öनांमध्ये क्रांती घडून आणण्यासाठी कर्जत येथे २८ नोव्हेंबर १९१७ रोजी डेक्कन रयत समाजातर्फे एक जिल्हा परिषद आयोजित करण्यात आली होती. ब्राह्मणेतर लोकांच्या हितरक्षणासाठी सरकारने लोकल बोर्ड व कौन्सिल मध्ये स्वतंत्र जागा ठेवण्यात याव्यात, याबाबतचा ठराव करण्यात आला."ना.भास्कर जाधव , रा.भ.डोंगरे , रा.ब.वंडेकर श्री.वा.रा.कोठारी या प्रमुख कार्यकर्त्यांच्या सह्या या ठरावावर होत्या.सरकारने ही मागणी ' मोर्ले - मिंटो सुधारणेतून ' १९१८ ´Ö−Ö ´ÖÖन्य केली." [18] लोकल बोर्डाच्या माध्यमातून होणाऱ्या कामकाजाचे विकेंद्रीकरण या सुधारणेतून –ÖÖ»Ö.

मातंग परिषद व भिल्ल परिषद :

†Æ´Ö¤नगर जिल्हा ब्राह्मणेतर संघाच्या वतीने १ नोव्हेंबर १९२५ रोजी तरवडß ŸÖÖ.नेवासा ,×•Ö.†Æ´Ö¤नगर येथे मातंग परिषद आयोजित करण्यात आली होती.यापरिषदेत अस्पृश्यतेचे मूळ †−ÖÖनात असून शिक्षण प्रसार आणि परंपरागत उद्योगधंदे सोडल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही, असा विचार मांडण्यात आला होता.उपेक्षित घटकांच्या परिषदांना संबोधित करण्याचे काम मुकुंदराव पाटलांनी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी जोमाने सुरु ठेवले होते." १७ जानेवारी १९२६ रोजी नेवासा येथे ब्राह्मणेतर संघाच्या वतीने भिल्ल परिषद आयोजित करण्यात आली होती. या परिषदेचे अध्यक्षस्थान मुकुंदराव पाटील यांनी भूषविले होते.त्यांनी भिल्ल समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले.चोरी करण्याचे सोडून ¤‰Ö−न छोटे छोटे उद्योगधंदे करुन स्वावलंबी जीवन जगावे.असा संदेश ×¤ü»ÖÖ." [19] या परिषदेमुळे भिल्ल समाजात मोठ्याप्रमाणात जागृती –ÖÖ»ÖÖß.

×¾ÖŠ¿Š¿»Ö ÃÖ¯ÖüÖÆ :

मुकुंदराव पाटील यांनी वारकरी संप्रदाय आणि बहुजन समाज यांच्यातील शिकवण कुकाणे ŸÖÖ.नेवासा आणि पुणतांबे ता.राहाता येथे आयोजित विठ्ठल सप्ताहाच्या निमित्ताने आयोजित व्याख्यानात 'विठोबाची शिकवण ' काय होती हे विषद केले आहे.वारकरी संप्रदाय कर्मकांडाच्या आहारी कसा गेला आहे, याचे सविस्तर विवेचन विठोबाची शिकवण या पुस्तकातून केले आहे."ही भाषणे ' दीनमित्रातून ' विठोबाची शिकवण , मी विठ्ठल भक्त आहे, तुंम्ही तुमचा भागवत धर्म तरी नीट पहा या शीर्षकाने प्रकाशित –ÖÖ»ÖÖß †ÖÆ¿ÖŸÖ."[20] थोडक्यात, अहमदनगर जिल्ह्यात बहुजन समाजाला जागृत करण्यासाठी सप्ताह ,परिषदा ,यात्रा , आठवडे बाजार इ.ठिकाणी सत्यशोधकीय विचारसरणीचे लोक सर्वतोपरी प्रयत करत होते.

3.5 †Æ´Ö¤¿नगर जिल्हा सत्यशोधक समाज अधिवेशने :

महात्मा जोतिराव फुले यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाचा प्रचार आणि प्रसार अतिशय नियोजनबध्द रीतीने स्वातंत्र्यपूर्व काळात आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात अखंडपणे सुरु आहे.समाजप्रबोधन करतांना एका विचारमंचावर आपआपल्या प्रांतातील प्रत्येक वर्षाचा समाजाच्या हिताचा लेखाजोखा मांडण्यासाठी अधिवेशन मालिका सुरु करण्यात आली.ती अधिवेशने म्हणजे एक प्रकारची वार्षिक सभाच होय.ही अधिवेशन एक किंवा दोन दिवस आयोजित केली जातात.या अधिवेशनांसाठी गावातून ,खेड्यातून ,शहरातून ,प्रांतातून ,राज्यातून तसेच परप्रांतातूनही सत्यशोधक उपस्थित राहात आणि आजही उपस्थित राहतात. सत्यशोधकांचे संघटन आणि प्रबोधन हे अधिवेशनाचे महत्त्वाचे अंग होते. अधिवेशन मालिका अति महत्त्वाची असल्याने सत्यशोधकांच्या मते,दलित बहुजन समाजाला शिक्षित करण्यासाठी महत्त्वाचे एक साधन म्हणून समाजकार्यात ही अधिवेशने अग्रस्थानी दिसून येतात.महात्मा फुलेंच्या पश्चात काही काळ अधिवेशनांची मालिका मंदावली होती ,परंतु सन १९११ नंतरच्या कालखंडात आजतागायत समाजाला वैचारिक बळ देण्याचे कार्य ही अधिवेशने करत आहेत. "बहुजन - दलितांच्या ÃÖÖŸÖ

पिढ्या शिक्षणापासून वंचित होत्या.साधे गुरगुरणेही त्यांना अवगत नव्हते.गुरगुरण्याचे आणि स्वतःची स्वतःला ओळख करुन देण्याचे अति महत्त्वाचे कार्य या मालिकेने केले.एका हातात शिक्षण व शिक्षित हाताने दुसऱ्या हाताला धर्मचिकित्सा करण्यास प्रवृत्त केले.

शिक्षण,सहकार आणि राजकीय क्षेत्रात सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी महत्त्वाची भूमिका पार पाडली.रयत शिक्षण संस्था खऱ्या अर्थाने सत्यशोधक समाजाची अथवा अधिवेशन मालिकेचेच एक अपत्य होय."[21] सत्यशोधक समाजाची धर्मचिकित्सा ही पुरोगामी विचारधारेवर आधारलेली असल्यामुळे 'ब्राह्मण्य ' या अमानवी प्रवृत्तीला नष्ट करुन मानवमुक्तीसाठी ¯Ö¾ÖÖ¢Ö करणारे ठरावी यासाठी अधिवेशने प्रयत्नशील होते.विसाव्या शतकाच्या सुरुतवातीला विखुरलेल्या सत्यशोधकांना एका विचारपीठाची गरज भासू लागली.डॉ.घोले , लोखंडे , भाऊ पाटील डुंबरे यांच्या निधनानंतर निर्माण –ालेली सत्यशोधकी विचारांची पोकळी भरुन काढण्यासाठी आणि सत्यशोधक समाजाचे केंद्रीय संघटन करण्यासाठी भास्करराव जाधव आणि इतर सत्यशोधक तसेच प्रा.अण्णासाहेब लठ्ठे यांनी सत्यशोधक अधिवेशन आयोजित करण्याचे धाडस केले."रा.रा.बिर्जे यांनी 'दीनबंधू' मुंबईत पुंन्हा सुरु केले . त्यात सत्यशोधक समाजास पुन्हा जोरदार करण्याची आवश्यकता व सयाजी महाराज यांना या कामी मदत करण्यास विनंती गणपतराव कदम यांनी करुन बरीच चळवळ केली.त्यास ठिकठिकाणाहून प्रोत्साहन मिळाले व एक सत्यशोधक परिषद भरावी ही योजना सर्वांना फार पसंद पडली.समाजास नियम , ध्येय व प×ÿÖ–ाा वगैरे पाहिजे याचा विचार मनात घोळत होता.एका दिवशी स्फूर्ती –ाली व सर्व घटना लिहून काढून डिसेंबर १९१० त 'दीनबंधूत' प्रसिध्द केली.ती सर्वास ताबडतोब पसंद पडली.ती मंजूर करण्यासाठी एकá ¯Öx¸ÂÖ¤ü बोलवावी या विषयी एकमत –ÖÖ»Ö." [22] वर्तमानपत्रातून ही चर्चा सुरु असतांना विदर्भातही सत्यशोधक चळवळ समाजाचे संघटन व्हावे यासाठी प्रयत्नशील होती.त्यामुळे सामूहिक प्रेरणा मिळाल्यामुळे "पूर्व आफ्रिकेतील नैरोबी येथील सिताराम वामन कुलकर्णी / सासवडकर , डॉ.नारायण मारुतीराव नवले, करवीरकर, गणपतराव कदम वकील ,मुंबईचे बाबुराव दादाजी गायकवाड, खेडचे जाणोजीराव म्हसे , पिंपळोदचे मारुतीराव बापूजी पाटील, करजगावचे कृष्णाजी

करकाजी चौधरी , नेऊरगावचे महंत -ानगिरीबुवा , 'दीनमित्र'कार मुकुंदराव पाटील आदींनी वैयक्तिक तथा वर्तमानपत्रातून अधिवेशन आयोजनाच्या संदर्भात अनुकूल मत प्रदर्शित करुन अधिवेशन घेण्याचे ठरवले."[23] थोडक्यात, अधिवेशनाच्या आयोजनाच्या संदर्भात बैठका , वर्तमानपत्रातून जागृती , चर्चा या माध्यमातून सत्यशोधक समाजाचे पहिले अधिवेशन १७ एप्रिल १९११ रोजी पुणे येथे भरले.या अधिवेशनात गणपतराव बिरमल हे स्वागताध्यक्ष होते आणि स्वामी रामय्या अय्यावरु हे अध्यक्ष होते.

"सत्यशोधक समाजाचे हे पहिले अधिवेशन 'मोर्ले- Ø´Ö™Ö' सुधारणा योजनेच्या पार्श्वभूमीवर आयोजित होत असल्याने मुंबई प्रांतातील दहाही जिल्ह्यात अनेक मान्यवर सत्यशोधकांनी अधिवेशनाला हजेरी लावली होती.त्या खालोखाल विदर्भातील प्रतिनिधींची उपस्थित ›ÖÔ¶ÖŸÖ भरण्याजोगी होती.बडोदा, खान्देशातून मोजक्या प्रतिनिधींची उपस्थिती होती.मात्र, अधिवेशनाच्या अहवालावरुन स्पष्ट लक्षात येते की, मराठवाड्यातून (तत्कालीन निजाम स्टेट) एकटे -ानगिरीबुवाच उपस्थित होते." [24] अध्यक्षीय भाषणातून अय्यावरु यांनी निर्मिकाला अभिवादन करुन धार्मिक गुलामगिरीची उत्पत्ती , जातिभेद विस्तार , अवतार आणि प्रस्थापित व्यवस्था यावर †Ö¯Ö»Ö ×¾Ö“ÖÖ¸ ´ÖÖ›Ö»Ö. Ÿासेच फुले दाम्पत्याच्या पश्चात सत्यशोधक समाजाला पुनर्गठित करण्याचे आवाहन केले.

बहुजन समाजाची अवनती होण्याचे मुख्य कारण धार्मिक गुलामगिरी आहे. यातून बाहेर पडण्यासाठी सत्यशोधक समाजाच्या अधिवेशनांची आवश्यकता विषद केली. तसेच काही ठराव या अधिवेशनात संमत करण्यात आले.त्या द्वारे बहुजन समाजाला एका हातात शिक्षण घेऊन दुसऱ्या हाताला धार्मिक गुलामगिरी संपुष्टात आणण्यासाठी प्रेरित करणे हा मूलभूत विचार सत्यशोधक समाजाने मांडला."विद्याविभूषित होऊन पुरोहितशाही उदयाला येऊ नये , ती फोफावू नये म्हणून अय्यावरुंनी या अधिवेशनात सत्यशोधकांना बजावले होते.तसेच या प्रकरणी ठराव क्रं.७ नुसार स्पष्ट म्हटले आहे की, प्रत्येकाने आपले धर्मविधी स्वतः करावेत. तसे करण्यास अडचण पडल्यास

कोणाही सत्यसमाजीयांचे साह्य घ्यावे.परंतु अशा कोणत्याही प्रसंगी मदत करणाऱ्याने कोणत्याही प्रकारचा मोबदला म्हणजे दक्षिणा, पोशाख, शिधा वगैरे घेऊ नये.या महत्त्वपूर्ण ठरावातून सनातनी प्रवृत्ती सत्यशोधकांनी निकाली काढली असून प्रसंगी सत्यशोधक म्हणवणाराही लोभापायी सनातनी होऊ शकतो ." [25] या ठरावानुसार बहुजनाच्या विकासासाठी –गडणाऱ्या सत्यशोधकांनी स्वत:वरच बंधने घालून घेतली होती.असे हे अधिवेशन महात्मा फुले यांच्या वाड्याजवळच्या समता भूमी , जुना गंजपेठेजवळील भवानी पेठेत भरले होते.

दि.५ एप्रिल १९१२ रोजी नाशिक येथे अधिवेशन आयोजित करण्यात आले होते.या अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष सावळाराम दगडूजी घोलप हे होते.तर डॉ.संतुजी रामजी लाड हे अध्यक्ष होते.आपल्या अध्यक्षीय भाषणातून "निसर्गाधिष्ठित अधिकारांसाठी आमचा विद्रोह असून हा विद्रोह व्यक्त करण्यासाठी आंम्हाला देवभाषा संस्कृतची आवश्यकता नसल्याचे त्यांनी ठासून सांगितले .¤¾Ö³ÖüÖÂा बोलणाऱ्या आणि तिचे मोठेपण मानणाऱ्या प्रवृत्तीवर सडकून टीका करुन मराठीला जवळ करण्याचा आग्रह त्यांनी धरला.तसेच मूर्तिपूजा आणि त्याच्या अनुषंगाने पुरोहितशाहीचा धिक्कार केला.कारण १९११ या वर्षात समाजाच्या वतीने प्रबोधनाचे कार्य उत्तम राहिले.या प्रबोधन चळवळीला खो घालण्याचे काम पुरोहितांनी कोर्टात कब्जे दाखल करुन केले.या दाव्यांचा एक आढावा घेऊन उपस्थित श्रोत्यांना अभ्यासपूर्ण सुसंगत असे मार्गदर्शन केले.तसेच धार्मिक विधी संदर्भाने उभ्या राहिलेल्या केसेसच्या अनुषंगाने अनेक खटल्यांची माहिती त्यांनी या प्रसंगी ×¤ü»Ößê." [26] या अधिवेशनात मानवतावादाचा पुरस्कार करणे आणि भूदेवत्व मानवनिर्मित कसे आहे यावर विचारमंथन –ाले. या अधिवेशनात एकूण १३ ठराव संमत करण्यात आले. "या एक दिवसीय अधिवेशनास आदमासे रु.१०५ (रु.१०४,१४ आणे ,पैसे ९) खर्ची पडले." [27] यावरुन सत्यशोधक समाजाचे अधिवेशन हे नियोजनबध्द आणि आर्थिक शिस्तीने पार पडत होते हे लक्षात येते.

सत्यशोधक समाजाचे तिसरे अधिवेशन २३ मार्च १९१३ रोजी ठाणे येथे पार पडले.या अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष हरिश्चंद्र नारायण नवलकर हे होते. तर अध्यक्ष प्राचार्य रावबहाद्दूर महादेव गणेश डोंगरे हे होते.त्यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख यांच्या 'शतपत्राचे ' अध्ययन आणि चिंतन केले.तसेच "जपान देशातील उच्च्यवर्णीय समुराई समूहाने वंशपरंपरा चालत आलेले वर्णवर्चस्व –ाटकून देऊन , राष्ट्र उन्नतीस मोठा हातभार लावल्याचे स्पष्ट करुन , तोच प्रकार हिंदुस्थानमध्ये ब्राह्मण म्हणविणाऱ्या जातीकडून व्हावयास पाहिजे होता.परंतु तसे न होता जातिव्यवस्थेची चौकटच उत्तम असल्याचे प्रतिपादन ब्राह्मण समाजाकडून होत असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले.जातिभेद ईश्वरनिर्मित आहे आणि तो शिक्षणाने कधीही नाहीसा होणार नाही अशा नवशिक्षित विचारसरणीच्या ब्राह्मणांचाही त्यांनी खरपूस Ãö´öö“öö¸¡ ‘öŸö»öö. "[28] समाज जागृत व्हावा यासाठी सत्यशोधक समाजातील सर्व घटकांनी प्रयत्न तसेच मार्गदर्शन करावे, असा विचार या अधिवेशनातून मांडण्यात आला.

दि.२५ व २६ एप्रिल १९१४ रोजीचे चौथै अधिवेशन हे 'मानवमुक्ती ' या मानवी मूल्यास आदर्श मानून खेड्यात घेण्याचे ठरले.त्यानुसार पुणे जिल्ह्यातील सासवड मुक्कामी खास पुणेकरांच्या आग्रहास्तव हे अधिवेशन भरले. या अधिवेशनापासून दोनदिवसीय अधिवेशनांची ¯ö¸¡¯ö¸¡ö Ãö1ý –ााली.जवळपास ४३ सत्यशोधकांची स्वागत समिती या अधिवेशनात स्थापन करण्यात येऊन हायकोर्ट विधी–ा महादेव राजाराम तारकुंडे हे उदारमतवादी ब्राह्मण सद्गृहस्थ या अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष होते. तर या अधिवेशनाचे अध्यक्ष हे नारायण गोविंदराव पवार हे श्रीलंकेची राजधानी कोलंबो शहराचे म्युनिसिपल असेसर होते.या अधिवेशनात पवार यांनी मानवाची उत्पत्ती ,विविध धर्माची,धार्मिक ग्रंथांची निर्मिती ,ईश्वर कल्पना आणि त्या कल्पनेवर चढविलेल्या काल्पनिक पुटासंबधी विवेचन केले.समाजरचनेचे विवेचन करताना पारमार्थिक सुख हे कल्पनाधिष्ठित असून अनुभवावर नसल्याचे सांगितले.

सत्यशोधक समाजाचे पाचवे अधिवेशन दि११ व १२ मे १९१५ रोजी अहमदनगर येथील बागडे थिएटर येथे भरले.त्याचे स्वागताध्यक्ष –ानगिरी बुवा आणि अध्यक्ष प्रा.अण्णासाहेब लठ्ठे होते.स्वागताध्यक्षीय भाषणात –ानगिरीबुवा यांनी "आपली ही परिषद एकतर कोणत्याही जातीची नाही ,तसेच हिच्यात नुसते शिक्षणासंबधाने चर्चा होत नाही , धार्मिक ,सामाजिक, शिक्षणविषयक म्हणजे धर्म , समाज, शिक्षण इत्यादी विषयावरही खल होतो व आपण ज्याला आपला धर्म म्हणतो त्यात खरे कोणते व खोटे कोणते , याचा आपण निर्भिडपणे शोध करतो आणि असाच शोध करणे आणि त्यात खरे जे सापडेल तेवढेच घेणे व उच्च -निच भेदभाव मनात न आणता सर्व मानव प्राण्यांनी बंधुत्वाने वागणे हाच खरा परधर्म होय "[29] असे प्रतिपादन केले. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात प्रा.लठ्ठे यांनी बहुजन समाजाच्या शिक्षण प्रसाराच्या अनुषंगाने आकडेवारी मांडून विवेचन केले. "शिक्षणासंबधीचा १८५४ च्या ब्रिटिश सरकारच्या खलित्याचा म्हणावा असा लाभ उपरोक्त घटकांना न –ाल्याचे प्रतिपादन करुन या ि–रप सिध्दांताचे या वरच्या वर्गाकडून ब्राह्मणाकडून खालच्या वर्गाकडे शिक्षण ि–रपत येईल अथवा वरचा वर्ग शिक्षित –ाल्यावर तो दलित ब्राह्मणेतरांना –ान देईल या विचारांचा फोलपणा त्यांनी स्पष्ट केला आहे.इतकेच नव्हे तर 'ि–Ö¸üÖ सिध्दांत ' भारतीय भूमीत तकलादू असल्याचा सिध्दांत सत्यशोधक समाजाने सर्वात प्रथम मांडल्याचे आग्रही आणि ठाम प्रतिपादन त्यांनी केले.सत्यशोधक समाजाचे शिक्षणासंदर्भातील विचारांचे अवलोकन केले तर प्रा.लठ्ठे यांचे म्हणणे सोळा आणे सत्य आहे.महात्मा गांधी, राजा राममोहन रॉय आणि भारतातील तमाम शिक्षण तज्–ांनी उचलून धरलेला ि–Ö¸üÖ ×ÃÖ¬¤üÖÓŸÖ ÆüÖ देशातील वर्णव्यवस्थेमुळे कुचकामी असल्याचे सर्वात प्रथम महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराज यांनी स्पष्ट केले होते. "[30] भारतीय समाजव्यवस्थेत उच्चवर्णीयांकडून बहुजनांपर्यंत शिक्षण ि–रपूच शकत नाही असे परखड मत स्पष्ट करतांना १८५४ पासून १९१४ पर्यंत म्हणजे ६० वर्षात शिक्षण ि–रपले नसल्याचे प्रा.लठ्ठे यांनी आकडेवारीसह स्पष्ट केले.

या अधिवेशनात एकंदर १२ ठराव संमत –ाले.त्यात शिक्षणविषयक ठरावाची दखल मुंबई सरकारने घेतली.या संबधीचे "८ सप्टेबर १९१५ रोजी अधिवेशनाचे अध्यक्ष प्रा.लठ्ठे यांना पत्र

¯ÖÖŠ¾Ö»Ö †ÖÆê."[31] शिक्षणासंबधीच्या १ आणि ५ या ठरावाची दखल सरकारने घेतल्यामुळे बहुजनांच्या शिक्षणाची दारे खुली होण्यास मदत –ााली.या अधिवेशनातील ७ व्या ठरावानुसार समाजाच्या प्रचार ,प्रसारासाठी सत्यशोधक उपदेशकांची नावानिशी नेमणूक केल्याचे लक्षात येते.तसेच 'दीनमित्र' हे पत्र सत्यशोधक समाजाचे विचारपीठ –ााले होते."सत्यशोधक समाजाच्या तत्त्वांचा प्रचार करुन , सत्यशोधक समाजाचे काम नेटाने व –ÖÛ•Ö ÃÖोसून 'दीनमित्र' पत्राद्वारे चालविले आहे.याबदद्ल रा.रा.मुकुंदराव पाटील यांचे या परिषदेमार्फत फार फार आभार मानण्यात येत आहेत." [32] सर्व जाती जमातीसाठी शिक्षणाशिवाय प्रगती नाही आणि शिक्षण ही विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी नाही असे परखड मत मुकुंदराव पाटलांनी 'दीनमित्र' च्या माध्यमातून वेळोवेळी मांडले.

सन १९३० या चळवळीने प्रचंड यश मिळवले.१९२५ सालचे अमरावतीचे अधिवेशन भारतीय इतिहासात मैलाचा दगड ठरले, कारण ब्राह्मणेतर पक्ष काँग्रेसमध्ये विलीन –ÖÖ»ÖÖ.ŸÖ¸üßÆüß अधिवेशनाची मालिका अविरतपणे सुरु राहिली. अधिवेशनाची मालिका काही काळ खंडित होत होती,परंतु पुंन्हा नव्या जोमाने ती प्रवाहितही होत असे. या अधिवेशनामध्ये स्त्री शिक्षणाचा प्रसार, ×¾Ö¬Ö¾ÖÖ ×¾Ö¾ÖÖÆüÖ““ÖÖ ¯ÖÏÖÖ¸ü, ØÆü¤ü - मुस्लिमांचे ऐक्य, मद्यपान निषेध, जोशी वृत्ती बेकायदेशीर ठरविण्यासंबधीचे ठराव करण्यात आले होते. सत्यशोधक समाजाचे दरवर्षी होणाऱ्या अधिवेशनात काही वर्ष खंड पडला.१४ वे अधिवेशन ९ मार्च १९३० रोजी रावसाहेब मुकुंदराव गणपतराव पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली दामोदर ठाकरसी मुंबई येथे पार पडले.या अधिवेशनात सत्यशोधक समाजाची नूतन कार्यकारणी जाहीर करण्यात आली होती.तसेच भारतीय पातळीवर सत्यशोधक ŸÖ¢¾Ö–ाानाचे ग्रंथालय असावे असे ठरले.त्यानंतर मात्र जवळपास दहा वर्ष अधिवेशन आयोजन थांबले होते.सत्यशोधक समाजाचा प्रचार गतिमान होण्यासाठी १५ वे अधिवेशन ९ व १० नोव्हेंबर १९४० रोजी मुंबईत पार पडले.या अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदी केशवराव विचारे होते.त्यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणातून सत्यशोधक चळवळ बहुजनांनी स्वावलंबी करावी, त्याबाबतचा स्वावलंबी कृती कार्यक्रम जाहीर केला होता.त्यानंतर २७ मे १९५० रोजी मुक्काम कोल्हापूर येथे अधिवेशनाचे आयोजन करण्यात आले होते.सत्यशोधक समाज हा स्थापनेपासून राजकारणापासून

अलिप्त होता." पण १९१७ नंतर काही सत्यशोधकांनी राजकारणात प्रवेश करुन समाजाच्या सहानुभूतीचा लाभ बहुजन जनतेच्या माध्यमातून उठवला.विशेषतः ब्राह्मणेतर पक्षाची ही मंडळी काँग्रेसवासी –ाल्यावर ,'जे घडले ते पुरे –ाले ' या तत्त्वाला अनुसरुन या अधिवेशनापासून कडवे सत्यशोधक या संदर्भाने जागृत –ÖÖ»Ö." [33] या अधिवेशनात या विषयावर ख»Ö –ाल्यामुळे हाडाचे सत्यशोधक अधिवेशन चळवळीपासून दूर राहिल्याचे चित्र दिसते.सत्यशोधकी विचारांचा वसा अधिवेशन मालिकांच्या स्वरुपात आजही प्रवाहित राहिल्याचे दिसते.

3.6 ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö

अहमदनगर जिल्हा हा क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने मोठा तर आहेच,पण या जिल्ह्याला ऐतिहासिक चळवळींचा वारसा लाभलेला आहे.स्वातंत्र्यपूर्व काळात सावकारशाही विरोधात तसेच शेतकऱ्यांवरील होणारे अन्याय,अत्याचार, त्यांची आर्थिक व सामाजिक तसेच सांस्कृतिक पिळवणूक यांच्या विरोधात सत्यशोधक चळवळ प्रभावीपणे काम करत होती.जिल्ह्यात या चळवळीची पायाभरणी महात्मा जोतिराव फुले यांचे सहकारी कृष्णराव भालेकर यांच्या रुपाने 1906 ÃÖÖ»Öß –ाली.अनिष्ट चालीरीती व अंधश्रध्दा या विषयावरचे प्रबोधन या चळवळीच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर करण्यात आले.

अहमदनगर जिल्ह्यात पाथर्डी, नेवासा, शेवगांव, अकोला, कर्जत, पारनेर, संगमनेर इ.तालुक्यात सत्यशोधक समाजाच्या शाखांची स्थापना करण्यात आली.सत्यशोधक समाजाचे मुखपत्र म्हणून 'दीनमित्र' या जिल्ह्यातूनच प्रसिध्द होत असे.महात्मा फुलेंचा समग्र क्रांतीचा व ÃÖ´ÖÖÖ"ÖÖ संदेश व्याख्याने,सभा, सत्यशोधकी जलसे, वृत्तपत्रे यांच्या माध्यमातून प्रसारित होत होता.प्रस्तुत प्रकरणात सत्यशोधकीय लग्न विधी व मंगलाष्टके, पूजाविधी, सत्यशोधकीय विवाह, वास्तुशांती तथा गृहप्रवेश, अंत्यविधी व श्राध्द तसेच जिल्हा सोमवंशीय महार परिषद, भिल्ल परिषद , मातंग परिषद व विठ्ठल सप्ताह यांचे विवेचन करण्यात आले आहे.तसेच सत्यशोधकीय अधिवेशनांचा सामाजिक जागृतीतील सहभागाचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला असून अहमदनगर

जिल्ह्यातील सत्यशोधकांच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदानाचे विवेचन पुढील प्रकरणात केले †ÖÆê.

ÃÖ¤³Ö :

१.सरदार ना.य.मिरीकर , अहमदनगर शहराचा इतिहास पृ.क्रं.१३

२.भूषण देशमुख ,नगर प्रदक्षिणा ,अहमदनगर शहर व जिल्ह¶ाची ओळख पृ.क्रं.३,५

3.¯ÖÖ.>Öê.ÃÖ¤¿Ö ¾ÖÖ‘Ö ,¯प्रा.डॉ.अंबादास मंजुळकर,प्रा.अजितकुमार जाधव ,आधुनिक महाराष्ट्राचा ‡xÖÆÖÃÖ पृ.क्रं.२३

४.प्राचार्य डॉ.राजधर जयवंतराव टेमकर ,डाव्या चळवळीची उजवी बाजू पृ.क्रं.८६

५.कित्ता पृ.क्रं.८७

६.कित्ता पृ.क्रं.८8

७.ढवळे रावसाहेब ,सत्यशोधक : वसा आणि वारसा ,पृ.क्रं.४०,४१

८.कित्ता पृक्रं.४२

९. मुलाखत , घुले दशरथ यशवंत ,वय ७९ ,रा.निंबोडी,ता.पाथर्डी ,जि.अहमदनगर दि.२/६/२०१८

१०.मुलाखत , उत्तमराव पाटील , वयÖ 83 ,¸Ö.ŸÖ¸¾Ö›ß,ŸÖÖ.नेवासा,जि.अहमदनगर दि.२१/५/२०१७

११.सकाळ , पुणे ,शुक्रवार दि.४ मार्च २०१६ ,पृ.क्रं.८

१२.सत्यशोधक समाजपरिषद अध्यक्षीय भाषणे व कार्यवृत्तांत , खंड पहिला ,संपादक प्राचार्य ग़Ö•Ö´Ö»Ö ´Öळी ,पृ.क्रं.२५३

१३. मुलाखत , उत्तमराव पाटील , वय ८३ ,रा.तरवडी,ता.नेवासा,जि.अहमदनगर दि.२१/५/२०१७

१४.सत्यशोधक केशवराव विचारे समग्र वाङ्मय (एक सामाजिक लढा) , संपादक हरि नरके , पृ.क्रं.२००

१५.सत्यशोधक आठवणी ,पृ.क्रं.१८

१६.मुलाखत , श्री मोहोळकर , कर्जत दि.१४/७/२०१८

१७.सत्यवेध , संपा.माधवराव पाटील ,पृ.क्रं.१२

१८.कित्ता प्र.क्रं.१२

१९. कित्ता प्र. क्रं.१३

२०. कित्ता प्र .क्रं.१३

२१.उगले जी.ए.,सत्यशोधक समाज अधिवेशने ,चिंतन आणि चिंता,प्रथमावृत्ती २००६,पृ.क्रं.७

२२.सत्यशोधक हीरक महोत्सव ग्रंथः संपादक ,माधवराव बागल,पृ.क्रं.३९,४०

२३.वानखेडे मो.तु.,ब्राह्मण आणि बहिष्कार, पृ.क्रं.१

24. उगले जी.ए.,सत्यशोधक समाज अधिवेशने ,चिंतन आणि चिंता,प्रथमावृत्ती २००६,पृ.क्रं.१६

२५.कित्ता ,पृ.क्रं.२१

26. कित्ता ,पृ.क्रं.२८

27. सत्यशोधक समाजपरिषद अध्यक्षीय भाषणे व कार्यवृत्तांत , खंड पहिला ,संपादक प्राचाय गजमल माळी ,पृ.क्रं.१४४

28. उगले जी.ए.,सत्यशोधक समाज अधिवेशने ,चिंतन आणि चिंता,प्रथमावृत्ती २००६,पृ.क्रं.३३

29. सत्यशोधक समाजपरिषद अध्यक्षीय भाषणे व कार्यवृत्तांत , खंड पहिला ,संपादक प्राचाय ग•मल माळी ,पृ.क्रं.२८०

३०. उगले जी.ए.,सत्यशोधक समाज अधिवेशने ,चिंतन आणि चिंता,प्रथमावृत्ती २००६,पृ.क्रं.४४

३१.कित्ता ,पृ.क्रं.४६

32. सत्यशोधक समाजपरिषद अध्यक्षीय भाषणे व कार्यवृत्तांत , खंड पहिला ,संपादक प्राचाय गजमल माळी ,पृ.क्रं.३१२

33. उगले जी.ए.,सत्यशोधक समाज अधिवेशने ,चिंतन आणि चिंता,प्रथमावृत्ती २००६,पृ.क्रं.११७

प्रकरण - “ÖÖ£Ö

सत्यशोधक समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

४.१.प्रास्ताविक

४.२.सत्यशोधक समाजाची शिक्षणविषयक तात्त्विक मांडणी

४.३.शैक्षणिक संस्थांची उभारणी व प्रत्यक्ष कार्य

४.३.१ भापकर घराणे - शैक्षणिक योगदान

४.३.२ अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज

4.3.3 †×खोÖ»Ö भारतीय ´Ö¸üÖšüÖ शिक्षण ¯Ö׸üÂÖ¤ü

४.३.४ मराठा बोर्डिंगसाठीची इमारत

4.3.5 ´Öाध्यमिक शिक्षण प्रसारासाठीचे योगदान

४.३.६ कर्जत तालुक्यातील सत्यशोधक गंगाधर जेवरे (जेवरे मास्तर) यांचे कार्य

४.३.७ तुळजाराम भागूजी अकोलकर

४.३.९ सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य

4.4. ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö

प्रकरण - “ÖÖ£Ö

सत्यशोधक समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

४.१ प्रास्ताविक :

१९ व्या शतकाÖ´Ö¬Ö स्वातंत्र्याचे ¾ÖÖ¸¡ वेगाने ¾ÖÖÆüŸÖ असतांना बहुजन ÃÖमाज सर्वार्थाने प्रगल्भ होण्याच्या वाटेवर असतांना त्यास अनेक अडथळ्याना पार करावे लागत होते.म»ÖŸÖ:“Ö ³ÖÖ¸ŸÖ देशात नावीन्य स्वीकारण्याची उमेद आणि हिंमत असणारा समाज अनेक बाजूंनß ¤ü²Ö»Ö»ÖÖ ÆüÖŸÖÖ. ÆüÖ कालखंड साधारणतः १९ व्या शतकाचा अखेरचा आणि २० व्या शतकाच्या मध्यावधीचा .लोकशाहीचा सूर्योदय होत होता.स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या पूर्वसंध्येला 'राजा ' ही भूमिका प्रजेकडे चालÖ»Öß ÆüÖŸÖß. संस्थानिकांना पूर्वीसारखे दिवस राहिले नव्हते. हातातून सत्ता निसटू पहात होती. †¿ÖÖ संक्रमण कालखंडात अनेक राजांनी / संस्थानिकांनी आपल्या स्वार्थापेक्षा प्रजेच्या हिताला आणि कल्याणाला प्राधान्य दिले.महाराष्ट्रात कोल्हापूरचे राजर्षी शाहू महाराज आणि गुजरात बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड या कामी अग्रस्थानी होते.त्यांच्याच आणि ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुले यांच्या विचारांचा संस्कार बालपणापासून अनेक विभूतीवर –ाला.आणि त्यातून प्रेरणा घेऊन शैक्षणिक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणणारे अनेक मान्यवर व्यक्ती अहमदनगर जिल्ह्यातून घडल्या,वाढल्या आणि त्यांचे कार्यही बहरले.

वास्तविक " महाराष्ट्राबरोबरच बृहन्महाराष्ट्रातील काही शहरातून ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ फुल्यांच्या सत्यशोधक समाजाची केंद्रे निर्माण –ाली आणि जनजागृतीच्या , लोकशाहीच्या चळवळीला वेग आला.कृष्णराव पांडुरंग भालेकर ,स्वामी व्यंकय्या रामय्या अय्यावारु , डॉ.विश्राम रामजी घोले , डॉ.संतुजी रामजी लाड , सावळाराम दगडूजी घोलप ,महादेव गणेश डोंगरे ,हरिश्चंद्र नारायण नवलकर ,महादेव राजाराम तारकुंडे ,आण्णा बाबाजी लठ्ठे ,–ानगिरी बुवा , तात्या पांडुरंग सावंत ,वा.रा.कोठारी ,सखाराम पाटील,मुकुंदराव गणपत पाटील ,ॲड.गणपतराव कृष्णाजी कदम , भास्करराव जाधव , हनुमंतराव साळुंखे- पाटील,दांडेगावकर , ॲड.केशवराव बागडे,आनंदस्वामी ,

रामचंद्र आसवले,केशवराव विचारेगुरुजी , ज्योत्याजीराव फाळके पाटील ,रामचंद्र बाबाजी जाधव उर्फ 'दासराम' , सदोबा गöö¾ö>ा ,²ö>ö²öö Ÿö¸¾ö>ा , धोंडीराम नामदेव कुंभार , रामचंद्र गोविंद जामदार , ³ööÃö»ö- सावंत , भाई माधवराव खंडेराव बागल , पुढारीकार ग.गो.जाधव ,'सत्यवादी 'कार बाळासाहेब,समाजकार सर्जेराव पाटील , बाळासाहेब देसाई , रायभान जाधव , ॲड.–ö»öö»ö पाटील,दौलतराव गोळे , व्यंकटअण्णा रणधीर , नलिनीताई लढके, ॲड. एकनाथराव साळवे, प्राचार्य गजमल माळी , ल.ब.मिसाळ , रामभाऊ फाळके , ॲड.पी.बी.कडू पाटील , नागनाथअण्णा नायकवडी , ॲड.डी.एस.खांडेकर , माधवराव मुकुंदराव पाटील , ॲड.द.रा.शेळके , ॲड.ना.ह.सावंत , जी.ए.उगले, गं.पा.लोके , बाबा आढाव , हरिभाऊ मुळे ,उत्तम नाना पाटी»ö ¾ö ॲड.वसंतराव उर्फ भाऊ फाळके पाटील यांसारख्या मोजता येणार नाहीत अशा अनंत छोट्या ´ööŠ¶ö निष्ठावंत कार्यकर्त्यांनी सत्यशोधक चळवळ नेटाने पुढे ने»ö . आजही प्रयत्न सुरू आहेत.परिणामी , संपूर्ण समाजक्रांतीचे युग अवघ्या महाराष्ट्रात सळसळून उभे राहिले.मधे काही काळ , विशेषतः ´öÆöŸ´öö ±ले यांच्या मृत्यूनंतर (१८८०) तसेच भारताला स्वातंत्र्याची प्राप्ती –ाल्यानंतर (१९४७) सत्यशोधक चळवळ खूपच मंदावली , उपेक्षित राहिली ; मात्र शंकरराव मोरे , मुकुंदराव पाटील ,केशवराव जेधे , भास्करराव जाधव ,राजÂöá "¡ö¯öŸö ¿ööÆ ´öÆö¸ö•ö, दिनकरराव जवळकर , लोकशाहीर पिराजीराव सरनाईक प्रभृती व त्यांचे खंदेबल्लाळ सहकारी यांनी सत्यशोधक चळवळ पुनर्जीवित केली , गतिमान केली आणि खेड्यापाड्यातल्या , तळागाळातल्या माणसांपर्यंत नेऊन पोहोचविण्याचा आणि रुजविण्याचा प्रयत्न केला.राजर्षी शाहू महाराजांनी ती उभ्या महाराष्ट्रात वाढविण्याचा प्रयत्न केला." [1]

भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या रणसंग्रामात समाजक्रांती आणि सर्वांगीण समाजक्रांतीच्या पाठोपाठ प्रथम स्वातंत्र्यप्राप्ती या ध्येयाकडे कल वाढत असतांना सत्यशोधक चळवळ बऱ्याचशा प्रमाणात विस्कळीत होताना आढळते.सत्यशोधक चळवळीची धार ´öÆöŸ´öö फुले हयात असतांना आणि हयात नसतांना अशा दोन कालखंडात विसावलöा,¯ö¸Ÿö ´öÆöŸ´öö फुले यांच्öö विचारसरणीपासून जराही बाजूला गेलेले चित्र दिसत नव्हते. मोठ्या प्रमाणात ब्राह्मणेतर समाज

अनेक पक्षात विभागला गेला असे चित्र स्पष्टपणे दिसत होते.सत्यशोधक चळवळ मÖÖŠ¶Ö प्रमाणात थंडावली ,अशी नोंदही इतिहासात आढळते.परंतु इतिहासाकडे पाठ करुन ती पुन्हा उसळी मारुन ±ÖÖ±ÖÖ¾ÖÖ»ÖÖ ÆÖÖŸÖÖ Æ †नेक नव्या - जुन्या ,छोटया - ´ÖÖŠ¶Ö कार्यकर्त्यांच्या नेतृत्वाच्या अभंग निष्ठांव¸ /साप्रंत संप्रदायावर प्रहार करुन नव चैतन्य धारण करुन पुन्हा एकदा पुरोगामी विचारसरणीची धार अधिक तीव्र होत गेली.त्यात अहमदनगर जिल्ह्याचे मोठे योगदान आढळते.

"स्वातंत्र्यपूर्वीच्या कालखंडामधे 'दीनमित्र ' हे वृत्तपत्र त्या काळात महाराष्ट्रातील बहुजन समाजातील एकमेव वृत्तपत्र होते.दीनमित्रच्या मुखपृष्ठावरील -

ज्यांशी दु:खाने गांजिले / तोचि सोयरे आपुले //
ठेवी मुक्तीला गहन / काठी तया करिता ऋण //
ऐसा दीनांचा कैवारी / दीना मनी देवावरी /
तोची साधु सत्पात्र / म्हणा तया दीनमित्र // "[2]

बहुजन समाजाच्या विकासासाठी गंगाधर जेवरे , पगारे, ना–र ,जाधव गुरुजी , पाथर्डीचे शिदोरे बंधू , (सोमठाणे) , निंबोडीचे राजाराम म्हस्के , कौडगावचे बाळाजी पाटील आठरे , कासार ÖŸÖÖô गावचे शंकरराव पाटील राजळे , भागुजी अकोलकर , अण्णासाहेब शिंदे , नगरचे प्रभाकर भागवत , हिराबाई भापकर , ह.कृ.काळे , रामभाऊ आगरकर , ॲड.विनायक मुळे, साहेबराव निसळ , हंडाळवाडीचे कॅप्टन गणपतराव आव्हाड , सातवडचे दगडू पाठक इत्यादी होते. शेवगावचे हाजी का–ी वकील , एरंडगावचे संपतराव धस , एकनाथ भागवत , नेवासेचे आनंदराव पाटील , एस.टी.पवार , एस.एस.पाटील ,श्रीधर नवले , गोविंदराव चौधरी , कोपरगाचे नारायणराव बोरावके , बाबुराव बोरावके , गिरमे ,ससाणे , संगमनेरचे सरदार थोरात , अकोल्याचे देशमुख , बेलापूर (श्रीरामपूर) चे वाघुजी पाटील , अमन पाटील , रामकृष्ण मोडक (शाहू मोडकचे वडील) , राहुरीचे कोळसे पाटील असे अनेक कार्यकर्ते सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून समाज प्रबोधनाचे कार्य करत होते.त्यासाठी त्यांनी महात्मा फुले यांच्या समग्र क्रांतीचा व समतेचा संदेश , •Ö»ÖÃÖ, व्याख्याने ,ÃÖ³ÖÖ , यांच्या माध्यमातून वैचारिकता विस्तारत नेली.त्यासाठी आर्थिक –Öô सोसली.अपार कष्टही घेतले.

×2Ö×™शांच्या काळात सर्व देशात विशेषतः महाराष्ट्रात धार्मिक , सामाजिक गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या बहुजन व दलित समाजाच्या मुक्ततेसाठी महात्मा फुले यांनी २४ डिसेंबर १८७३ रोजी , 'सत्यशोधक समाजाची ' स्थापना केली . सत्यशोधक समाज हा एकखांबी तंबू नव्हता तर ती चळवळ होती.या चळवळीला समाजातील बुध्दिवादी तसेच साधे,सरळ , प्रामाणिक ,कष्टाळू शेतकरी,शेतमजूर कार्यकर्ते यांचा आधार होता.त्यांची भाषा ही जनतेची भाषा होती.त्यांच्या प्रचाराची ठिकाणे ही घराघरातील बैठका ,गावागावातील सभा , वेळोवेळी जेथे भेटेल तेथे शेतीविषयक विचारांची देवाण - घेवाण यातूनच या समाजाचे विचार गावांगावात पाहोचले.मुळात पुरोगामी विचाराचा असलेला अहमदनगर जिल्हा या चळवळीत अग्रभागी होता. " [3] स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या रणसंग्रामात शैक्षणिक चळवळ वाढीस लागणेही अत्यावश्यक होते.उपेक्षितांना , बहुजनांना, आर्थिक परिस्थितीने गांजलेल्यांना आणि वर्णाधिष्ठित समाजरचनेत शूद्र म्हणून लेखले गेलेल्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी सत्यशोधक समाजाने घेतलेली भूमिका अत्यंत ´ÖÆ¢¾ÖÖ“ÖÖß Šü¸üÖ.

४.२ सत्यशोधक समाजाची शिक्षणविषयक तात्त्विक मांडणी :

शिक्षण हे सर्वसुधारणेचे मूळ आहे.शिक्षणामुळेच माणूस स्वतंत्र विचार करु शकतो.त्याच्यामध्ये स्वाभिमानाची जाणीव निर्माण होते.राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा सामाजिक क्रांती घडवण्याचे कार्य जास्त महत्त्वा“Ö †ाहे.माणूस शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम –ÖÖ»ÖÖ ŸÖ¸ü“Ö तो दुष्ट आणि कालबाह्य विचारसरणीतून बाहेर पडू शकतो. शिक्षित व्यक्तीला सहजपणे नोकरी मिळू शकते आणि ती मिळवण्यासाठी तळागाळातील लोकांना शिक्षित होणे आवश्यक आहे हे महात्मा जोतिराव फुले यांनी हेरले.फुलमाळ्याचा वडिलोपार्जित व्यवसाय उत्तम चाललेला असल्याने लोककल्याणाच्या दृष्टीने काय करता येईल हाच विचार त्यांच्या मनात सारखा घोळत हÖŸÖÖ. " अशा स्थितीत त्यांच्या जीवनाला कलाटणी देणारा प्रसंग त्यावेळी घडला .त्यांच्या एका ब्राह्मण मित्राचे लग्न ठरले. सर्व मित्रांना आग्रहाचे निमंत्रण होते.जोतीलाही निमंत्रण होते. –ाकपक पोशाख

करुन तो लग्नाला गेला.मिरवणूक वाजत गाजत नवऱ्या मुलीच्या घरी निघाली.नवरा मुलगा ‘ÖÖ>¦¶Ö¾Ö¸ü Ã¾ÖÖ¸ü –ााला होता.जोती व इतर मित्र मंडळी हसत खेळत मागून चालली होती.ब्राह्मणाचा अभिमान बाळगणाऱ्या सनातनी मंडळीमधे कुजबुज सुरु –ााली.जोतीचे मिरवणुकीत सहभागी होणे त्यांना खटकत होते.हा कुणबी शूद्र , ब्राह्मणाबरोबर मिरवणुकीत घुसला कसा ? मुळात त्याला निमंत्रणच कशाला दिले ? भू- देवांच्या खांद्याला खांदा भिडवून हा मिरवतो , याला शरम कशी वाटत नाही अशी चर्चा सुरु –ााली . एका कडव्या ब्राह्मणाने पुढे जाऊन जोतीला दरडावले,'काय रे कुणब्या ! तू काय स्वतःला ³Ö - देवांच्या बरोबरीचे समजतोस काय ? जातपात ,रीतीरिवाज काही ´ÖÖÆüßÖत आहे की नाही तुला ! चार इंग्रजी बुक वाचली म्हणून काही ब्राह्मणांची बरोबरी करता येत नाही .शूद्र ते शूद्र आणि मिजास केवढी ! भू - ¤ü¾ÖÖ“ÖÖ ²ारोबरी करायचं धारिष्ट्य –ाालच कसं तु–Ö ? हो बाजूला , मिरवणुकीत यायचं असेल तर सर्वांच्या मागून चाल . निर्लज्ज्य कुठला. ' अशी शिवीगाळ करेपर्यंत त्यांची मजल गेली . " [4] ही अरेरावीची भाषा ऐकून जोती आणि त्याचे ×´Ö¡Ö गोंधळून गेले.ते अपमानकारक शब्द त्यांच्या डोक्यात शिरले.गोविंदरावांबरोबर चर्चा केल्यानंतर जोतिरावांचे समाधान –ााले नाही.कारण गोविंदरावांच्या मनावर पूर्वसंस्कार आणि अ–ाान यांची पकड होती.जोतिरावांना मात्र हे मान्य नव्हते.ब्राह्मण,क्षत्रिय ,शूद्र हे सगळे भेद माणसाने निर्माण केले आहेत,देवाने नाही .

Ã֐´ÖÖ•ÖÖŸÖß»Ö †-ÖÁÖ¤ü-Öांवर आघात करायला हवा आणि त्यासाठी विद्येचा प्रसार करायला हवा शूद्रांसाठी शाळा काढायला हव्यात, असे त्यांनी मनोमन ठरवले.ही संकल्पना त्यांच्या मित्रांनाही आवडली."आंम्ही या कामात तु–या बरोबर आहोत ,आंम्ही ब्राह्मणअसलो तरी सनातनी नाही . ŸÖÖ–या प्रत्येक कामात आंम्ही सहकार्य करु असे वाळवेकरांनी आश्वासन दिले.गोवंडेनी तर जोतीला नगरची , मिसेस फेरॉर या मिशनरी बाईने चालवलेली शाळा पहायला येण्याचे आमंत्रण दिले."[5] शिक्षण हे सर्व सुधारणांचे मूळ आहे म्हणून जून १८४८ साली अहमदनगर येथील फेरॉर बाईंच्या शाळेला जोतिरावांनी भेट दिली .शालेय कामकाज कसे चालते याची माहिती घेतली . आपल्या पत्नीला आणि फातीमा बाईंना मिचेल बाईंच्या 'नॉर्मल स्कूलमधे ' अध्यापनाचे ट्रेनींग दिले.

अहमदनगरमध्ये १८३८ मधे स्थापन –ालेले मराठी मिशनचे हायस्कूल आज क्लेरा ब्रूस हायस्कूल म्हणून ओळखले जाते.

या मिशनरी स्कूलमधून शालेय कामकाजाची माहिती करुन घेऊन बहुजनांसाठीची पहिली कनिष्ठ वर्गातील मुलींसाठी शाळा महात्मा फुले यांनी १८४८ च्या ऑगस्ट महिन्यात पुण्यातील ²Ö-Ö¾ÖÖ¸ ¯ÖšÖ»Ö ×³Ö›¾ÖÖ›¶Öत सुरु केली. समाजक्रांतीच्यÖ ¥Â™Ößने पहिले पाऊल पडले.शिक्षणाची गंगोत्री जात×¾Ö¸×ÆÖ समाजासाठी खुली –ÖÖ»Öß,आणि शैक्षणिक पर्व सुरु –ÖÖ»Ö.³ÖÖ¸ŸÖÖŸÖß»Ö बहुजनांच्या मुलींसाठीची पहिली शाळा काढण्याची प्रेरणास्रोत अहमदनगरमधील मिशनरी स्कू»Ö Š¸»Öß .

१९ व्या शतकात सर्वांगीण सुधारणेचे वारे वाहत होते. विद्या हा तिसरा डोळा आहे म्हणून महात्मा फुले यांनी अतिशूद्र समाजातील लोकांना शिक्षणाची संधी कशी देता येईल यÖ“ÖÖ ×¾Ö“ÖÖ¸ करुन पुण्यातील भिडे वाड्यात मुलींची शाळा सुरु करुन शैक्षणिक कार्याला प्रारंभ केला.समाज साक्षर करण्यासाठी प्रबोधनाबरोबरच कृती होणेही महत्त्वाचे होते हे ओळखून अनेक शाळा त्यांनी काढल्या.त्यांच्या मते ,

"विद्येविना मती गेली ,
मती विना निती गेली ,
नीती विना गती गेली ,
गती विना वित्त गेले,
वित्ताविना शूद्र खचले,
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले " ६

समाजाला सामाजिक स्थैर्य देण्यासाठी शिक्षणाशिवाय तरुणोपाय नाही हे महात्मा फुले यांनी ठामपणे सांगितले.हे कार्य जोमाने करण्यासाठी निष्ठावान कार्यकर्त्यांची गरज होती.बहुजन

समाजाच्या उन्नतीचा एक मार्ग म्हणजे शिक्षण होय.गोरगरिबांना शिक्षण देण्यासाठी अहमदनगर ×•Ö»Æ¶Öत सत्यशोधकी विचाराने –ापाटलेले मुकुंदराव पाटील , बापुसाहेब भापकर , हिराबाई भापकर , शिदोरे बंधू , सरदार शिवराव भवानराव थोरात , अण्णासाहेब शिंदे , लक्ष्मणराव पालवे , चंद्रभान आठरे पाटील , अण्णासाहेब शिंदे , भास्करराव जाधव , सेनानी बाबर यासांरख्या अनेक सत्यशोधकी विचारवंत खेड्यापाड्यात शिक्षण पोहोचवण्यासाठी धडपडत होते.त्यांच्या प्रयत्नानेच अहमदनगर जिल्हा मराठा शिक्षण संस्था , जिल्हा लोकल बोर्डाच्या माध्यमातून सुरु –ालेल्या प्राथमिक शाळा , अनेक रात्रशाळा , वसतिगृह यासारख्या –ानदानाचे पवित्र कार्य करणाऱ्या ÃÖÃ£ÖÖ उदयास आल्या.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना –ाल्यानंतर जोतिराव फुल्यांनी आपले सर्वांगीण लक्ष अत्यंतिक दडपल्या गेलेल्या अस्पृश्य व स्त्रिया या घटकावर वळवून मध्यमवर्गीय व खालच्या वर्गाच्या जमातीतील ब्राह्मणेतर जनसमुदायांना ब्राह्मणी हिंदुत्वावर हल्ला करण्याकरिŸÖÖ ÃÖ“Ö×™ŸÖ करण्याकडे केंद्रित केल्याचे दिसून येते.सत्यशोधक समाजाची तुलना सामाजिक ,धार्मिक सुधारणवादी संघटना या नात्याने करणे योग्य ठरते.प्रार्थना समाज आणि ब्राह्मो समाज या संस्थाप्रमाणेच त्या संघटनेचा विचार निधर्मवादी व बुध्दिवादी होता आणि आर्य समाजाप्रमाणेच या संघटनेला व्यापक पाया हÖŸÖÖ.

४.३ शैक्षणिक संस्थांची उभारणी व प्रत्यक्ष कार्य :

'विद्या विनयेन शोभते / शिलं परम भुषणम ' शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही .शिक्षण नसेल तर मोठ्या प्रमाणावर लोकांच्या मनावर अंधश्रध्देचा प्रभाव जाणवतो . माणसाचे जीवन डबक्याप्रमाणे बनते.विश्वव्यापकता येण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. राष्ट्रविकासाला गती देण्यासाठी शिक्षणासारखी आयुधे स्वीकारण्याशिवाय पर्याय नाही . शिक्षण ही एक संपत्ती आहे.शिक्षण म्हणजे अपेक्षित वर्तन बदल . व्यक्ती अनुभवातून आणि कृतितून जास्त प्रमाणात शिकतो.शिक्षणाच्या प्राप्तीने व्यक्ती स्वतःच्या कुटुंबाची , गावाची नव्हे तर राष्ट्राची प्रगती करु

शकतो.पूर्वीच्या काळी स्त्रियांच्या शिक्षणाबाबत फारशी जागृती नव्हतीच.अहमदनगर जिल्ह्याŸÖ मराठी मिशन , वडाळा मिशन , साल्वेशन आर्मी यासारख्या ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी शाळा चालविल्या होत्या.या अमेरिकन तसेच इंग्लंड मिशनऱ्यांमार्फत धार्मिक शिक्षण आणि त्याचबरोबर धर्म प्रचार आणि प्रसाराचे कार्य केले जात होते.परंतु त्याद्वारे बहुजनांना फारच अल्प प्रमाणात शिक्षणाची संधी मिळत होती.श्रीमंतासाठीची शिक्षणाची काही प्रमाणात सोय –ÖÖ»Öß ÆÖŸÖß.

–ानप्राप्तीसाठी शिक्षण हेच प्रभावी साधन आहे .–ानसाधनेतूनच वै–ानिक जाणीव आणि शोध यांचा रस्ता सापडला जातो.–ानवि–ापनाच्या क्षेत्रात नेत्रदीपक शोध लावणारे आणि प्रगती करणारे शास्त्र–न शिक्षणाच्या साह्यानेच कार्य करु शकले.देशातील मुलांना लहानपणापासून शिक्षणाची उत्तम तऱ्हेची संधी मिळते.आणि पुढे क्रमाक्रमाने विद्यापीठ पातळीपर्यंत असे उत्तम शिक्षण मिळते.यासाठी शिक्षण अत्यावश्यक आहे.गुणवत्ता प्रधान शिक्षण अवस्थेतून ×¾Ö–ाननिष्ठांची आणि समाज निष्ठांची जोपासना होऊ शकते.´ÖÆÖŸ´ÖÖ •ÖÖ×ŸÖ²ÖÖ ±Öú»Ö , ÃÖÖ×¾Ö¡Öß²ÖÖ‡Ô ,महर्षी कर्वे , कर्मवीर भाऊराव पाटील , छत्रपती शाहू महाराज यांच्या शैक्षणिक कार्याची प्रेरणा घेऊन अनेक संस्था कार्य करु लागल्या.त्यापैकीच एक नामांकित संस्था म्हणजे अहमदनगर जिल्हा ´Ö¸üÖšü ×¾ÖªÖ ¯ÖÏÃÖÖरक समाज ही होय. याच काळात जिल्हा स्कूल बोर्ड आणि लोकल बोर्डाच्या माध्यमातून संपूर्ण जिल्हा साक्षर करण्यासाठी , जिल्ह्यात शिक्षणप्रसार करण्यासाठी सत्यशोधक विचाराने प्रचंड प्रभावित –ालेले अहमदनगरचे बापुसाहेब भापकर आणि त्यांच्या पत्नी हिराबाई भापकर या कोल्हापूरचे सत्यशोधक भास्करराव जाधव यांच्या धाकट्या बंधू श्री.गोविंदराव ऊर्फ बापूसाहेब जाधव यांची कंन्या यांनी खूप प्रयत्न केले."त्यासाठी त्यांनी जिल्हा प्रसारक मंडळ या शैक्षणिक संस्थेची स्थापना केली.या कामात त्यांचे सहकारी माजी आमदार कै.भास्करराव औटी (1914 - १९७८) , कै.बाळासाहेब काळे (१९१०-१९९५) ,कै.आ.कि.बा.म्हस्के(१९१८-1981) , कै.फलके गुरुजी (१९१६-१९८९) हे होते.या संस्थेमार्फत ४०० ते ४५० नव्या हॉलेंटरी शाळा निघाल्या व शिक्षणाचा प्रसार –ाला.तसेच त्यांनी अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज या बहुजन समाज संस्थेच्या माध्यमातून जिल्हाभर माध्यमिक शिक्षणाच्या सुविधा निर्माण केल्या. "

[7] सत्यशोधक विचारसरणीचा प्रभाव भापकर घराण्यावर मोठ्या प्रमाणात होता.विद्यार्थीदशेत असतानाच सत्यशोधक चळवळींच्या विचारांचे संस्कार त्यांच्यावर –ÖÖ»Ö ÆÖêŸÖê.

²ÖÖ¯Öसाहेबांच्या वर्गात नेवासे , शेवगांव तालुक्यातील त्यांच्यापेक्षा वयाने मोठे असलेले आणि शेतकरी कुटुंबातील विद्यार्थी होते." राजापूरचे खामकर यांच्याकडून बाप्Ösाहेबांना राजकारणातील बऱ्याच गोष्टी उलगडल्या. दुसरे स्नेही घाडगे हे त्यांच्या विचारसरणीचे ÆÖêŸÖê.²ÖÖ¯Öसाहेबांवर या काळात महात्मा ज्योतिबा फुले , सत्यशोधक ब्राह्मणेतर चळवळ आणि ¸Ö•ÖÂÖá "¡Ö¯ाती शाहू महाराज यांच्या विचारांचा प्रभाव पडला.बापूसाहेबांना या व्यक्ती मोठ¶Ö ¾Öª ×¾Ö³ÖêŸÖß ¾ÖÖ™ŸÖ.²ÖÖ¯Öसाहेबांना विद्यार्थी दशेपासूनच संघटना आणि चळवळीचा नाद होता.त्यावेळी त्यांनी मराठा विद्यार्थ्यांची संघटना केली.व त्यांचे एक स्नेहसंमेलन घडवून आणले.त्यांचे ते जनरल सेक्रेटरी होते.पुण्यात 'प्रिन्स ऑफ वेल्स' आले होते.त्यावेळी त्यांनी स्वयंसेवक म्हणून काम केले.ही सर्व कामे करुन त्यांनी अभ्यासाकडे मात्र दुर्लक्ष होऊ दिले नाही.बापूसाहेब शिक्षणाबरोबर वाचन , राजकीय चळवळी , विद्यार्थ्यांचे प्रश्न , नेतृत्व इत्यादी गोष्टीत लक्ष घालीत." [8]

बापूसाहेबांच्या मनावर शेतकऱ्यांविषयी तळमळ होतीच . त्याकाळी १९२७ साली मराठी आणि इंग्रजी विषय घेऊन बापूÃÖÖÆê²Ö ²Öß.ए.उत्तीर्ण –ााले.पुढे त्यांनी एल.एल.बी चे शिक्षणही पूर्ण केले.कोल्हापूरला संस्थानामधे काही काळ न्यायाधीश म्हणूनही काम केले.ŸÖÃÖê“Ö ¸Ö•ÖÖ¸Ö´Ö कॉलेजमध्ये अल्पकाळ प्राध्यापक म्हणूनही नोकरी केली.बापूसाहेबांचा स्वभाव समाजसेवेच्या ध्यासाने प्रेरित –ााल्याने त्यांनी कोल्हापूर सोडून अहमदनगर या आपल्या जन्मभूमीत कर्मयोग Ã¾Öीकारला."अहमदनगरला सन १९२८ सालापासून त्यांनी वकिलीला सुरुवात केली.आपल्या शिक्षणाचा फायदा समाजाला विशेषतः दुर्बल घटकांना –ााला पाहिजे अशी त्यांची विचारसरणी ÆÖêŸÖß."[9] शिक्षणाचा फायदा म्हणजे शिक्षित व्यक्तीने आपल्या समाजातील इतर लोकांना शिक्षित करणे होय,अशी त्यांची धारणा होती.व्यवसायाने वकील असले तरीही समाजाचे शैक्षणिक उत्थान करावे हे विचार त्यांच्या मनात सारखे घोळत होते.परंतु पारनेर ,राहुरी , नेवासे ,कोपरगांव अशा सर्व तालुक्यातून अनेक पक्षकार त्यांच्याकडे येत.कुळांचे प्रश्न प्रामुख्याने त्यात असत.त्यातील

अनुभवामुळे शेतकऱ्यांचे अ-ाान , अडाणीपणा त्यांच्या विकासाला बाधक ठरतो.आणि शेतकरी सर्वच स्तरावर गांजला जातो.याची जाणीव त्यांना –ÖÖ»ÖÖß आणि त्यामुळेच बापूसाहेब भापकर शेतकरी चळवळीकडेही आकर्षित –ााले.ऐतिहासिक वारसा लाभलेले बापूसाहेब यांचे मूळ •Ö¸üß लोणी भापकर (पुणे) येथील असले तरी त्यांचे सर्व आयुष्य व कर्तृत्व अहमदनगर जिल्ह्यातच फुलल्याचे आपणास दिसून येते.संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत त्यांनी पुढाकार घेतला.

†Ö´Ö¤üÖ¸ü –ााल्यानंतर विधानसभा गाजविली.वकील म्हणून गोरगरिबांची वकिली केली.आयुष्यभर गरिबांची सेवा हेच ध्येय समोर ठेवून भापकर कार्य करत राहिले.बापूसाहेबांची बुध्दिमत्ता विशेष होती.हायस्कूलमधे असतांनाच त्यांनी स्कॉलरशिप मिळविली.अहमदनगर जिल्ह्यात एकही कॉलेज नसल्यामुळे ते उच्च शिक्षणासाठी पुण्याला गेले.फर्ग्युसन ,डेक्कन कॉलेजमधे त्यांचे शिक्षण पूर्ण –ााले.काही काळ बापूसाहेबांनी कोल्हापूरला प्राध्यापक ,न्यायाधीश ¯Ö¤üÖ¾Ö¸ü नोकरी करुन अहमदनगरमध्ये वकिली सुरु केली.नगरपालिकेमधे नगरसेवक म्हणून काम केले.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्याबरोबर नगर जिल्ह्यात हायस्कूल काढण्यासाठी पुढाकार घेतला.अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज या संस्थेमार्फत जिल्हाभर हायस्कूलचे जाळे निर्माण करण्यात बापूसाहेब भापकर यांचा मोठा वाटा आहे.

४.३.१ भापकर घराणे - शैक्षणिक योगदानः

शिक्षण नसेल तर मोठ्या प्रमाणात अंधश्रध्देचा पगडा मानवी मनावर पडतो.त्याचे जीवन गढूळ पाण्याच्या डबक्याप्रमाणे असते.विश्वव्यापकता येण्यासाठी शिक्षणाची फार मोठी गरज असल्याचे आपणास जाणवते.शिक्षणामुळे विचारामधे परिवर्तन होऊन राष्ट्रविकासात गती मिळते.शिक्षण ही एक संपत्ती आहे. हे बापूसाहेबांनी वेळीच जाणले होते.शिक्षणाचे सार्वकालीन महत्त्व ओळखून बापूसाहेबांनी आपल्या शैक्षणिक कारकिर्दीचा वेगळा ठसा अहमदनगर जिल्ह्यात ˆ´Ö™ü¾Ö»ÖÖ. " –ाानप्राप्तीसाठी शिक्षण हेच प्रभावी साधन आहे.–ाानसाधनेतूनच वै–ाानिक जाणीव आणि शोध यांचा रस्ता सापडला जातो.–ाानवि–ाापनाच्या क्षेत्रात नेत्रदीपक शोध लावणारे आणि प्रगती करणारे शास्त्र–ा शिक्षणाच्या ÃÖÖÆ¶Ö-नेच कार्य करु शकले.देशातील मुलांना लहानपणापासून

शिक्षणाची उत्तम त-हेची संधी मिळते आणि पुढे क्रमाक्रमाने विद्यापीठ पातळीपर्यंत †Ã›ü ˆ¢ü´ü शिक्षण मिळते , यासाठी शिक्षण अत्यावश्यक आहे .गुणवत्ताप्रधान शिक्षण अवस्थेतून ×¾ü–ाननिष्ठांची आणि समाजनिष्ठांची आणि समाजनिष्ठांची जोपासना होऊ शकते." [10] थोडक्यात ,उभ्या महाराष्ट्राला दिशा देणाऱ्या नेत्यांपैकी बापूसाहेब भापकर हे एक –ुंजार शेतकरी - कामगार व दीन दलितांचे नेते होते.शिक्षणाविषयी त्यांच्या मनात प्रचंड तळमळ होती.अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज संस्थेसाठी त्यांचे फार मोठे योगदान लाभले.जिल्ह्यामध्ये ७५० व्हॉलींटरी शाळा काढून प्राथमिक शिक्षणाला त्यांनी गती देण्याचे काम केले.बापूसाहेब भापकर यांचे काम केवळ अहमदनगर जिल्ह्या¯ü¸ÖÖ सीमित न राहता ते दोन वेळा आमदार म्हणून विधानसभेवर निवडून गेले . त्यांनी महाराष्ट्र राज्यातही आपल्या कुशाग्र बुध्दिमत्तेच्या जोरावर आपल्या कामाचा ठसा उमटवला.शैक्षणिक कार्याला वाहून घेणाऱ्या भापकर यांचे अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाच्या जडणघडणीत असणारे कार्य मोलाचे समजले जाते.

४.३.२ अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज :

1914 Ãööü»öß ¸ü•öÂüá ¿ööÆ ´üÆü¸ü•ांनी करवीर श्री छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज मराठा बोर्डिंगची स्थापना केली.आणि त्यातूनच अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज या संस्थेची स्थापना सन १९१८ साली –ाली. संस्थेचे प्रेरणास्थान असलेल्या करवीर श्री छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज (१८६३ ते १८८३) यांची अहमदनगरच्या भुईकोट किल्यात निर्घृण हत्या करण्यात आली.चौथे छत्रपती मोडून पडले.इंग्रजांपुढे न –ुकता छत्रपतींची हत्या करुन जुलमी राज्य टिकवता येत नाही याचा अनुभव औरंगजेबाप्रमाणे इंग्रजांनीही घेतला.कोल्हापूरचे तरुण छत्रपती राजाराम महाराज यांचे प्लॉरेन्स (इटली) येथे ३० नोव्हेंबर १८७० रोजी अल्पशा आजाराने निधन –ाले.त्यांचे तेथेच अर्णा नदीवर दहन केले.

अपत्य नसल्याने दत्तक राजपदासाठी छत्रपती वंशावळी शोधल्या गेल्या.त्यातून आठ मुलांची निवड केली.त्यापैकी नारायण दिनकरराव सावर्डेकर (खानवटकर भोसले) यांना निवडले.हेच पुढे करवीर छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज म्हणून प्रसिध्दीस आले.दत्तकाचे वेळी ते

साडे आठ वर्षांचे होते.पुढे संस्कृत,इंग्रजीमधून शिक्षण पूर्ण केले.बाळाजी प्रभाकर मोडक यांनी त्यांना छत्रपती घराण्याचा इतिहास शिकवला. त्या इतिहासातून आपले पूर्वज ताराबाई,करवीर Ã̈³̈̈जी ,बुवासाहेब ,क्रांतिवीर चिमासाहेब यांच्या शौर्यकथा छत्रपतींना समजल्या.तोच बाणेदारपणा या चौथ्या शिवाजीने दाखवला.डिसेंबर १८७९ मधे एडमंड कॉक्स याची छत्रपतीचा पाळेगार म्हणून नेमणूक –ााली.हा राजा आपल्या अंकित बनावा , असे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना वाटाय"̈ .Ÿ̈ Ÿ̈Ã̈ शिक्षण दयायचे.या राजाने त्या विरुध्द बंड पुकारले.इंग्रज मनुष्य पाहिला की, त्याची तळपायाची आग मस्तकाला जाऊ लागली.मग ब्रिटिशांनी या छत्रपतींची राजकोट,महाबळेश्वर ,पुणे अशी धिंड काढली.शारीरिक व मानसिक छळ सुरु केला.दि.८-6-१८८१ ला राजकोटहून कोल्हापूरला आणले आणि तेथेच त्यांना नजरकैदेत ठेवले.एडमंड कॉक्सने छत्रपतींचा छळ अशा रीतीने सुरु केला.त्याने डायरीत सर्व नोंदी ठेवल्या आहेत.राजा वेड्यासारखा वागतोय असा डांगोरा कॉक्सने पिटविला.राजाला तरुण पत्नीपासून दूर ठेवले गेले.जनावरांसारखे हातपाय धरुन खाली पाडून त्यांना औषध (दारु) पाजू लागले.कॉक्सने छत्रपतींना हंटर लगावल †¿̈ß †¾̈Æलना ,मारहाणी ,अमानुष प्रकार व त्या विरुध्द राजा एकाकी संघर्ष करत होता.राजाने हार खाल्ली नाही .शेवटी ¤¤वाने २५ डिसेंबर १८८३ रोजी राजांचे निधन –̈̈»̈. त्यांच्या निधनाने अवघा महाराष्ट्र ÆÔ̈ÆÔ̈»ा.त्यांचे सुपुत्र राजर्षी शाहू महाराज पितृत्वाने व्यथित –ााले .आपल्या पित्याच्या स्मरणार्थ त्यांनी स्मारक उभारले.त्याच जागेचे आज महाराष्ट्र शासनाने हुतात्मा स्मारक बांधले आहे.रेसिडेन्शिअल हायस्कूल,मराठा बोर्डिंग नगर येथे समोरच्या बाजूलाच छत्रपती हुतात्मा –̈̈»̈ त्यांचा बापूसाहेबांनी अखंड लेखाद्वारे ,कवितेद्वारे व भाषणाद्वारे जागर केला.

या संस्थेच्या समोरच्या बाजूला रस्त्याच्या पूर्वेस पूर्णाकृती पुतळा संस्था व संस्थेच्या सेवकांच्या मदतीने उभारला.अहमदनगर येथे निधन पावलेले आपले दत्तक वडील छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज यांची स्मृती चिरंतन राहण्यासाठी त्यांच्या नावे तेथे एक वसतिगृह उभारण्याच्या कल्पनेस स्थानिक मंडळींनी ¾̈ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी प्रेरणा दिली आणि त्या कल्पनेच्या पूर्तीसाठी तेथील मराठा शिक्षण संस्थेला त्यांनी सढळ हातांनी मदत केली.हे वसतिगृह "

छत्रपती चौथे शिवाजीमहाराज बोर्डिंग हाऊस ,अहमदनगर या नावाने ओळखले जाते." [11] "¡¡Ö¯ÖÝÖß शाहू महाराजांनी मराठा शिक्षण संस्थेला लावलेला हातभार निश्चितच एका राजाचे शिक्षणाविषयी असणारे प्रेम अधोरेखित करते यात शंका नाही.राजर्षी शाहू महाराजांना बहुजन समाजाच्या शिक्षणाविषयी विशेष तळमळ होती.त्यांनी कोल्हापूर येथे अनेक जाती जमातीसाठी वसतिगृहे स्थापन केली.एवढेच नव्हे तर महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यात त्यांनी वसतिगृहे स्थापन केली.या काळात फक्त जिल्ह्याच्या ठिकाणीच माध्यमिक विद्यालये होती.खेड्यापाड्यातील मुलांना शहरात येऊन शिक्षण घेण्यासाठी कोणताही आधार नव्हता.शिक्षणाची प्रबळ इच्छा असतांनाही अनेक गोरगरिबांना –ान मंदिरात प्रवेश नव्हता.समाजातील काही विचारवंतानी महाराष्ट्रात शैक्षणिक चळवळ सुरु केली.

4.3.3 †ÖÖ»Ö भारतीय ´Ö¸ÖšÖ शिक्षण ¯Ö×¸ÂÖ¤ :

अहमदनगर जिल्ह्यात खेड्यापाड्यातून येणाऱ्या मुलांना शहरात येऊन शिक्षण घेण्यासाठी आधाराची गरज होती.राहण्याची सुविधा तसेच शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करणे अतिशय महत्त्वाचे होते.गरीब कुटुंबातील मुलं शहरात येऊन केवळ राÆण्याची सोय होत नव्हती तसेच राहण्यासाठी लागणारा खर्च सोसण्याची पालकांची स्थिती नव्हती.उत्कट इच्छा आणि तीव्र बुध्दिमत्ता असूनही अनेक गरीब विद्यार्थ्यांना –ान मंदिरात प्रवेश घेणे शक्य होत नव्हते.यासाठी काही " विचारवंतानी महाराष्ट्रात शैक्षणिक चळवळ सुरु केली.अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषद या या संस्थेद्वारे अनेक जिल्ह्यांच्या ठिकाणी शिक्षण प्रसारक मंडळांची स्थापना करण्यात आली.अहमदनगर जिल्ह्यात शिक्षणप्रेमी मराठा समाजातील मंडळी एकत्र आली.राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांची कल्पना मूर्त स्वरुपात साकारण्यासाठी व बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांसाठी सन 1918 Ãाली अहमदनगर येथे हुतात्मा करवीर चौथे शिवाजी महाराज यांच्या स्मरणार्थ करवीर छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज मराठा बोर्डिंग सुरु करण्यात आले.ही बोर्डिंग नगर शहरात नालेगांव भागात देशपांडे यांच्या खाजगी इमारतीत चालत असे.सन १९१८ साली सुरु –ालेल्या मराठा बोर्डिंग

संस्थेचे चालक वामनराव तोडमल ,रावबहादूर नवले,एकनाथराव नवले यांच्याशी बापूसाहेबांची चांगली मैत्री जमली होती.

वामनराव तोडमल नगर शहरापासून दहा मैल अंतरावर असलेल्या जेऊर बायजाबाई या गावचे होते.दररोज संध्याकाळी बापूसाहेब वामनरावांच्या सहवासात असत."[12] मराठा बोर्डिंगच्या कामात शक्य तेवढी मदत करणे मी आपले पवित्र कर्तव्य समजतो,असे वामनराव नेहमी म्हणत .वयाने ज्येष्ठ असले तरी मनाने मात्र तरुण असणारे वामनराव आपल्या विनोदी शैलीत अनेक मानसे जोडत.त्यांनी सुरु केलेल्या या बोर्डिंगमधे बापूसाहेब वास्तव्य करत. बोर्डिंगसाठी गावोगावी हिंडून मदत मिळवण्याचा प्रयत्न करत.बोर्डिंगची काही मुले खेड्यातून पायी प्रवास करत.शाळांना उन्हाळ्याची सुटटी लागली म्हणजे सरपण, रुपये , धान्य , मिळेल ते जमा करत.कित्येक वेळा या ¾ÖÃÝÖ“Ö †Ö–ने स्वतःच्या डोक्यावर बापूसाहेबांनी वाहिले.बोर्डिंगसाठी कोणतेही काम करण्यास त्यांना कधीच कमीपणा वाटला नाही.सर्व प्रकारची कामे न लाजता करण्याचे बाळकडू बापूसाहेबांना उपजतच मिळाले होते.त्यामुळे ते कोठेही अडून राहिले नाहीत.मुलांची ओळख असायची .गावोगावी गेल्यानंतर त्या गावातील माणसे जमायची.त्यांना ते बोर्डिंगची माहिती सांगत . खेड्यातील शेतकऱ्यांमधे त्यामुळे आपलेपणाची भावना वाढीस लागे.कोणत्याही खेड्यात गेल्यानंतर आपुलकीने लोक त्यांचे स्वागत करत.मूठभर पैसा का होईना प्रत्येकजण मदत करी.बापूसाहेबांना समाजसेवेची आवड असल्यामुळे विद्यार्थी दशेतच त्यांनी मराठा बोर्डिंगची काळजी घेतली.

४.३.४ मराठा बोर्डिंगसाठीची इमारत :

अहमदनगरमधील नालेगांव या भागात ही बोर्डिंग खासगी इमारतीत सुरु होती.विद्यार्थी संख्या सुरुवातीच्या काळात कमी असल्यामुळे त्या ठिकाणी तिचे कामकाज तात्पुरत्या स्वरुपात व्यवस्थित सुरु होते.परंतु भविष्याचा वेध घेणारे बापूसाहेब आणि त्यांचे मित्र राजाराम म्हस्के या मंडळींनी या बोर्डिंगसाठी जागेचा शोध घेणे सुरु केले.'बापूसाहेब भापकर ,कानवडे पाटील,राजाराम म्हस्के इ.समाजसुधारक शिक्षणप्रेमी मंडळींनी विचारविनिमय करुन हुतात्मा

करवीर चौथे शिवाजी महाराज यांच्या दफनभूमीची जागा संपादित केली,त्या जागेसमोरच सावेडी शिवारातील सर्व्हे नं.१४३ व सर्व्हे नं.१४७/२ अदमासे क्षेत्र ११ एकर ३९ गुंठे जागा विकत 'ÖŸÖली.जागेत मातीच्या भेंड्याच्या आणि पत्र्याच्या इमारती उभ्या करुन भोजनगृह व विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय केली.' १३ अशा प्रकारे बोर्डिंगच्या जागेचा प्रश्न कायमस्वरुपी या मंडळींनी ÃÖÖ>¾Ö»ÖÖ.या बोर्डिंगचे कार्य विस्तारत नेण्यासाठी के.बी.देशमुख , राजाराम पाटील म्हस्के, सरदार थोरात , नामदेव औटी,गणपत आव्हाड , नारायण तात्या फोफसे , कोंडाजी भगत , गणपतराव मिस्कीन , कृष्णाजी काळे , भास्करराव औटी ,गणपतराव म्हस्के, बापूसाहेब भापकर , हिराबाई भापकर , गोविंदराव चौधरी ,केरबा काळे, बाळाजी पाटील आठरे ,रामचंद्र अकोलकर ,कि,बा,म्हस्के ,कॉ.एकनाथ भागवत ,चंद्रभान आठरे पाटील ,फलके गुरुजी , अण्णासाहेब कुटे ,अनंतराव जाधव , कानवडे पाटील ,देवराव भंडारे , सहादू काळे , गणपतराव काळे,कोंडाजी हिंगणगावकर , एस.एस.पाटील इ.नामवंत त्यामधे होते.या ञानोपसकांनी बहुजन समाज जागा केला.आजही हा ञानयञ अखंडपणे सुरु आहे.

४.३.५ माध्यमिक शिक्षण प्रसारासाठीचे योगदान :

प्राथमिक शिक्षणाबरोबरच माध्यमिक शिक्षणाची सुविधा खेड्यापाड्यातील विद्यार्थ्यांना ^¯Ö»Ö²¬Ö ¾ÆÖावी म्हणून माध्यमिक विद्यालय असावे, अशी खंत बापूसाहेबांना नेहमी वाटत असे. अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज या संस्थेच्या माध्यमातून १९४१ साली माध्यमिक शिक्षण देणारे रेशिडेन्शिअल हायस्कूल सुरु करण्यात आले.अहमदनगर शहर सोडून ग्रामीण भागातही जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात माध्यमिक शिक्षण देण्याची सुविधा या संस्थेने उपलब्ध करुन दिली. "जिल्ह्यात या संस्थेची १७ हायस्कूल व नगरच्या १३०० विद्यार्थ्यांचे टागोर रेशिडेन्शिअल हायस्कूलचे रोपटे बापूसाहेबांनी लावले व त्यांच्याच आशीर्वादरुपी मार्गदर्शनाने हा ञानवृक्ष विस्तारत आहे.बापूसाहेब या संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष होते.

सन १९४५ पासून श्री.रा.मो.उर्फ रावसाहेब शिंदे यांनी विद्यालयाची धुरा आपल्या खांद्यावर घेतली. विद्यालयाच्या प्रगती बरोबरच संस्थेच्या विस्ताराचा विचार सदैव डोळ्यासमोर

ठेवला. रेशिडेन्शिअल हायस्कूल अहमदनगर या विद्यालयाच्या स्थापनेनंतर संस्थेने आपला मोर्चा ग्रामीण भागाकडे वळवला.दि.५ एप्रिल १९५० रोजी –ानोदय इंग्लिश स्कूलची स्थापना संतश्रेष्ठ –ानदेवांच्या वास्तव्याने पावन –ालेल्या भूमीत नेवासे येथÖ –ाली.पाथर्डी तालुक्यात सन १९५९ साली श्री.वृध्देश्वर हायस्कूल तिसंगाव येथे हायस्कूल सुरु –ाले.नेवासे तालुक्यात जवाहर माध्यमिक विद्यालय चांदा या विद्यालयाची स्थापना करण्यात आली. ग्रामीण भागात माध्यमिक शिक्षणाच्या पुरेशा सोयी उपलब्ध नाहीत .बहुजन समाजातील अनेक विद्यार्थ्यांना शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते म्हणून अहमदनगर जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात माध्यमिक विद्यालये सुरु करण्याचा धोरणात्मक निर्णय संस्थेने घेतला.

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज संस्था सन १९५३ साली (रजिस्टर्ड) नोंदणी –ÖÖ»ÖÖ. "[14] आणि त्याच्या माध्यमातून बहुजन समाजातील मुलांच्या शिक्षणाची सोय –ाली.या संस्थेचा कारभार सुरळीतपणे चालावा यासाठी कार्यकारी मंडळाची स्थापना करण्यात आली."अध्यक्षा सौ.हिराबाई प्रभाकर भापकर , उपाध्यक्ष मे.आ.दत्ता देशमुख (बी.ई.) सेक्रेटरी ´Ö.>ÖÖ. ¯ÖÖ. ¯ांढरपूरकर , ट्रे–Ö¸¡Ö (खजिनदार) मे.डी.बी.भंडारे , सभासद मे.बी.बी.जाधव ,मे.सी.बी.आठरे , मे.वि.अे.विखे पाटील , मे.आ.भास्करराव औटी, मे.आ.बापूसाहेब भापकर , मे.ए..के.काळे ,मे.जी.एन.शिदोरे (शिक्षक प्रतिनिधी) आणि इतर .अहवालाच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे , प्रिय बंधू आणि भगिनींनो , संस्था स्थापन होऊन ३२ वर्षे पूर्ण –ाले आहेत.या काळात मोठमोठ्या महायुध्दामुळे संस्थेला –ळ बसली असून तिच्या प्रगतीवर थोडाफार परिणाम –ाल्यावाचून राहिलेला नाही." [15] या आर्थिक संकटातून बाहेर येण्यासाठी सर्वांनीच अनेक माध्यमातून मदत गोळा केली.धान्य , पैसा , निवाऱ्याच्या वस्तू , जे मिळेल ते गोळा करुन बहुजन समाजातील मुलांसाठी शिक्षणाची गंगोत्री वाहती ठेवण्यात या मंडळींना यश मिळाले.सर्व •ÖÖŸÖÖ–Ö´ÖÖ“ÖÖ ´Öã»Öê बोर्डिंगमधे एकत्रच राहात आणि एकत्रच भोजन करत. पाणी आणण्याचे आणि ¾Ö़ाढण्याचे कामही सर्व जातीतील मुले करत.'बहुजन सुखाय बहुजन हिताय ' हा ध्येय मंत्र पुढे ठेवून भावी पिढीला आपल्या ध्येयाप्रत घेऊन जाण्याचा महाय–ा संस्थेने चालू ठेवला. ही संस्था बहुजन

ÃÖ´ÖÖ•ÖÖÃÖÖšüß पुढे आली असून समाजातील सर्व स्तरातील , तळागाळातील सर्व जातीधर्मातील विद्यार्थ्यांना मुक्तपणे प्रवेश दिला जातो." संस्थेच्या पहिल्या अहवाल सालात अहमदनगर मराठा बोर्डिंगमध्ये ६३२ विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात आला असून त्यांची जातवारी येथे नमूद करत आहे.

¾Ö•ÖÖ¸üß	50	´ÖÖôûß	46	“ÖÖ³ÖÖ¸ü	08
´ÖÖÆü¸ü	05	¸üÖ´ÖÖ¿Öß	02	ख्रिश्चन	02
¯Ö¸ü¤ü¿Öß	02	कोष्टी	03	»ÖÖÆü¸ü	02
कüÖ³ÖÖ¸ü	07	मुसलमान	15	धनगर	32
ब्राह्मण	08	œü¸ü	06	¾Ö›Ö¸üß	04
कüÖ»ÖÆüÖ™üß	01	गुजराथी	02	न्हावी	01
ÃÖÖôûß	03	गुरव	01	सोनार	10
×³Ö»»Ö	04	मांग	05	कोळी	04

ग़ÖÖ¬ÖÔÖ।ß	01 02	जैन	03	´ÖÖ¸ü¾ÖÖ›ü
¯Ö¸ü™ü	01	³ÖÖ‡Ô	02	कासार 02
´Ö¸üÖšüÖ	398			

अशाप्रकारे कुठलाही जातिभेद , धर्म भेद न मानता सर्वांना मुक्तपणे संस्था प्रवेश देत †ÖÆüÖß †ÖÆêü." [16] खऱ्या अर्थाने सर्वधर्म समानतेची बीजे जणूकाही या संस्थेने स्वातंत्र्यपूर्व काळातच विद्यार्थ्यांच्या मनात रुजवली होती.आज या संस्थेची अनेक माध्यमिक विद्यालये तसेच वरिष्ठ महाविद्यालये आहेत.

४.३.६ कर्जत तालुक्यातील सत्यशोधक गंगाधर जेवरे (जेवरे मास्तर) यांचे कार्य :

"सत्यशोधक गंगाधर गणपतराव जेवरे (जेवरे मास्तर) हे अहमदनगर जिल्ह्यातील कर्जत येथील सत्यशोधक असून त्यांचा जन्म १८८३ साली –ााला.त्यांचे शिक्षण कर्जत येथेच –ााले.व्हर्नाक्युलर फायनल (सातवी) पर्यंत शिक्षण –ााल्यावर त्यांनी शिक्षकाचा पेशा पत्करला.जेवरे यांनी अहमदनगर जिल्ह्यातील बिनीचे सत्यशोधक 'दीनमित्र' कार मुकुंदराव पाटील यांच्याकडून प्रेरणा घेऊन सत्यशोधक चळवळीत सक्रिय सहभाग घेüÖ»ÖÖ. त्यांना कर्जत येथील पगारे आणि शेख चाँद यांचे सहकार्य लाभले.हयातभर ते कडवे सत्यशोधक म्हणूनच कार्यरत राहिले.सत्यशोधक चळवळीला आणि सत्यशोधक जलसाकारांना ते आपल्या परीने सहकार्य करत राहिले.त्यांनी आपल्या पत्नीलाही शिक्षित केले.कर्जत येथील महात्मा गांधी विद्यालयाचे ते मानद ÃÖ×“Ö¾Ö ÆüÖêŸÖê.तसेच १९१९ साली विद्यार्थ्यांसाठी कर्जत येथे वसतिगृह सुरु केले होते."[17]

सत्यशोधक समाजाच्या मूलगामी तत्त्वानुसार दलित ,बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी शैक्षणिक चळवळ अधिक गतिमान करण्यासाठी जेवरे गुरुजींचे कार्य महत्त्वाचे ठरते.सत्यशोधकी तत्त्व-ाानाने –ापाटून गेलेले जेवरे गुरुजी यांनी कर्जत परिसरात सत्यशोधकी

विचारांची पेरणी केली.त्यांना पी.जी.पगारे यांची मोलाची साथ लाभली." इ.स.१९२० दरम्यान कर्जत येथे आयोजित केलेल्या सत्यशोधक - ब्राह्मणेतर परिषदेच्या आयोजकांपैकी एक आयोजक होते.ते 'दीनमित्र' पत्रासाठी अधूनमधून लेखनही करत असत." [18] कर्जत प्रांतात पेशाने शिक्षक असलेले पगारे गुरुजी सत्यशोधक पध्दतीने विवाह लावण्यात पुढाकार घेत.मागासलेल्या समाजातील मुलांसाठी वसतिगृहात प्रवेशासाठी मदत करत.शिक्षणाचे महत्त्व तळागाळातील समाजातील लोकांना पटवून सांगत .

4.3.7 ŸÖôजाराम भागूजी अकोलकर :

तुळजाराम भागूजी अकोलकर यांचा जन्म करंजी , ता.पाथर्डी, जि.अहमदनगर येथे १५ जूनÖ 1916 ¸Ö•Ö³ –ााला."वयाच्या सहाव्या वर्षीच त्यांचे मातृछत्र हरपले. वडील भागूजी हे सत्यशोधक चळवळीचे पुरस्कर्ते असल्याने त्या काळात शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून तुळजाराम यांना सातवी पर्यंतचे शिक्षण घेण्यास भाग पाडले."[19] याच शिक्षणाच्या आधाराने महसूल खात्यात मंडळ निरीक्षक म्हणून जनतेची सेवा करण्याची नोकरी पत्करली. त्यातही जनतेची कामे करण्याचा वसा कायम ठेवला.या काळात त्यांना सर्वजण भाऊसाहेब म्हणून ओळखत असत. रेव्हेन्यू सोसायटी स्थापन करण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता.शेतकरी ,कामगार , कष्टकरी यांच्या हितासाठी डाव्या चळवळीतील विशेषतः सत्यशोधक चळवळीतील व स्वातंत्र्य चळवळीतील भूमिगत कार्यकर्त्यांना त्यांनी सदैव मदत केली.बिटिश राजवटीत ¸–ाकार हे गोरगरिबांवर अन्याय , अत्याचार करीत असत. त्यावेळी र–ाकारांना प्रखर विरोध केल्यामुळे तुळशीराम अकोलकर यांना तुरुंगवास भोगावा लागला.पण तरीही ते डगमगले नाहीत. विकास कामे करण्यासाठी जीवनामधून शिक्षण आणि शिक्षणातून उन्नती या न्यायाने ते अविरतपणे सर्वसामांन्यांसाठी –गडत राहिले.

४.३.८ सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य :

"प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करणे ,सत्यशोधक अनुभव सच्चा गुरु मानणे,जनक पिता कृष्णराव भालेकर आणि ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांचे विचार संजीवन सर्वस्व मानणे, आद्य सत्यशोधक ग्रामीण पत्रकारितेचे पुनरुज्जीवक ,सन १९३० ते १९४० या दशकातील सत्यशोधक समाजाचे अध्यक्ष ,२० व्या शतकातील प्रतिफुले ,सत्यशोधक मुकुंदराव गणपतराव पाटील यांचा जन्म २० ×>ÃÖ²Ö¸¡ 1885 ¸Öê•Öß ´ÖÖजे भांबुर्डे (शिवाजीनगर,पुणे) तालुका हवेली , जिल्हा पुणे येथे –ÖÖ»ÖÖ. ¯ारखड आणि निर्भीड लेखणीचे धनी आणि फर्डे सत्यशोधक वक्ते कृष्णराव भालेकरांचे मुकुंदराव हे चौथे अपत्य होते. मात्र,पुढे प्लेगच्या साथीत एकटे मुकुंदराव बचावले.दरम्यान , कृष्णरावांची एक बहीण काशीबाई यांना तरवडी तालुका नेवासे ,जिल्हा अहमदनगर येथे सखाराम पाटील (क्षीरसागर) यांना दिले होते.'दीनमित्र' पत्राचे आद्य संपादक सत्यशोधक गणपतराव सखा¸Ö´Ö पाटील हे काशीबाईचे एकुलते एक चिरंजीव . या गणपतरावांचे अहमदनगर येथे पत्रकारितेचा व्यवसाय करता करता विषप्रयोगाने निधन –ाले.(८ ऑक्टोबर १८९२) अशा प्रतिकूल परिस्थितीत जनकपिता कृष्णराव भालेकर आणि आत्या काशीबाई यांच्या निर्णयानुसार मुकुंदरावांना गणपतराव पाटलांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांनी भांबुर्डे येथे ७ ऑगस्ट १८९३ रोजी दत्तक घेतले.पुण्यातील हे शाळकरी विद्यार्थी मुकुंद भालेकरांचे मुकुंद गणपतराव पाटील (क्षीरसागर) –ाले.नगरसो»Ö (ता.येवला,जि.नाशिक) आणि अहमदनगर येथील शाळेत मुकुंदरावांचे इयत्ता दुसरीपर्यंत शिक्षण –ाले.दरम्यान, भालेकर व्यवसायानिमि¢Ö ¯Öœü •Ö²Ö»Ö¯Ö¸ü»ÖÖ ÃÖ£Ö»ÖÖÖŸÖ×¸üŸÖ –ाल्याने 'हितकरणी सभा हायस्कूल ' ,जबलपूर येथे त्यांचे इयत्ता तिसरीपर्यंत (अर्धवट) शिक्षण –ाले.पुढे जनक पिता भालेकर सत्यशोधक यांच्या सहवासात विद्यापीठात उपलब्ध नसलेले पण सत्यशोधक जीवननिष्ठ शिक्षण पूर्ण –ाले.कवी नारायणराव टिळकांकडून अहमदनगर येथे संस्कृत भाषेची तोंडओळख मुकुंदरावांनी करुन घेतली. "[20] भालेकरांच्या आयुष्यात सत्यशोधक विचारसरणीß ŸÖ>²Ö 3Ö¸ü»Ö»Öß असल्यामुळे मुकुंदरावांचा विवाहही १९०७ साली सत्यशोधकी पध्दतीने त्या काळी लावण्यात

आला. हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्था रचनेमुळे वैदिक पध्दतीशिवाय सत्यशोधक पध्दत केलेला हा x¾Ö¾ाह त्या काळी चर्चेचा विषय ठरला.

१८१८ साली पेशवाईच्या अस्ताबरोबरच संपूर्ण भारत देशावर इंग्रजांचे राज्य आले.त्यांची प्रशासन पध्दती , त्यांची संस्कृती ,शिक्षण या सर्वांमुळे लोकांच्या जीवनात बद»Ö ÆÖ‰ú लागले.पाश्चात्त्य राष्ट्रांची प्रगती शिक्षणामुळेच –ÖÖ»Öß, हे १९ व्या शतकात अनेक समाजसुधारकांना पटले.या सर्व समाजसुधारकात ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले हे अग्रभागी होते.त्यांनी शिक्षण हा तिसरा डोळा †ÖÆê.ŸÖसेच सर्व सुधारणांचे मूळ आहे.हे ओळखले.कित्येक वर्षापासून अ-ाानात खितपत पडलेल्या लोकांना शिक्षणाची संधी कशी देता येईल यावर लक्ष केंद्रित केले.हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्थेमुळे शिक्षणाची मक्तेदारी एका विशिष्ट वर्गास मिळालेली होती.त्यामुळे कष्टकरी बहुजन समाज आणि अस्पृश्य समाज शिक्षणापासून वंचित होता.सर्वसामान्य माणसाच्या मनावर धर्माचा पगडा होता.यातून मार्ग काढण्यासाठी मुकुंदराव पाटलांनी गोरगरिबांना शिक्षण मिळावे यासाठी सतत प्रयत्न केलेले दिसतात.त्यांच्या मते "जातीवरुन मनुष्यास उच्च निच्च मानण्याची घातक रुढी हिंदू समाजास पडली आहे.कनिष्ठ जातीतील सुशिक्षित विद्यार्थी कितीही सदाचारी असला तरीही त्यास श्रेष्ठ बनलेल्या जातीत योग्य मान मिळत नाही." [21] या सामाजिक स्थितीमुळे विद्यार्थी स्वतःलाच दोष देतात.साधू परंपरेमुळे अनेक विद्यार्थी बौध्दिकदृष्ट्या अति हुशार असूनही गÖ¹ý श्रेष्ठांच्या कोंडवाड्यात राहात आली असे मुकुंदरावांना वाटते.परंतु मिशनरी लोकांनी सुरु केलेल्या शाळांमुळे काही प्रमाणात का होईना माणसाला स-ाान केले.कोणत्याही देशाची प्रगती ही त्या देशातील माणसे किती विद्यावान आहेत, यावर अवलंबून असते.शिक्षणाशिवाय देशाची प्रगती होऊ शकत नाही.१२ वी माळी समाज शिक्षणपरिषद १६ डिसेंबर १९२२ रोजी अकोट, जिल्हा अकोला येथे भरली होती.त्यापरिषदेत मुकुंदराव पाटील अध्यक्ष होते.आपल्या अध्यक्षीय भाषणातून त्यांनी इंग्रज सरकारचे आभार मानले आहेत.कारण त्यांच्यामते , ब्राह्मणेतर समाजात शिक्षणाचा प्रसार होण्यास इंग्रजांची सत्ता कारणीभूत आहे.म्हणून त्यांचे कृत–Ö“Ö †ÃÖ»Ö ¯ÖÖ×Æê•Ö.

'दीनमित्र'च्या माध्यमातून मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक विचार :

आधुनिक महाराष्ट्राचे रुप घडविण्यामध्ये 'दीनमित्र'चा मोलाचा वाटा आहे.सत्यशोधक समाजाच्या विकासाच्या नव्या टप्प्यावर मुकुंदराव पाटलांनी वयाच्या अवघ्या २४ व्या वर्षी (इ.स.१९१० ते १९६७) या वृत्तपत्राचे संपादन केले.त्यावेळी त्यांचा वैचारिक पिंड घडला होता.त्यांचे औपचारिक शिक्षण जरी दुसरी पर्यंत –ÖÖ»Ö असले तरी त्यांची अनौपचारिक –ानसाधना मोठी होती. "सत्यशोधक समाजातील निष्ठावंत कार्यकर्ते कृष्णराव भालेकर हे मुकुंदराव पाटील यांचे जनक पिता होते.भालेकरांनी इ.स.१८७७ साली घरदार विकून 'दीनबंधू' पत्र सुरु केले. बहुजन समाजाच्या जागृतीसाठी निघालेले हे पहिले पत्र होय.याबरोबरच त्यांनी 'शेतकऱ्यांचा कैवारी ','दीनमित्र' , 'अंबालहरी 'इ.वृत्तपत्रे सुरु करुन सत्यशोधक समाजाचा विचार घ¸Ö‘Ö¸ì ¯ÖÖÆüÖ“Ö×¾ÖÖ»ÖÖ ÆüÖŸÖÖ."[22] समाजाला जागृत करायचे असेल तर त्यांना कृतिशिल बनविणे, सत्यशोधकßÖ ŸÖÖ¢¾Ö–ानातील वैचारिक बाजू स्पष्ट करणे तसेच वैचारिक भूमिकेशी लोकांना जोडणे यासारखे लेखन मुकुंदरावांनी केल्याचे दिसते.आधुनिक मराठी साहित्याची सीमा विस्तारण्याचे श्रेयही त्यांना द्यावे लागते.

अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत मुकुंदराव पाटलांचे दत्तक पिता गणपतराव पाटील यांनी भालेकरांच्या प्रेरणेने इ.स.१८७७ साली 'दीनमित्र' मासिक पत्र सुरु केले होते.परंतु त्यांचे निधन –ाल्यामुळे 'दीनमित्र' काही काळ बंद पडले होते.तसेच आर्थिक कारणांमुळे 'शेतकऱ्यांचा कîö¾ÖÖ¸üß ','दीनमित्र' , 'अंबालहरी 'इ.वृत्तपत्रेही बंद –ाली होती.वृत्तपत्र तर समाज जागृतीचे महत्त्वाचे साधन आहे.असे मुकुंदरावांना वाटत होते.तेंव्हा एखादे वृत्तपत्र पुंन्हा सुरु करण्यासाठी ते धडपड करु लागले."अहमदनगर जिल्ह्यात सत्यशोधक समाजाच्या कार्यास गती आलेली होती.सोमठाणे (ता.पाथर्डी,जि.अहमदनगर) येथील शिदोरे बंधूनी आर्थिक मदत केली. भालेकरांचा उत्साह वाढला. छपाईची यंत्रसामग्री येऊ लागली. परंतु वार्धक्यामुळे ७ मे १९१० रोजी कृष्णराव भालेकरांचे दु:खद निधन होऊन त्यांचे स्वप्न अपुरे राहिले. 'दीनमित्र' पत्र निदान १२ वर्ष तरी

चालवीन, असे वचन त्यांनी मुकुंदराव पाटील यांच्याकडून घेतल्यानंतर आपले प्राण सोडले.या वचनातून मुक्त होण्यासाठी मुकुंदराव पाटील यांनी २३ नोव्हेंबर १९१० रोजी 'दीनमित्र' पत्राचे पुनरुज्जीवन करुन आपल्या पत्रकारितेस प्रारंभ केला आणि अनेक संकटांना सामोरे जाऊन ५७ वर्षे अखंड चालविले.महाराष्ट्रात सातत्याने प्रदीर्घ काळ चाललेले हे एकमेव नियतकालिक होय.सत्यशोधक समाजाच्या या पर्वात कृष्णराव भालेकर , गणपतराव पाटील आणि मुकुंदराव पाटील यांनी अभूतपूर्व कार्य केल्याचे दिसून येते.एकाच कुटुंबातील दोन पिढ्यांनी शतकभर एका विचारासाठी ध्येयवेडे होणे ही घटना देशाच्या सामाजिक इतिहासात एकमेव असावी." [23] ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांच्या निधनानंतर सत्यशोधक चळवळ काहीशी निष्प्रभ होत चालली होती. xÖŸÖ»ÖÖ उर्जितावस्था देण्याचे कार्य मुकुंदराव पाटील यांच्यासारख्या आणि 'दीनमित्र' सारख्या नियतकालिकामुळे शक्य –ÖÖ»Ö.´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले आणि कृष्णराव भालेकरांच्या विचारांचा वारसा त्यांनी ÃÖ´ÖÖ£ÖÖपणे तेवत ठेवला. सुधारणेची ओळख असलेल्या लोकांना विद्येचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी आणि समाजाची आत्मशक्ती जागृत करण्यासाठी ते 'दीनमित्र' च्या प्रत्येक अंकाच्या मुखपृष्ठावर पुढील अभंग छापत.

" ज्यांशी दु:खानी गांजिले /

तेचि सोयरे आपुले//१//

ठेवी मुक्तीला गहाण /

काढि तयाकरिता ऋण //२//

ऐसा दीनांचा कैवारी /

दीना मानी देवापरी //३//

ŸÖÖx“Ö ÃÖÖ¬Ö ÃÖÖŸ¯ÖÖ¡Ö /

म्हणा तया 'दीनमित्र' //४// [24]

विद्येचा प्रसार व शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी विचारांचा जागर घालणे आणि धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या बहुजन समाजाची आत्मशक्ती जागृत करुन त्यांना आपल्या हक्कासाठी लढायला प्रवृत्त करणे हे मुकुंदरावांच्या पत्रकारितेचे सुत्र होते. मुकुंदराव पा™ÖÖ»Ö यांनी एका समाजशिक्षकाच्या भूमिकेतून विपुल वृत्तपत्रीय लेखन केलेले आहे.स्तंभलेख , अग्रलेख यांच्या माध्यमातून तसेच विविध सदरांच्या माध्यमातून सत्यशोधकीय विचारांचा प्रसार केला.त्याशिवाय अनेक जातीपरिषदा आणि त्यांच्या माध्यमातून शैक्षणिक कार्य वृध्दिंगत करण्याचे कार्यही केले †ÖÆê.

4.4. ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö

1882 ÃÖÖली हिंदुस्थानातील शिक्षणविषयक धोरणामध्ये सुधारणा सुचविण्याÃÖÖšüß सरकारने विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक मंडळ नेमले होते.हिंदुस्थानातील शिक्षण स्थिती आणि सुधारणा करणे हे त्यातील मह¢वाचे मुद्दे होते.ते ' हंटर कमिशन ' या नावाने ओळखले जाते.हिंदुस्थानातील प्रत्येक प्रांतासाठी स्वतंत्र समितीची रचना केलेली होती."प्रत्येक प्रांतातील शिक्षण तज्–ÖÖच्या साक्षी घेतल्या गेल्या ; तर काही जणांनी निवेदनाद्वारे समितीला आपले विचार कळविले.जोतिबांनीही अभ्यासपूर्वक आपले विचार कळविले,अतिशय अभ्यासपूर्वक निवेदन तयार केले.शिक्षण क्षेत्रातील कार्याचा अनुभव त्यांच्या पाठीशी होता आणि शिक्षणाच्या संदर्भात काही ठाम मते होती.

शिक्षण वरच्या वर्गाच्या थरातून खालच्या वर्गाच्या थरात स्वाभाविकपणे ¯Ö–Ö¸üÖŸÖ •ÖÖ‡»Ö ÆêŸÖ ब्राह्मण शिक्षण तज्–ांची कल्पना त्यांना चुकीची वाटत होती.ते लोक आपल्या फुटपट्टीने संगळ्यांचे मोजमाप करतात.हिंदुस्थानातील जातिव्यवस्था , उच्च्यनीचतेच्या कल्पना लक्षात घेल्या जात नाहीत.पेशवाईत वेदाध्यायनाचा अधिकार स्त्री शूद्रांना नव्हताच.ब्रिटिशकाळात तरी त्यात बदल व्हायला हवा होता.पण सरकारने कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्षच केले.म्हणून तर जोतिबाला स्त्री शूद्रांसाठी शाळा काढाव्या लागल्या.ही पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन ते म्हणत असत की,

जोपर्यंत समाजाच्या खालच्या थरात शिक्षण प्रसार होत नाही तोपर्यंत देशाचा उध्दार होणार नाही.बारा वर्षाच्या आतील मुलांना सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण द्यायला हवे,असाही त्यांचा आग्रह ÆÖŸÖ.

त्याकाळात एवढी प्रगल्भता दाखवणारी पहिली व्यक्ती म्हणजे ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले. त्यांच्या या विचारसरणीला कायम खतपाणी घालण्याचे महत्त्वाचे कार्य सावित्रीबाई करत. हिंदुस्थानातील लोकांसाठी शिक्षणविषयक कळकळ असणारे आणि प्रत्यक्ष कार्यातून शिक्षणाची समस्या सोडवताना आलेले अनेक अनुभव महात्मा जोतिराव यांच्या पाठीशी होते.शिक्षणव्यवस्था आणि परिणाम यांचा सखोल अभ्यासही त्यांचा होता.या सर्व सामर्थ्याच्या जोरावर त्यांनी हंटर कमिशनपुढे शिक्षणविषयक सुधारणा मांडल्या. याच विचाराने प्रेरित होऊन अहमदनगर जिल्ह्यात अनेकांनी शैक्षणिक कार्याची सुरुवात केली.अहमदनगर जिल्ह्यात अमेरिकन मराठी मिशनद्वारे तसेच वडाळा मिशन, साल्वेशन आर्मी यासारख्या ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी शाळा चालविल्या होत्या. धार्मिक शिक्षण आणि त्याचबरोबर धर्मप्रचार व प्रसार केला जात होता.त्याद्वारे बहुजनांना फारच अल्प प्रमाणÖÖŸÖ शिक्षणाची संधी मिळत होती.अहमदनगर जिल्ह्यात शिक्षणप्रसार करण्यासाठी सत्यशोधक विचाराने प्रचंड प्रभावित –ालेले अहमदनगरचे बापूसाहेब भापकर आणि त्यांच्या पत्नी हिराबाई भापकर यांनी अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज या शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून शैक्षणिक कार्य तळागाळापर्यंत नेण्याचा प्रयत्न केला.तसेच अखिल भारतीय मराठी शिक्षण परिषद, वामनराव तोडमल , रावबहादूर नवले, एकनाथराव नवले, मराठा बोर्डिंगचे संस्थापक राजाराम म्हस्के, केरबा काळे, बाळाजी पाटील आठरे, रामचंद्र अकोलकर, देवराव भंडारे, फलके गुरुजी, भास्करराव औटी ,गणपतराव आव्हाड, सरदार थोरात आदींनी शिक्षणाची –ानगंगा प्रवाहित ठेवली.याचे विवेचन प्रस्तुत प्रकरणात केले असून अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे राजकीय क्षेत्रातील योगदानाचे विवेचन पुढील प्रकरणात केले आहे.

ÃÖ¤¦³Ö :

1.http:marathivishwakosh.in / in/ khandas/ khand18/index.php?option=com

२. प्राचार्य , टेमकर डॉ.राजधर ,डाव्या चळवळीची उजवी बाजू , स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, पृक्रं. 87 / 88

३. कित्ता पृ.क्रं.८६

4. >¡Ö. ¯ÖÖœü¸ü निला, समाजक्रांतीचे जनक ,महात्मा जोतिराव फुले , पृ.क्रं. ६,७

५.कित्ता ,पृ.क्रं.८

६. महात्मा फुले समग्र वाड्.मय , महाराष्ट्र संस्कृती मंडळ , मुंबई ,२००२ पृ.क्रं.२६३

७.भापकर रंगनाथ ,क्रांतिगाथा, बापूसाहेब भापकर : जीवन व कार्य ,पृ.क्रं.४२

८.कित्ता पृ.क्रं.३०-31

9.–नेप , अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज , अमृतमहोत्सवी ग्रंथ , पृ.क्रं.३४

१०. ॲड.शिंदे रावसाहेब , शिक्षण आणि समाज संपादक मंचरकर रत्नाकर बापूराव ,प्रकाश लाटकर , उल्हास चिंतामणी पृ.क्रं.६

११. सूर्यवंशी कृ.गो.- राजर्षी शाहू राजा व माणूस प्रकाशक ,ठोकळ ग.ल.,ठोकळ प्रकाशन ,पुणे , पृ.क्रं.१९९

१२. भापकर रंगनाथ ,क्रांतिगाथा, बापूसाहेब भापकर : जीवन व कार्य ,पृ.क्रं.१००

१३.कित्ता ,पृ.क्रं.१०१

१४. कित्ता ,प्र्.क्रं.१०३

१५. कित्ता ,प्र्.क्रं.१०३

16.†हमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज षड्वार्षिक अहवाल ,दि.१/७/१९४७ ते 31/3/1953 पृ.क्रं.१

१७.उगले जी.ए.,सत्यशोधकांचे अंतरंग ,महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ ,मुंबई,पृ.क्रं.१९५

१८.कित्ता ,पृ.क्रं.३११

१९.दैनिक पुण्यनगरी ,बुधवार ,दि.५ ऑगस्ट २००९ , वर्ष १० , अंक १२३

२० उगले जी.ए.,सत्यशोधकांचे अंतरंग ,महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ , मुंबई, पृ.क्रं.३२८- 329

२१.आंबेडकर बी.आर.,रिडल्स इन हिंदू इ¤म ,नालंदा प्रकाशन ,नागपूर - १९९८ ,पृ.क्रं.४३५

२२.दरवडे सतिष , सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील यांचे शेतीविषयक विचार : 'दीनमित्र' च्या विशेष Ãö¤³ööÝö, (१९१० ते १९६७) पृ.क्रं.९६, अप्रकाशित प्रबंध

२३.कित्ता,पृ.क्रं.९६

२४. पाटील मुकुंदराव ,'दीनमित्र' ,वर्ष २० , अंक ४४ , दि.३ सप्टेंबर १९३०

प्रकरण- ¯ÖÖ“Ö¾Ö

अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान

५.१ प्रास्ताविक :

सामाजिक समता आणि समताप्रधान समाजनिर्मिती या उददेशाने स्थापन –ÖÖ»Ö»ÖÖ सत्यशोधक समाज महाराष्ट्रात सामाजिक जीवनात उच्चवर्णियांचे धार्मिक आणि प्रशासनाच्या क्षेत्रात जे वर्चस्व होते त्याला छेद देत मानसिक गुलामगिरी –ुगारुन सर्वार्थाने विकसित होत होता.कधी लेखणीच्या रुपाने तर कधी कृतीच्या माध्यमातून समाजकार्य करत होता.स्वातंत्र्य,समता व बंधुत्व यांच्या पायावर अवघ्या मनुष्य जातीचे एक कुटुंब निर्माण करणे हे मनुष्य तत्त्वांच्या Ã֍¾ÖÖ““Ö ध्येय प्राप्तीसाठी सर्वार्थाने सत्यशोधक समाज कार्यरत होता.समाजकार्य करतांना राजकीय पाठबळ असल्यास ते अधिक वेगाने करता येते आणि खेड्यापाड्यात विकासगंगा पोहोचवण्यात अडसर येत नाही. ' वि–ान असो वाङ्.मय ,निर्मिती असो वा शोध ,स्वप्न असो वा अनुभूती ,साहस असो वा बचाव ' ,विचार क्षमता ही प्रत्येक प्रगतीशील पावलासाठी महत्त्वाची आहे. माणसाची प्रगती भौतिक आणि वैचारिक पध्दतीने होते.वैचारिक प्रगती ही भौतिक प्रगतीच्या अगोदर होते.समाजाचे प्रबोधन आणि वैचारिक मूल्य याचा परिणाम या दोंन्ही प्रगतीवर होतो.स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात सत्यशोधक वैचारिकतेचे अधिष्ठान लाभलेले अनेक लोक समाज ^®ÖÜ¸ÖßÃÖÖšß –Ö™ü»Ö.

सर्वसामान्यांना राजकारण आणि धर्मकारण यासारख्या क्षेत्रात फारसा रस नव्हता.संपूर्ण समाज हा वर्णाधिष्ठित चातुर्वर्ण्य पध्दतीत आणि अंधश्रध्देत जखडलेला होता.कित्येक वर्षापासून सामाजिक आणि धार्मिक गुलामगिरीत जखडलेल्या या समाजाला बाहेर काढण्यासाठी ´ÖÆüÖŸ´ÖÖ ±ãú»Öê यांनी १८७३ साली सत्यशोधक समाजाची स्थापना करुन समाजाला दिशा देण्याचे काम केले.इंग्रजी राजवट सुरु असतांना इंग्रजी भाषा आणि इंग्रजी संस्कृती यांचा मानवी समाजावर मोठा प्रभाव पडत

असल्याने अनेक क्षेत्रात मोठे बदल होत होते.यामुळे राजकीय घडामोडींकडे अनेक समाजसुधारकांचे लक्ष वेधले जात होते.अहमदनगर जिल्हा हा त्या काळी चळवळींचा बालेकिल्ला समजला जात असे.त्यात सत्यशोधक चळवळ प्रमुख होती.भारतातील राजकारण ,समाजकारण यातील अनेक घडामोडींच्या केंद्रस्थानी अहमदनगर जिल्हा होता.निजामशाही ते पेशवाई ,स्वातंत्र्य संग्राम ,औद्योगिक क्रांती ,सहकाराचा उदय अशा ध्रुवीकरणामधे जिल्ह्याचे सामाजिक व राजकीय जीवन ढवळून निघाले.प्रत्येक घडामोडींवर या जिल्ह्याची मोहोर उमटली.राजकीय बदलाचे बरे ¾ÖÖ‡™ü †नुभव तसेच राजकीय गटातटाचा प्रवेश अहमदनगर जिल्ह्याने अनुभवला. मुकुंदराव पाटील आणि त्यांचे सहकारी यांनी सत्यशोधक चळवळ अधिकच तीव्र केली.

शेतकऱ्यांवर होणारे अन्याय ,अत्याचार ,शेतमजुरांचे शोषण , सावकारशाही विरोधातील उठाव ,सामाजिक शोषण , आर्थिक शोषण आणि धार्मिक शोषण यांच्या विरोधात सामाजिक भावनेतून सत्यशोधक चळवळ वेगाने मार्गस्थ होत होती.स्वातंत्र्यप्राप्तीचे वारे या काळात वेगाने वाहत होते.१९१० नंतरच्या कालखंडात भारतात राजकीय घडामोडी वेगाने घडत होत्या.सामाजिक समता व राजकीय हक्क प्रस्थापित करणे हे महत्त्वाचे आहे एवढेच नव्हे तर राजकीय स्वातंत्र्यÖÃÖ सामाजिक समतेशिवाय अर्थच राहणार नाही अशी सत्यशोधकांची भूमिका होती.सामाजिक समता प्रस्थापिक करण्यासाठी बहुजन समाजाच्या प्रगतीला अडसर ठरणाऱ्या तत्कालीन राजकीय चळवळींना सत्यशोधकांनी प्रखर विरोध केल्याचे जाणवते.प्रस्तुत प्रकरणात अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाच्या राजकीय कार्याचा आढावा घेतला आहे.

५.२ अहमदनगर जिल्हा लोकल बोर्ड आणि तालुका लोकल बोर्डाच्या माध्यमातून सत्यशोधकांचे राजकीय कार्य :

५.२.१ सरदार शिवराव भवानराव थोरात

अहमदनगर जिल्ह्याचा अतिप्राचीन काळात सह्याद्री पर्वताच्या गर्भातून उसळलेला तप्त लाव्हारस पसरुन हळूहळू थंड होत उंच सखल भूभाग तयार –ााला आहे. सह्याद्रीच्या उंच रांगामधून प्रवरा ,मुळा , यासारख्या नद्या उगम पावून या जिल्ह्यातून वाहतात.या मातीचा कण आणि कणनकण पौराणिक , उपनिषदे ,रामायण ,महाभारत याने पावन –ाालेल्या इतिहासाइतकाच स्फूर्तिदायक –ााला आहे.या जिल्ह्या तील लोकांच्या आचार विचारांमध्ये भिन्नता असून भौगोलिकदृष्ट्या एकसंघ अशी जिल्ह्याची परंपरा आहे.अशा भौगोलिक वैशिष्ट्यांमुळे व त्यांच्या आकारमानामुळे अहमदनगर जिल्हा महाराष्ट्रामधे ओळखला जातो.

अहमदनगर जिल्ह्याची निर्मिती –ााली त्या वेळेस अहमदनगर जिल्ह्याची हद्द आताच्या नाशिक जिल्ह्यातील वणी तर दुसऱ्या टोकास सोलापूर जिल्ह्यातील करमाळ्यापर्यंत होती.इ.स.१८६९ साली नाशिक आणि सोलापूर जिल्ह्यांची निर्मिती –ााली .त्यात वणी आणि करमाळा हे अहमदनगर जिल्ह्यातून वगळून अनुक्रमे नाशिक आणि सोलापूर या जिल्ह्यात समाविष्ट केले.अहमदनगर जिल्ह्याला लागून इतर शेजारच्या सात जिल्ह्यांच्या सीमा आहेत.उत्तरेला नाशिक ,ईशान्येला औरंगाबाद,पूर्वेकडे बीड आणि उस्मानाबाद,दक्षिणेकडे सोलापूर तर पश्चिमेला पुणे व ठाणे हे जिल्हे आहेत.पश्चिमेकडील बराचसा भाग डोंगराळ आहे. व पूर्वेकडील भाग सखल आहे.अशा विस्तीर्ण प्रदेशाचा प्रशासकीय कारभार पाहण्यासाठी व स्थानिक गरजा भागवण्यासाठी १८५० च्या सुमारास इंग्रजांनी म्युनिसिपालिटी व लोकल बोर्ड स्थापन करावे हा विचार मांडला.स्थानिक करातून स्थानिक गरजा भागविण्याचाही उद्देश त्यामधे होता."इ.स.१८८२ मधे लॉर्ड रिपन या व्हॉइसरॉयने जिल्हा लोकल बोर्ड या स्थानिक स्वराज्य ÃÖÃ£Ö“Ö¸ Ã£Öापना केली." [1] स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातून सामाजिक ,शैक्षणिक विकास

साधण्यासाठी जिल्हा लोकल बोर्ड आणि तालुका लोकल बोर्ड यांची मोलाची मदत –ÖÖ»ÖÖ. " १८८४ मध्ये लोकल बोर्ड अॅक्ट –ÖÖ»ÖÖ.

1923 मध्ये लोकल बोर्डाचा कायदा पास –ााला.या कायद्याप्रमाणे लोकल बोर्डाला आपला अध्यक्ष निवडण्याचा अधिकार मिळाला.१ एप्रिल १९२५ पासून ही नवी व्यवस्था सुरु –ााली.त्यानुसार अहमदनगर जिल्हा लोकल बोर्डाची सदस्य संख्या १८ वरुन ३२ –ााली.१९३८ मध्ये तालुका लोकल बोर्ड रदद होऊन जिल्हा लोकल बोर्डाच्या सभासदांची संख्या ५० –ÖÖ»ÖÖ.×•Ö»ÆÖ लोकल बोर्डाची १९२५, १९२८, १९३१ , १९३५, १९३८ , १९४१, १९४६, व १९४९ अशा एकूण ८ वेळा निवडणुका –ााल्या.त्यापैकी १९२५ ,१९२८, १९३१, १९४१, १९४९ अशा पाच वेळा सरदार शिवराव भवानराव थोरात हे अहमदनगर जिल्हा लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आले."[2] ÃÖ¸¡¤Ö¸¡ ×¿Ö¾Ö¸Ö¾Ö ³Ö¾ÖÖनराव थोरात हे ब्राह्मणेतर पक्षाचे काम करत होते.नोव्हेंबर १९२३ मध्ये होणाऱ्या मुंबई कायदे कौंन्सिल च्या निवडणुकीत ते मराठा शेतकरी वर्गातर्फे उभे होते.त्याअगोदर मराठा शिक्षणपरिषद,मराठा विद्या प्रसारक समाज ,मराठा अॅडवाय–Ö¸ß ²ÖÖ›ü ,×¿Ö¾ÖÖ•Öß ´Ö¸üÖšüÖ सोसायटी, तालुका लोकल बोर्ड ,मुंबई इलाखा पाटील असोसिएशन ,डेक्कन अॅग्रिकöü»“Ö¸ü असोसिएशन ,नॉन ब्राह्मीण लीग,ब्राह्मणेतर परिषद इ.संस्थांच्या माध्यमातून सार्वजनिक कार्यात भाग घेत होते.नेतृत्व गुण असल्याने प्रत्येक ठिकाणी त्यांनी लोकसंग्रह वाढवला.जिल्हा आणि राज्यातील ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांमधे त्यांचे वर्चस्व होते.बडोदा संस्थानाशी संबध असल्याने इतर जहागीरदारांपेक्षा एक वेगळेपणही होते.मराठा जहागीरदार आणि सामान्य मराठा यामधे कोल्हापूरचे शाहू आणि बडोद्याचे सयाजीराव या दोन संस्थानांना आदराचे वलय होते. तो काळ संस्थानिकांच्या दबदब्याचा काळ होता.जनसामान्यांच्या विकासासाठी सरदार शिवराव प्रयत्नशील होते.´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुलेंच्या सत्यशोधक विचारसरणीचा प्रभाव त्यांच्यावर होता.

"१९२६ मध्ये बडोद्याच्या महाराणी साहेब जेंव्हा नगरला आल्या त्यांच्या सत्काराप्रसंगी सरदार बडोदा घराण्याशी संबध सांगताना म्हणाले, 'मा–या पूर्वजांच्या चार-ÃÖÆÖ ×¯Öœ¶Ö

श्री.गायकवाड यांच्या सेवेत राहून वाढल्या आहेत.श्रीमंत सरकार थोरले सयाजीराव महाराज आणि ´ÖÖ–ने आजे गणपतराव थोरात हे मावस बंधू होते.' (जागृती) "[3] राजकीय पाठबळ असल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था व बहुजन समाज यांच्या उन्नती प्रीत्यर्थ सरदार शिवराव भवानराव £ÖÖ¸ÖŸÖ यांनी आपले आयुष्य –ोकून दिले.मॉन्टेग्यू चेम्सफर्ड कायद्यांन्वये १९२५ साली स्थापन –ालेल्या नवीन बोर्डावर बिनसरकारी लोकनियुक्त अध्यक्ष होण्याचा पहिला मान त्यांना मिळाला.पी.डब्लू .डी या खात्याची जवळून ओळख –ाली.मुंबई इलाख्यात या खात्याने खूप मोठे काम केले आहे.जनता व सरकार यामधील दुवा म्हणून हे खाते कार्य करत होते.एकनिष्ठ लोकसेवा , प्रेमळ व निगर्वी स्वभाव , कार्यातील निर्मळपणा व चिकाटी , जबाबदारीची जाणीव ,बोलण्यातील व वागण्यातील सत्यता या सर्व गुणांमुळे सरदार शिवराव भवानराव थोरात लोकप्रिय –ÖÖ»Öê. ÃÖ¸¤Ö¸ü शिवराव भवानराव थोरात म्हणजे नेतृत्व ,दातृत्व आणि कर्तृत्वाचा संगम होते.वयाच्या २२ व्या वर्षी बडोदा येथे भरलेल्या अखिल भारतीय मराठा परिषदेत त्यांनी नगर जिल्ह्याचे यशस्वी ¯Ö×Ÿ֙×नधित्व केले.यापरिषदेचे ते पाच वर्षे १९१६ ते १९२० पर्यंत संयुक्त चिटणीस होते.

सर्वाधिक काळ लोकल बोर्डाचे प्रेसिडेंट म्हणून अनेक प्रश्न त्यांनी कुशलतेने हाताळले.लोकोपयोगी कामांना प्राधान्य दिले.दीर्घकाळ प्रसिडेंट राहिले असतांना १९२५ पासून त्यांनी अनेक लोकोपयोगी कामे केली."याकाळात लोकल बोर्डाच्या शाळा ,खाजगी (व्हॉलंटरी) शाळा,प्रौढ शिक्षण , डिस्ट्रिक्ट बिल्डींग कमिटी ,प्राथमिक शाळांना जोडून स्पेशल इंग्रजी वर्ग ,वसतिगृह ,दवाखाने,ग्रामीण आरोग्य केंद्रे, नर्स मिडवाईफ योजना ,दवाखान्यांच्या इमारती ,साथ प्रतिबंधक योजना , सुमारे ४०० मैल लांबीच्या पी.डब्ल्यू.डी च्या रस्त्यांचे लोकल बोर्डाकडे हस्तांतरण , त्यासाठी इंजिनियरींग डिपार्टमेंटची निर्मिती , नदी व नाल्यांवरील कॉजवे , ॲप्रोच रस्ते , दुष्काळी रस्त्यांची कामे, रस्त्यांच्या कडेला –ाडे लावणे अशा अनेक लोकोपयोगी कामांची ¯Ö³ÖÖ¾ÖßÖ अंमलबजावणी केली.नगरमधील लोकल बोर्डाची इमारत , पाथर्डीची महाल कचेरी , राह¸ãß येथील दवाखाना , भी´ÖÖ नदीवरील कॉजवे, दौंडजवळील कॉजवे , पाटोदे नाला पूल, धाकटी नदी पूल (जामखेड) , शिढोण कॉजवे, खोकर नाला पूल (कर्जत) , मांडवगण तलाव (श्रीगोंदे) , सीना

नदी खडकत पूल (जामखेड) या त्यापैकी काही ठळक वास्तू रचना होय."[4] रस्त्याच्या कडेला –ÖÖ›Ö लावणे ही त्यांची आवड होती.वाटसरुंना सावली मिळावी तसेच प्रदूषणमुक्ती व्हावी हा दूरदृष्टिकोन त्यामागे होता.त्यांनी रस्त्याच्या कडेला –ाडे लावण्याची मोठी मोहीम राबवली होती.त्यांच्या कारकिर्दीत लावलेली –ाडे आजही त्यांची साक्ष देतात.शिबलापूर , पानोडी या गावातील व रस्त्यालगतची –ÖÖडे त्यांची साक्षीदार आहेत.आपल्या शेतीच्या बांधावरही त्यांनी अनेक फळांची व ‡ŸÖ¸Ö –ाडे लावली.'वृक्षवल्ली आंम्हा सोयरे' म्हणून त्यांनी त्यांच्याशी स्नेह जोडला.

अहमदनगर जिल्ह्यात प्रेसिडेंट म्हणून सरदार भवानराव थोरात यांनी बरीच भ्रमंती केली होती.डेक्कन मराठा एज्युकेशन असोसिएशन ,मुंबई इलाखा जमीनदार संघ,शिवजी प्रिपेटरी स्कूल या संस्थांशीही त्यांचा जवळचा संबध होता.अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्याप्रसारक समाज या संस्थेचे सरदार भवानराव थोरात हे तब्बल ११ वर्षे अध्यक्ष होते.ब्रिटिश राजवटीने त्यांच्या अधिकाराला अनेक मर्यादाही होत्या.तरीसुध्दा त्यांनी बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रबोधन केले.कुठेही जातीद्वेषाचे राजकारण केलेले दिसून येत नाही.मर्यादित अधिकार क्षेत्र असतांनाही त्यांनी अनेक लोकोपयोगी कामे केलेली दिसून येतात.वळण बंधारे, तलाव, रस्त्याच्या कडेला वृक्ष लागवड, पूल , कॉजवे, अप्रोच रोड, बंडिंग ,दुष्काळी कामे अशी अनेकविध कामे त्यांच्या बहुमोल मार्गदर्शनातून –ाली आहेत.त्यातून जनसंपर्क वाढून विधानसभेच्या कामकाजासाठी त्याचा उपयोग –ÖÖ»ÖÖ.

सरदार भवानराव थोरात हे शेतकरी होते.त्यांचे शेतीक्षेत्र मोठे होते.अनेक धष्टपुष्ट बैल त्यांच्या दावणीला असत.त्यातील ठरावीक बैल शेतीच्या प्रदर्शनाला नेले जात असत.अनेक वेळा सरदार भवानराव थोरातांनी शेतीप्रदर्शने भरवल्याचे दिसून येते.कित्येक वेळा कृषिमंत्री पंजाबराव देशमुख यांनी शेतकी प्रदर्शनाला आवर्जून भेट दिली असल्याचे समजते.एकूणच राजकारण जपतानाही राजकारणाच्याच माध्यमातून शेतीचा विकास करण्याकडे , शेतकऱ्यांचे मन

वळविण्याकडे सरदार भवानराव थोरातांचा हातखंड होता. लोकांना जोडणे त्यांचे आदरातिथ्य करणे यात त्यांना कमालीचा आनंद वाटे.

"18 ±ú²0Ö¾4ÖÖ¸ß 1९२७ रोजी महात्मा गांधींचा जिल्हा लोकल बोर्डाच्या वतीने यथोचित सत्कार करुन त्यांना मानपत्र दिले.लोकमान्य टिळकांचा असाच सन्मान केला.बडोदा नरेश सयाजीरावांना सहकुटुंब बोलावून त्यांच्या हस्ते लोकल बोर्डाच्या इमारतीचे उदघाटन करुन त्यांचा यथोचित सत्कार केला.याशिवाय राज्यातील मंत्रीगण,साहित्यिक, कलावंत यांचाही गौरव केला.व्हिक्टोरिया क्रॉसने सन्मानित केलेले नामदेवराव जाधव हे संगमनेर तालुक्यातील निमजगावचे .त्यांनी दुसऱ्या महायुध्दात अतुलनीय पराक्रम केला.त्याबदद्ल ब्रिटिश सरकारने त्यांना 'व्हिक्टोरिया क्रॉस ' या सर्वोच्च पदकाने सन्मानित केले.तेंव्हा त्यांचाही बोर्डाच्या वतीने सत्कार केला.महर्षी कर्वे ,कर्मवीर भाऊराव पाटील,बाबुराव जगताप, केशवराव जेधे , शंकरराव मोरे , काकासाहेब गाडगीळ, पंजाबराव देशमुख , भास्करराव जाधव यांचाही असाच सन्मान केला.१९४2 च्या आंदोलनात पं.नेहरुसह पहिल्या फळीतील राष्ट्रीय नेते नगरच्या किल्ल्याŸÖ स्थानबध्दतेत ठेवले होते.त्यांनाही सरदार किल्ल्यात जाऊन त्यांच्या भेटी घेत.त्यांना फलाहार पाठवित.त्यांचे क्षेमकुशल जाणून घेत.या आणि अशा अनेक गोष्टी छायांकित करुन तो क्षण चिरस्मरणीय करण्याचा त्यांचा छंद होता.त्यामुळे त्यांच्याकडे शेकडो छायाचित्रे होती.त्यापैकी काही आजही त्यांच्या वारसांनी जपून ठेवलेली आहेत.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे व सरदार थोरात यांचे संबध अत्यंत स्नेहाचे व आदराचे होते.त्यात विलक्षण जिव्हाळा होता.या जिव्हाळ्यापोटीच सरदारांच्या मध्यस्थीने कोतूळच्या (ता.अकोले) भाऊ दाजी पाटलांनी डॉ.बाबासाहेबांना कोतूळला आमंत्रित करुन त्यांचा सन्मान केला होता.सरदारांची एक केसही बाबासाहेबांनी लढविली होती.त्यांना लोकल बोर्डात आमंत्रित करुन त्यांचाही त्यांनी गौरव केला.त्यांना पानोडीच्या आपल्या वाड्यावरही आमंत्रित केले होते.१४ एप्रिल १९५० रोजी त्यांच्या डायरीत 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा परवा वाढदिवस,अभिनंदनपर

तार पाठवली ' अशी नोंद आहे." माणसं जोडणारा असे हे व्यक्तिमत्त्व १ एप्रिल १९२५ ते मार्च १९३५ , १९४१ ते १९४६ व १९४९ ते १९५२ असा सर्वाधिक काळ जिल्हा लोकल बोर्डाच्या प्रेसिडेंटपदी विराजमान होते.जिल्हा लोकल बोर्डाच्या माध्यमातून राजकीय वाटचाल करत असतांना जिल्हा घडवण्यात त्यांच्या कर्तृत्वाचा आणि दूरदृष्टीचा प्रभाव पहावयास मिळतो.

अहमदनगर जिल्हा लोकल बोर्डामध्ये १९२५ ते १९३८ पर्यंत ३० सभासद निवडून येत असत व दोन पदसिध्द असत.१९३८ ला ही संख्या ५० –ÖÖ»ÖÖß ¾Ö ¯Ö¤ü×ÃÖ¬Ö¤ü ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü ¸ü¤ü¤ü –ााले.१९४६ पर्यंत व १९४९ पयŸÖ "Ö™¶Ö ´ÖÖŠ¶Ö ´ÖŸÖ¤Ö¸संघातून ५० सभासद निवडून येत असत.जिल्हा लोकल बोर्डाच्या सुरुवातीच्या काळात १९१७ ते १९२५ मध्ये नगरचे रावबहादूर गणेश कृष्ण चितळे हे सरकार नियुक्त अध्यक्ष होते.१९२५ साली पहिले लोकनियुक्त अध्यक्ष म्हणून सरदार शिवराव भवानराव थोरात –ााले.ते दर तीन वर्षाच्या निवडणुकीत १९३५ पर्यंत तिन¤ा अध्यक्ष होते.१९३५ ला कु.स.फिरोदिया हे अध्यक्ष –ााले.त्यानंतर १९३८ ला भागवत दादाजी पाटील अध्यक्ष होते.१९३८-३९ साली के.बी.देशमुख हे अध्यक्ष होते.१९३९-४१ याकाळात प्रभाकर कोंडाजी भापकर उर्फ बापूसाहेब भापकर हे अध्यक्ष –ÖÖ»Ö.1941-४६ या पाच वर्षाच्या काळात पुन्हा सरदार शिवराव भवानराव थोरात अध्यक्ष –ााले.१९४६ ला पहिल्या महिला लोकल बोर्ड अध्यक्ष हिराबाई प्रभाकर भापकर निवडून आल्या.त्या १९४९ पर्यंत होत्या.१९४९ ते ५२ या काळात पुन्हा सरदार शिवराव भवानराव थोरात अध्यक्ष होते.

×¾ÖŠठलराव विखे पा.जिल्हा लोकल बोर्डात १९४६ ला उपाध्यक्ष –ााले.नगर जिल्हा लोकल बोर्डाचे निवडणुकीने आलेले पहिले अध्यक्ष सरदार शिवराव भवानराव थोरात ,महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर , पद्मश्री विठठ्लराव विखे पा.ही माणसे योगायोगाने त्या वेळच्या संगमनेर तालुक्यातील होती.नगर जिल्ह्याच्या राजकारणावर संगमनेरचा मोठा प्रभाव असल्यामुळे जनमाणसात ' एक शेर नगरी तर सव्वा शेर संगमनेरी ' अशी म्हण रुढ –ााली होती.स्वातंत्र्यपूर्व काळातील या नगरच्या नेतृत्वाने महाराष्ट्रात नगर जिल्ह्याचे स्वतंत्र स्थान निर्माण केले.

५.२.२ विधानसभेतील कामगिरी :

सरदार भवानराव थोरात अहमदनगर जिल्ह्यात प्रेसिडेंट म्हणून काम करतांना ब्रिटिश राजवटीमुळे त्यांच्या अधिकाराला अनेक मर्यादा होत्या.ते जेंव्हा ¾धान सभेत प्रतिनिधित्व करत होते तेंव्हा त्या काळात दि.३ एप्रिल १९४६ साली त्यांनी काँग्रेसने आत्मपरीक्षण करावे, असे भाषण केले होते.मुंबईतल्या गुजराथी बांधवांचा समाचार घेताना त्यांनी म्हटले 'खेड्यात स्थायिक –ाालेल्या गुर्जर बंधूना भीती वाटत नाही.ते आले तेंव्हा एकटेच काही चीज वस्तू न आणता आले होते.ते आता आमच्या महाराष्ट्रीयांच्या मध्ये गावातील प्रमुख गृहस्थ मानले जातात.खेड्यामध्ये राहणाऱ्या या चारदोन व्यापारी बंधूना आमचे भय वाटत नाही.मग मुंबईसारख्या अफाट शहरात व पोलिसांच्या ²Ö¤Ö²ÖÃŸÖÖŸÖ †Ö´ÆÖ ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÒßयांÖची भीती गुजराथी व्यापाऱ्यांना वाटावी हे आश्चर्य आहे.' पुढे त्यांनÖß गुजरात , कर्नाटक , आणि काँग्रेसी लोकांना ठणकाऊन सांगितले होते की,मुंबई ही आमची आहे.आमचीच राहणार . प्रसंगी राजीनामा देण्याची वेळ आली तरी देखील त्यांची तयारी होती. त्यांच्या मते , लोकराज्यात जनता हीच राजा असते.स्वामी सहजानंद भारती आणि ना.निंबाळकर यांच्या आग्रहावरुन सरदार थोरात काँग्रेसमध्ये आले आणि १९५२ मध्ये श्रीगोंदा -कर्जत विधानसभा ´ÖŸÖ¤Ö¸ संघाचे प्रतिनिधित्त्व केले.

5.३ बापूसाहेब भापकर व हिराबाई भापकर यांचे राजकीय कार्य :

बापूसाहेब भापकरांचा जन्म १९०३ साली भापकर दाम्पत्याच्या पोटी –ााला . त्यांचे आजोबा अमेरिकन मिशनऱ्यांच्या दरबारी रखवालदार होते.त्यामुळे त्यांचे शिक्षण मिशनरी शाळेपासून सुरु –ााले.बापूसाहेबांना लहानपणीच वाचनाची आवड होती.इयत्ता ४ थी नंतर त्यांनी इंग्रजी शाळेत प्रवेश घेतला.

1918 ÃÖाली बापूसाहेब हायस्कूलच्या स्कॉलरशिप परीक्षेत पहिल्या क्रमांकाने उत्तीर्ण –ााले.त्यामुळे त्यांना दरमहा पाच रुपये स्कॉलरशिप मिळू लागली.त्यामुळे शिक्षणाच्या खर्चाची

चिंता राहिली नाही.१९२१ साली बापूसाहेब मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण –ााले.त्याच सुमारास नगर येथे वामनराव तोडमल व रा.बा.नवले यांनी श्री.करवीर छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज बोर्डिंग सुरु केले होते. त्यांच्या संपर्कात आल्यामुळे बापूसाहेबांना पुढील शिक्षण घेण्याची प्रेरणा मिळाली आणि ते फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये दाखल –ााले.त्याठिकाणच्या शिक्षणाचा खर्च भागवण्यासाठी त्यांनी मेंबर पध्दतीने मेस सुरु केली.पुणे येथे मराठा बोर्डिंग सुरु व्हावी म्हणून प्रयत्न केला." सत्यशोधक चळवळीच्या विचारांचे संस्कार विद्यार्थी दशेत –ााले.बापूसाहेबांच्या वर्गात नेवासे, शेवगांव तालुक्यातील तिघे चौघे मराठा विद्यार्थी होते.ते त्यांच्या वयापेक्षा मोठे होते.शेतकरी समाजापैकी होते.दोंन्ही तालुक्यात तरवडी येथील रावसाहेब मुकुंदराव पाटील यांच्या 'दीनमित्र' पत्राने बरीच जागृती केली होती.ते तिघेही कट्टर सत्यशोधक समाजाचे अभिमानी होते.सुट्टीत अगर फावल्या वेळेत त्यांच्याबरोबर विचारांची देवाण घेवाण होत असे.बापूसाहेब जेधे मॅन्शनच्या अंमलाखाली जाऊ लागले.ब्राह्मणेतरांच्या गोटात बालेकिल्यात सापडले.त्यावेळी सगळे पुणे , महाराष्ट्र , हिंदुस्थान याच चळवळीच्या नादाने भारला होता.बापूसाहेबांच्या पहिल्या वर्गात आणखी दोन मित्र मिळाले, राजापूरचे खामकर यांच्याकडून बापूसाहेबांना राजकारणातील बऱ्याच गोष्टी उलगडल्या.दुसरे स्नेही घाटगे हे त्यांच्याच विचारसरणीचे होते.

²ÖÖ¯ÖÃÖÖÆ²ÖÖवर या काळात महात्मा जोतिबा फुले, सत्यशोधक ब्राह्मणेतर चळवळ आणि राजश्री शाहू महाराज यांच्या विचारांचा प्रभाव पडला.बापूसाहेबांना या व्यक्ती मोठ्या ¾Öª ×¾Ö³ÖÜÖß ¾ÖÖ™üÖ."[6] विद्यार्थी दशेत असतांनाच बापूसाहेबांवर संघटना आणि चळवळी यांचा प्रभाव होता.त्यामुळे त्यांनी विद्यार्थ्यांचे संघटन केले.स्नेहसंमेलने घडून आणली.मराठा विद्यार्थ्यांची संघटना ÃÖ£ÖÖ¯Öन केली.संघटनेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचे प्रश्न उपस्थित केले. १९२७ साली बापूसाहेबांनी ´Ö¸üÖšी व इंग्रजी विषय घेऊन एम.ए.पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले.बापूसाहेबांना मुळात नोकरीची आवड नव्हती.परंतु त्या काळी कोल्हापूरचे राजर्षी शाहू महाराज अनेकांना शिक्षणासाठी मदत करत असत.तसेच शिक्षणासाठी परदेशातही पाठवत असत.परदेशात जाऊन शिक्षण घेण्याची उत्कट ईच्छा असल्याने ते कोल्हापूरला गेले.संस्थानात नोकरी स्वीकारली.एल.एल.बी चे शिक्षणही पूर्ण

केले.काही दिवस जज्ज म्हणूनही काम केले.तसेच काही काळ राजाराम कॉलेजमध्ये प्राध्यापक म्हणूनही नोकरी केली.परंतु चळवळीचे संस्कार असल्याने त्यांनी ती नोकरी सोडून सन १९२८ साली अहमदनगर या आपल्या कर्मभूमीत पुढील कार्य करण्याचे ठरवले.

पुणे येथील ट्रेनिंग कॉलेजात दि.१३-5-१९३० रोजी उभयतांचा विवाह –ÖÖ»ÖÖ.²ÖÖ¯ÖÃÖÖÆ²ÖÖ“Ö हिराबाईंशी लग्न –ाले.रुई छत्रपती ,ता.पारनेर येथील आप्पासाहेब गायकवाड यांनी ते लग्न लावले. भास्करराव जाधव सत्यशोधकीय ब्राह्मणेतर चळवळीचे असल्याने बापूसाहेबांवरही चळवळीचा प्रभाव असल्याने ब्राह्मणेतरांकडून लग्न लावले गेले.हा आदर्श सर्व समाजापुढे स्वतःच्या आचरणातून आणून ठेवला.त्याकाळी बापूसाहेबांचे हे कार्य म्हणजे एक क्रांतिकारी पाऊल होते.अशा या धडाडीच्या सत्यशोधकाला सहचारिणी मिळाली ती ही सत्यशोधकीय ब्राह्मणेतर कुटुंबातील.अहमदनगर जिल्ह्यात गोरगरीब, शेतकरी ,कामगार, दलित वर्गाच्या उध्दाराच्या कार्यात हे दाम्पत्य एकरुप –ाले. सत्यशोधक चळवळीचा वारसा असलेल्या कोल्हापूरच्या जाधव घराण्याची ही राजकन्या अहमदनगर जिल्ह्यालाच नव्हे तर महाराष्ट्रालाही दिशा देऊ लागली.

बापूसाहेबांचा प्रत्यक्ष राजकारणात प्रवेश –ाला तो अहमदनगर नगरपालिकेच्या माध्यमातून .नगर पालिकेच्या निवडणुकीत बापूसाहेब प्रभाग क्रमांक ४ मधून (२७/१०/१९३३) रोजी निवडून †Ö»Ö आणि ते १९७३ पर्यंत कार्यरत राहिले.त्याकाळात त्यांनी अनेक कमिट्यांवर काम केले. पाणीप्रश्न आणि कामगारांचे प्रश्न सोडवले.जिल्हा लोकल बोर्डात ते सन १९३५ साली सदस्य म्हणून पहिल्यांदाच निवडून गेले.सन १९३९ रोजी स्कूल बोर्डाचे चेअरमन –ÖÖ»Ö. ¯Öन्हा सन १९५२ ते ५६ साली लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष होते.त्यांच्याकाळात त्यांनी केलेले कार्य जिल्ह्याला दिशा देणारे होते.बापूसाहेब १९४६ साली काँग्रेस पक्षातर्फे विधानसभेत आमदार म्हणूनही निवडून गेले.तसेच १९५७ ते ६२ या काळातही त्यांनी आमदार म्हणून जनसेवा केली.बापूसाहेबांनी राष्ट्रीय “ÖÔ¾ÖôÖ¾ÖßÖ Ã¾ÖÖ¾ÖÖ:»ÖÖ –ोकून दिले होते.१९४२ च्या आंदोलनात त्यांना एक वर्षाचा तुरुंगवासही भोगावा लागला होता.काँग्रेस पक्षाबरोबर कार्यकर्त्यांना त्यांच्या ध्येय धोरणानुसार त्यांनी जिल्हाभर जनसेवा के»ÖÖ.¾Ö

दोन वर्षे जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्षही होते.संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत काँग्रेस विरोधक सर्व पक्षांनी समिती स्थापन केली होती, त्यामध्ये बापूसाहेबांचा लाल निशाण पक्ष सक्रिय होता.समितीच्या †Ö¤¿ांमुळे बापूसाहेबांनी १९५६ साली जिल्हा लोकल बोर्डाच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला होता. तसेच नगर पालिकेतही सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला होता.मुंबईसह महाराष्ट्राची निर्मिती –ÖÖ»ÖÖß ¯ÖÖ×Æü•Ö, यासाठी संपूर्ण जिल्ह्याचे नेतृत्व त्यांनी केले होते.

सन १९४६ ते १९४९ या काळात हिराबाई नगर जिल्हा लोकल बोर्डाच्या अध्यक्षा म्हणून निवडून आल्या. " जिल्हा लोकल बोर्डाच्या इतिहासात भारतामध्ये सौ.हिराबाई भापकर या पहिल्या ¯Ö×ÃÖ›ü™ü †ÖÆêüŸÖ."[7] जिल्हा लोकल बोर्डात काम करतांना त्यांनी बहुजनांचे उध्दारकर्ते आणि थोर समाजसेवक कर्मवीर भाऊराव पाटील ,महर्षी धोंडो केशव कर्वे , गुरुवर्य बापूरावजी जगताप आणि दलित समाजसेवक काकासाहेब बर्वे यांनी जी संयुक्त महाराष्ट्राची मुहूŸÖÔ´Öê›ü ¸ÖÖ¾Ö»ÖÖß ŸÖß»ÖÖ भरभरुन साथ दिली.१९५९ साली तर शिक्षण क्षेत्रात मोलाची भर घालणाऱ्या कर्मवीर भाऊराव ¯ÖÖ™ü»ाांना अहमदनगर जिल्ह्यातर्फे एक लाख रुपयांची थैली देऊन सहाय्य केले.

सन १९६६ साली नगरला अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाच्या प्रांगणात भरलेल्या अखिल भारतीय मराठा महिला शिक्षण परिषदेचे अधिवेशन त्यांच्या अध्यक्षतेखाली भरले होते.महिलांमध्ये शैक्षणिक जागृती आणण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले." नगरला आ–ााद हिंद सेनेचा सत्कार –ाला.मेजर जनरल भोसले आले होते.नगरकरांच्या वतीने त्यांना हिराबाईंनी ६००० /- रुपयांची थैली अर्पण केली. तसेच स्वत:च्या सोन्याच्या बांगड्या दान केल्या.हैद्राबाद संस्थानातील ¸ü–ााकार चळवळीत त्यांनी दौरे केले व लोकांना धीर दिला.संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत अग्रभागी राहिल्या.त्यात त्यांना अटकही –ÖÖ»ÖÖß ÆüÖêŸÖß."[8] अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक अहमदनगर या संस्थेच्या उभारणीत तसेच संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत हिराबाईंचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते. त्यामुळे अहमदनगर जिल्हा लोकल बोर्डाच्या माध्यमातून तसेच तालुका लोकल बोर्डाच्या माध्यमातून राजकीय प्रतिनिधित्व मिळून सत्यशोधकांनी केलेल्या कार्याचा ऐतिहासिक वेध घेतला

आहे.वेगवेगळ्या सत्यशोधकांनी आपापल्यापरीने सत्यशोधक चळवळ राजकीय तसेच शैक्षणिक स्वरुपातून वृध्दिंगत करण्याचे काम केले.

५.४ गणपतराव राजाराम उर्फ रावसाहेब म्हस्के :

२१ जुलै १९१४ रोजी गणपतराव राजाराम उर्फ रावसाहेब म्हस्के यांचा जन्म तिसगांव परिसरातील निंबोडी ता.पाथर्डी ,जि.अहमदनगर या छोट्या खेड्यात –ÖÖ»ÖÖ.¾Ö>ß»Ö ¸Ö•ÖÖ¸Ö´Ö ¯ÖÖ™ß»Ö यांनी सरकारी नोकरीचा त्याग करुन शिक्षण कार्याला वाहून घेतले. "पाथर्डी तालुक्यातील निंबोडी व नेवासा तालुक्यातील तरवडी छोटी छोटी गावे ५० वर्षापूर्वी सत्यशोधक चळवळीतील महाराष्ट्रात प्रसिध्द पावलेली गावे होती.या भांडवलदारविरोधी चळवळीतील निष्ठावंत कार्यकर्ते राजाराम पाटील यांचे चिरंजीव गणपतराव हे लोकप्रियतेमधून रावसाहेब म्हस्के म्हणून प्रसिध्दीस †Ö»Ö."[9] शेवगाव येथे शेतकरी बोर्डिंग सुरु केले.ना अनुदान ना सरकारी मदत ,ना पगार अशा ¯Öx¸ÛÃ£ÖŸÖßŸÖ शिक्षणास व –ाानास पारखे –ाालेल्या सर्व सामांन्यांना शिक्षण देण्याचे व्रत त्यांनी स्वीकारले.या त्यागी , सेवाभावी ,जनसामांन्यांविषयी आदर या संस्कारांचे बाळकडू वडिलांच्या सानिध्यात रावसाहेबांना मिळाले.रावसाहेबांनी शेवगांव व नगर येथील बोर्डिंगमध्ये राहूनच शिक्षण घेतले.तिसंगाव परिसरातच सोमठाणे येथे मुकुंदराव पाटील यांनी महात्मा जोतिबांच्या विचाराचे लोन खेडोपाडी प्रसारित करण्यासाठी 'दीनमित्र' हे वृत्तपत्र सुरु केले होते.सत्यशोधकी विचारांचा प्रभाव रावसाहेबांच्या मनावर तरुणपणातच पडला."ज्या बोर्डिंगमधून त्यांनी शिक्षण घेतले त्याच आवारात त्यांनी १९४२ मध्ये टागोर हायस्कूल सुरु करण्यास हातभार लावला.तेच आजचे रेसिडेन्शिअल ज्युनिअर कॉलेज व हायस्कूल होय.या कामी बापूसाहेब भापकर , सौ.हिराबाई भापकर ,रा.मो.शिंदे , बाळासाहेब काळे , पा.य.फलके गुरुजी , भास्करराव औटी , कि.बा.म्हस्के आदी कार्यकर्त्यांचा मोठा वाटा आहे.या संस्थेच्या शैक्षणिक कार्याच्या वाढीस व विकासास खरी गती मिळाली ती १९५९ साली.नव्या आर्थिक सवलती मिळाल्या. ग्रामीण विभागात माध्यमिक विद्यालयांची , वसतिगृहांची व महाविद्यालयांची उभारणी महाराष्ट्रभर –ापाट्याने सुरु –ााली.या

संस्थेची आज ग्रामीण दुर्गम विभागात ३८ माध्यमिक विद्यालये, ५ ज्युनि.कॉलेजेस, १४ वसतिगृहे, १ आश्रमशाळा , १ डी.एड. कॉलेज, ३ महाविद्यालये, लॉ कॉलेज , प्राथमिक शाळा , अशा संस्था सुरु आहेत.त्यामधून मुख्यत्वे करुन ग्रामीण विभागातील विद्यार्थी आहेत.(सुमारे २०,५००) सेवक वर्ग सुमारे ११०० आहे."[10] रावसाहेबांनी त्यांच्या काळातील प्रश्न ओळखले , ते सोडवण्यासाठी जीवन वेचले.रावसाहेबांनी सहकार आणि शिक्षण या चळवळीद्वारेच समाजाच्या प्रगतीचे कार्य केले. जिल्हा लोकल बोर्ड आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात जिल्हा खरेदी विक्री संघ , तालुका खरेदी विक्री संघ , मार्केट कमिटी यांच्या माध्यमातून जनतेची सेवा केली.तसेच अहमदनगर जिल्हा बँकेच्या स्थापनेतही पुढाकार घेतला.समाजसेवेचे कार्य करीत असतांना जातीपातीचा कधीही विचा्र केला नाही.

५.५ .आनंद स्वामी :

"सत्यशोधक चळवळीतील एक गूढ व्यक्तिमत्त्व असलेले आनंदस्वामी हे मूळ मौजे वाघुंडे (बु.),ता.पारनेर ,जिल्हा अहमदनगर येथील सत्यशोधक होते.मौजे वाघुंडे हे अहमदनगर - पुणे महामार्गावर हंगा नदीच्या तीरावर वसलेले आहे. "[11] अशा या वाघुंडे गावी इ.स.१८९३ ला गंगूबाई †ाणि राघुजी दिवटे या दाम्पत्यापोटी आनंदरावांचा जन्म –ााला.राघुजी दिवटे यांना चार अपत्ये होती.पैकी एकाचा बालवयातच मृत्यू –ााला.शंकरराव व रामभाऊ यांच्यानंतर आनंदस्वामी होते.या दिवटे कुटुंबास वाघुंडे येथे आठ- दहा एकर कोरडवाहू जमीन होती.शंकरराव हे वडगाव रासाई येथील आश्रमात महंत होते.या आश्रमात सुरुवातील आनंदस्वामी यांचे जाणे - येणे असायचे.आनंदस्वामी यांनी वयाच्या १२ व्या योगाभ्यास सुरु केला. धिप्पाड शरीरयष्टी, कुशाग्र बुध्दी आणि पहाडी आवाजाची जन्मजात देणगी असलेल्या आनंदस्वामींचे मूळ नाव काशिनाथ राघुजी दिवटे असावे.मौजे वडगाव रसाई ,ता.शिरुर जि.पुणे येथील कैवल्याश्रमात आनंदस्वामींचे तारुण्यात वास्तव्य राहिले.याच कालखंडात हे तरुण गूढ स्वामी सत्यशोधक मताकडे आकर्षित –ााले.या आश्रमात भंडाऱ्याचा कार्यक्रम पारंपारिक पध्दतीने होत असे.अशाच एका भोजनाच्या

कार्यक्रमात आनंदस्वामींनी सत्यशोधक जलशांच्या खेळाचा कार्यक्रम ठेवला.या खेळाच्या आयोजनाने गुरु हरिस्वामी यांच्याशी वादविवाद होऊन मतभेद वाढले.पुढे हरिस्वामींच्या निवृत्तीनंतर कैवल्य आश्रमास सत्यशोधक चळवळींचे केंद्रबिंदू बनवून टाकले.या आश्रमातील कार्यपध्दती आणि अध्यापन शैलीत आनंदस्वामींनी आमूलाग्र परिवर्तन केले.आश्रमातील शाळेत सर्व जातीधर्माच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश खुला केला.पुढे आश्रमात इंग्रजी शाळा सुरु केली.आश्रमात अद्यावत ग्रंथालय उभे केले.भगवे वस्त्र परिधान करणाऱ्या आनंदस्वामींचे अंतःकरण मात्र सत्यशोधक मताने पूर्णतः थांबलेले होते. आनंदस्वामींचा कीर्तनाचा बाज सत्यशोधकी असे.सत्यशोधक जलशांचे एक संघटन करुन सोलापूर जिल्ह्यातील जलसामालक सोनूपंत कुलकर्णी यांच्या जलशांसह अनेक जलसाकारांना आनंदस्वामींनी आर्थिक मदत केली.१९२० साली सातारा जिल्ह्यात शेतकऱ्यांनी उठाव केला.या उठावाचे नेतृत्व आनंदस्वामींनी केले.त्यांना पारनेरचा वाघ म्हणून संबोधले गेले.

आयुष्याच्या उत्तरार्धात आनंदस्वामींचे विदर्भात काही वर्षे वास्तव्य राहिले.बुलढाणा जिल्ह्यातील सिंधखेड राजा तालुक्यातील जांभोरा येथे १९२२ साली त्यांचे आगमन –ÖÖ»Ö. ¯Öœü 1923 साली जांभोऱ्याचे यशवंतराव खरात यांनी पुढाकार घेऊन गावकऱ्यांची एक जाहीर सभा आयोजित केली.या ग्रामस्थांच्या सभेला आनंदस्वामींनी मार्गदर्शन केले.अमरावती येथे २८ डिसेंबर १९२५ रोजी ॲड.केशवराव बागडे यांच्या अध्यक्षतेखाली अ.भा.सत्यशोधक समाजाचे १३ वे अधिवेशन भरले.या अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष आनंदस्वामी होते.बुलढाणा जिल्ह्यातील वास्तव्यात आनंदस्वामींनी १९३५-३६ सालात अनेक शेतकरी परिषदा घेतल्या.

५.६ बाबा आढाव यांचे कार्य :

बाबा आढाव एक प्रखर सत्यशोधक ,समाजवादी ,तसेच ज्येष्ठ विचारवंत होते.विविध डाव्या चळवळींचे पुरस्कर्ते होते.'एक गाव एक पाणवठा' या क्रांतिकारी चळवळीचे आद्य प्रवर्तक होते.तसेच हमाल मापाडी संघटनेचे नेते आणि 'पुरोगामी सत्यशोधक ' नियतकालिकाचे संपादक

,सत्यशोधक बाबा पांडुरंगराव आढाव यांचा जन्म पुणे येथे इ.स.१९३0 »ÖÖ –ÖÖ»ÖÖ. ">Ö.²ÖÖ²ÖÖ †ÖœÖ¾Ö हे पुणेकर असले तरी त्यांचे मूळ गाव हे अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यातील सूर्याची सांगवी हे असून त्यांचे पूर्वज सांगवी येथून पुण्याच्या पूर्व भागात स्थायिक –ÖÖ»Ö.महात्मा फुले यांच्या वाड्याजवळच बाबा आढाव यांच्या पूर्वजांचा वाडा होता."[12] बाबूराव जगतापांनी स्थापन केलेल्या शिवाजी मराठा हायस्कूलमधून डॉ.बाबा आढाव मॅट्रिक –ाले.दिनकरराव जवळकर यांचे £Öोरले चिरंजीव शिवाजीराव जवळकर हे बाबा आढावांचे शाळकरी मित्र होते.पुढे डॉ.बाबा †ÖœÖ¾ÖÖÓ“Ö †Ö•ÖÖ²ÖÖ (†Ö‡“Ö ¾Ö>ÖßÖ»Ö ×¾ÖšÖš»Ö¸Ö¾Ö –ोंडे) सत्यशोधक असल्याने हा वारसा बाबा आढावांना सत्यशोधक चळवळीकडे आकर्षित –ÖÖ»ÖÖ.

बाबा आढावांनी विविध ठिकाणी पार पाडलेल्या अनेक सत्यशोधकी अधिवेशनांना आणि सत्यशोधक साहित्य संमेलनांना हजेरी लावली आहे.त्यांचे मोलाचे मार्गदर्शन सत्यशोधकांना लाभले आहे.बाबा आढावांनी महात्मा फुले ,सावित्रीबाई फुले आणि अनेक सत्यशोधक मान्यवरांच्या अनुषंगाने संशोधन केले आहे.त्यांनी महात्मा फुले यांचे अस्सल छायाचित्र ,सावित्रीबाई फुले यांचे अस्सल छायाचित्र शोधून काढले आहे.महात्मा फुले यांच्या तृतीय रत्न या नाटकाची मूळ संहिता उपलब्ध करुन पुरोगामी सत्यशोधक नियतकालिकात प्रसिध्द केली †ÖÆ.ŸÖÃÖ“Ö †Öम्ही पाहिलेले फुले हा वैशिष्ट्यपूर्ण ग्रंथ त्यांनी संपादित करुन प्रकाशित केला आहे.'एक गाव एक पाणवठा','सत्यशोधनाच्या दिशा' ,'संघाची ढोंगबाजी','हमालाची संघटना' ,'सुंबरान' ,आदी ग्रंथाचे लेखन केले असून 'भालेकर :समग्र वाड्.मय' ,'•Öवळकर समग्र वाड्.मय' आदी बिनीच्या सत्यशोधकांचे ग्रंथ प्रकाशित केले आहेत.पुरोगामी सत्यशोधक या नियतकालिकाचे गेल्या अनेक वर्षापासून ते संपादन करत आहेत.'

²ÖÖ²ÖÖ †ÖœÖ¾Ö Æ †ÃÖ‘Ö×™ŸÖ कष्टकऱ्यांचे नेते म्हणून परिचित आहेत.त्यांनी या क्षेत्रात केलेले कार्य हे अतुलनीय आहे.त्यांच्या मामाने त्यांना राष्ट्र सेवा दलात नेले तेंव्हापासून त्यांनी

समाजवादी विचारांची कास सोडलेली नाही.´ÖÆÖŸ´ÖÖ गांधी ,जोतिराव फुले व बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रभाव बाबा आढाव यांच्यावर होता.

५ .७ चावक दत्तात्रय गणेश :

" दत्तात्रय गणेश चावक हे मौजे आल्हणवाडी,ता.पाथर्डी ,जि.अहमदनगर य£ÖÖ»Ö सत्यशोधक असून 'दीनमित्र' कार मुकुंदराव पाटील यांच्या संपर्कात आल्यावर (सोमठाणे) दत्तात्रय चावक हे सत्यशोधक मत ग्रहणकर्ते –ााले.दत्तात्रय चावक यांचा विवाह सत्यशोधक समाजमते ÃÖ¯Ö®Ö –ÖÖ»ÖÖ.या सत्यशोधकी विवाहाला 'दीनमित्र' कार मुकुंदराव पाटील,'प्रबोधन'कार केशवराव ठाकरे आदी दिग्गज सत्यशोधक उपस्थित होते."[13]आल्हणवाडी आणि पंचक्रोशीत शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार व्हावा म्हणून १९१४ सालच्या जानेवारी महिन्यात येथे एक जाहीर सभा चावक यांनी आयोजित केली होती. हणमंतराव जहागीरदार यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडलेल्या या सत्यशोधकी सभेत 'दीनमित्र' कार मुकुंदराव पाटील यांचे व्याख्यान –ााले.या सभेला बीडसांगवी,देऊळगांव, सोमठाणे , बेलतुरी , गंगादेवी , आदी गावचे ५०० ग्रामस्थ उपस्थित होते.सत्यशोधक समाजाचे पाचवे अधिवेशन ११ व १२ मे १९१५ रोजी अहमदनगर येथील बागडे थिएटरमधे पार पडले.या अधिवेशनाच्या स्वागत समितीचे चावक सदस्य होते.जहागीरदार दत्तात्रय चावक यांनी शेवगांव , पाथर्डी तालुक्यात सत्यशोधक समाजासाठी विविध ठिकाणी दौरे केले.चावक यांनी एक ग्रंथ सिध्द करुन तो मुकुंदराव पाटलांना अर्पण केला होता.

५.८ राष्ट्रीय राजकारणात सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील यांची भूमिका :

सामाजिक समता व राजकीय हक्क प्रस्थापित होणे महत्त्वाचे असल्याने सत्यशोधकांनी ते प्राप्त करण्यासाठी प्रयत्न केले.समाजाचा विकास होत असतांना देशातील राज्यकर्त्यांचे धोरण आणि त्यांचे कार्य याचा तसेच प्रशासनाच्या कार्यपध्दतीचा त्यावर परिणाम होत †ÃÖŸÖÖ.ÃÖ´ÖÖ•Ö¯Öरिवर्तनाचे साधन हे जसे शिक्षण आहे त्याचप्रमाणे समाजपरिवर्तन करणे सत्तेशिवाय

शक्य नाही हे सत्यशोधक विचारवंतानी ओळखले होते.त्यामुळे १९१० नंतर भारताच्या राजकीय पटलावर जे राजकीय वारे वाहत होते आणि राजकीय घडामोडी घडत होत्या त्या विषयावर सत्यशोधकांनी आपले विचार मांडले आहेत.

५.८.१ कायदेभंग चळचळ :

संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी करण्यासाठी गोलमेज परिषदेवर बहिष्कार टाकून सविनय कायदेभंग चळवळ सुरु ठेवण्याचे धोरण ´ÖÆÖŸ´ÖÖ गांधीनी आखले होते."डिसेंबर १९२९ मध्ये जवाहरलाल नेहरुंच्या अध्यक्षतेखाली लाहोर येथे कॉंग्रेसचे राष्ट्रीय अधिवेशन भरले होते या अधिवेशनात पूर्ण स्वातंत्र्याचा प्रस्ताव संमत करण्यात आला होता.स्वातंत्र्याचा लढा अहिंसक मार्गाने चालवण्याची प×ŸÖ–ाा २६ जानेवारी १९३० रो•Öß देशभर घेण्यात आली .त्यात मिठाचा सत्याग्रह करणे, सरकारचे कायदे मोडणे, दारुची दुकाने व परदेशी कापडाच्या दुकानासमोर निदर्शने करणे , करबंदीची चळवळ करणे , न्यायालयावर बहिष्कार, सरकारी नोकऱ्यांचा त्याग करणे असे अनेक स्वरुप या लढ्यात होते."[14] या चळवळीवर भाष्य करतांना अहमदनगर जिल्ह्यातील मुकुंदराव पाटील यांच्या मते , महात्मा गांधीनी सविनय कायदेभंगाची जाहीर केलेली चळवÖôÖ ब्राह्मणेतर समाजाच्या दृष्टीने हितावह नाही तर सरकारवर बहिष्कार न टाकता सरकारी क्षेत्रात राहूनच सरकारला वठणीवर आणावे."राजकारण म्हणजे संन्यास नव्हे.राजकारणात सर्वांना बरोबर घेऊन जावे लागते.बहुजन समाज अशिक्षित आहे, कॉंग्रेसचे धोरण मागासलेल्या वर्गाच्या हिताचे नाही.त्यामुळे या चळवळीला पाठिंबा देऊ नये.ही चळवळ अशिक्षित शेतकऱ्यांसाठी नसून सुशिक्षितांच्या हिताचीच कशी आहे याचे विश्लेषण मुकुंदराव पाटलांनी केले आहे.२३ डिसेंबर १९२९ रोजी लॉर्ड आयर्विन व महात्मा गांधी यांची नवीन राज्य घटनेबाबत भेट –ााली.पण "Ö"Ö†ŸÖß वाटाघाटी फिस्कटल्या.ब्रिटिशांना नजीकच्या काळात स्वराज्य द्यायचे नाही ,†¿Öß महात्मा गांधीना खात्री पटली.संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी गोलमेज परिषदेवर बहिष्कार टाकून सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरु करण्याचे ठरवले."[15] गांधीजींच्या आवाहनानुÃÖÖ¸ü सविनय

कायदेभंगाची चळवळ सुरु –ााली होती.१९३० साली सरकारने नवा प्रेसॲक्ट लागू केला, ŸÖ¾ÆÖ गांधीजींनी प्रेस बंद ठेवून बहिष्कार टाकण्याचे आवाहन केले होते.तेंव्हा मुकुंदराव पाटलांच्या मŸÖ ÒÖस बंद ठेवणे म्हणजे चळवळ बंद करणे म्हणजेच बहुजनांचा आवाज बंद करणे.वर्तमानपत्रे बंद न ठेवता उलट जनतेत कायद्याच्या विरोधात लोकमत जागृत करावे.हिंदुस्थान हे राष्ट्र नसून एक प्रचंड ¬Ö´Ö¿ÖÖÖÔÖा आहे.या धर्मशाळेस राष्ट्रीयत्व येण्यास कायदेभंग किंवा सत्याग्रह असल्या चळवळी स्थिर परिणामी होऊ शकणार नाहीत,असे त्यांचे ठाम मत होते.राष्ट्रप्रेम निर्माण करण्यासाठी प्रथम देशातील लाखो लोकांना स–ाानी करावे ,त्यांच्यातील विषमता नष्ट करावी ,विषमता नष्ट –ााल्याशिवाय देशाचा विकास होणार नाही ,अशी धारणा मुकुंदरावांची होती. म्हणून सविनय कायदेभंग चळवळीला त्यांनी विरोध केल्याचे दिसते.

५.८.२ असहकार आणि होमरुल चळवळ :

लोकमान्य टिळकांच्या अखेरच्या काळात म्हणजे १९१७ च्या सुमारास बिहारमधील चंपारण्य आणि गुजरातमधील अहमदाबाद व खेडा या ठिकाणी शेतकरी आणि कामगार या प्रश्नावर महात्मा गांधींनी सत्याग्रही लढे दिले.१९१९ साली अमृतसर येथे –ाालेल्या कॉंग्रेसच्या †×धवेशनात त्यांनी असहकारतेचा आणि सत्याग्रहाचा ठराव मांडला होता.त्यांच्या मते "इंग्रजांचे 3Öरतातील साम्राज्य केवळ त्यांच्या शस्त्र आणि सामर्थ्यावर आधारलेले नाही तर लोकांचे सहकार्य ,मक्ते,भयापोटी दिलेले असो वा अजाणतेपणातून दिलेले असो,इंग्रज सरकारला देशाचे लोकांनी सहकार्य नाकारले तर ते एक दिवसही राज्यकारभार चालू शकणार नाहीत "[16] म्हणून ब्रिटिश शासनाला कोणत्याही प्रकारचे सहकार्य करायचे नाही. परिणामी, त्यांना भारतात कारभार करणे अशक्य करुन सोडायचे,अशी भूमिका महात्मा गांधींनी घेतली.

"असहकार चळवळीच्या कार्यक्रमाचे स्वरुप पुढीलप्रमाणे होते.

१.सरकारी न्यायालयावर बहिष्कार टाकणे .

२.न्यायालयाबाहेर लवादाची स्थापना करुन न्यायदान करणे .

3.¿ÖÖÃनाच्या शाळा, महाविद्यालयावर बहिष्कार टाकणे,त्याऐवजी राष्ट्रीय शिक्षण संस्थांची स्थापना करणे.

४.प्रांतिक विधी मंडळाच्या निवडणुकीवर बहिष्कार टाकणे.

५.सरकारकडून मिळालेल्या पदव्या,मानसन्मान इ.चा त्याग करणे .

६.परदेशी वस्तूंवर बहिष्कार घालणे.त्याऐवजी स्वदेशीचा वापर करणे .विशेषतः खादीचा वापर करणे.

७.दारुबंदीच्या प्रचारात भाग घेणे व दारुच्या दुकानासमोर निदर्शने करणे ."[17]

यांप्रकारच्या माध्यमातून ब्रिटिश सत्तेला असहकार करत पायउतार करणे असे महात्मा गांधीच्या आंदोलनाचे स्वरुप होते.परंतु मुकुंदराव पाटलांच्या मते, एकाच प्रवृत्तीची सर्व माणसे निवडणे जसे शक्य नाही तसेच एकाच विचाराने सर्व माणसे वागणे शक्य नाही.त्यासाठी शेकडा नव्याण्णव अशिक्षित असलेल्या ब्राह्मणेतर लोकास ही चळवळ आणखीच धोक्याची आहे.असहकारितेची तोंडाने स्तुती करणाऱ्या पण कृतीने नेहमी दूर असणारे लोक यात सर्वात पुढे आहेत.ज्यांना फाटके तुटके , धड नेसायला ना पांघरायला , ज्यांना धड लिहायला ना वाचायला येत नाही त्यांनी या चळवळीत पडू नये.बहुजन समाजाला ही चळवळ मानवणार नाही . अनेक वकिलांनी विशेषतः बॅ.जयकर , सैफुददीन किचलू, वल्लभभाई पटेल, सी.राजगोपालाचारी अशा अनेक वकिलांनी न्यायालयावर बहिष्कार घातला.वकिली सोडून दिली.अनेक विद्यार्थ्यांनी शाळा कॉलेजातून नावे काढली.¯Ö¸¤¿ÖÖß ´ÖÖ»ÖÖ¾Ö¸ ´ÖÖŠ¶Ö प्रमाणावर बहिष्कार घालण्यात आला.काशी विद्यापीठ, जामिया मिलीया इस्लामिया विद्यापीठ, गुजरात विद्यापीठ इ.राष्ट्रीय संस्थांची स्थापना

–ाली.महाराष्ट्रात पुणे,अकोला,खामगांव ,जळगांव,उस्मानाबाद जिल्ह्यातील हिप्परगा इ.ठिकाणी शिक्षण संस्था स्थापन –ाल्या.

महात्मा गांधींच्या आवाहनानुसार ब्रिटिशांच्या शिक्षणसंस्थांवर बहिष्कार टाकणे मुकुंदरावांना योग्य वाटत नव्हते.कारण भारतात अशिक्षितांचे प्रमाण खूप मोठे आहे.शिक्षण संस्थांचा तुटवडा आहे.हे वास्तव त्यांना त्या काळी जाणवत होते."घरोघर रहाट चालले पाहिजेत म्हणजे आपोआपच परदेशी गिरण्या बÖ¤¦ ¯Ö>¦ŸÖß»Ö असे गांधीजींचे मत होते.परंतु मुकुंदराव पाटलांना ही कल्पना व्यवहार्य वाटली नाही.त्यांच्या मते, ज्या देशाशी आपल्या देशाला टक्कर द्यायची आहे त्या देशाप्रमाणे आपल्याला तयारी केली पाहिजे.आगगाड्या , आगबोटी ,शिवण्याची यंत्रे , दळण्याची यंत्रे हे केवळ रहाटाच्या सूताने जखडले जातील का ? घरोघर केवळ रहाट –ाल्याने स्वराज्य मात्र दिसेल."[18] शिक्षणाचे सामर्थ्य देशात वाढल्याशिवाय देशाची प्रगती होणार नाही परदेशी मालावर बहिष्कार टाकणे हे वेडेपणाचे आहे.विद्यार्थ्याने परदेशात जाऊन व्यावसायिक शिक्षण घ्यावे व देशाचा विकास करावा .अगोदर स्वदेशी कापडनिर्मिती करावी,स्वयंपूर्ण व्हा¾Ö मगच बहिष्कार टाकावा.असे मुकुंदरावांचे मत होते.अ–ानी जनतेला स–ान केल्याशिवाय कोणतीही चळचळ यशस्वी होत नाही असे त्यांनी निर्भिडपणे आपले मत मांडले.

पहिल्या जागतिक महायुध्दानंतर काँग्रेसमधील जहाल आणि मवाळ गट एकत्र आले होते.इंग्रजांना सहकार्य करुन भारतीय जनतेत जागृती करण्यासाठी लोकमान्य टिळकांनी महाराष्ट्रातÖ २८ एप्रिल १९१६ रोजी होमरुल लीगची स्थापना केली.त्याच वेळी मद्रासमध्येही डॉ.बे–ंट यांनी होमरुल लीग स्थापन केली.१९१७ साली टिळकप्रणीत होमरुलचे ३३ हजार सभासद –ÖÖ»Ö होते."हिंदुस्थानाला स्वराज्य देणे हे आमच्या राजवटीचे अंतिम उद्दिष्ट आहे ,अशी घोषणा ऑगस्ट १९१७ मध्ये भारतमंत्री माँटेग्यू यांनी केली होती.प्रथम राजकीय स्वातंत्र्य की,सामाजिक सुधारणा हा वाद त्यावेळी सुरु –ाला.मुकुंदराव पाटील सामाजिक सुधारणेचे पुरस्कर्ते होते.सामाजिक

सुधारणेशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ उरणार नाही, अशी त्यांची भूमिका होती.म्हणूनच त्यांनी होमरुल चळवळीला स्पष्टपणे विरोध केला आहे.

५.८.३ रौलेट बिल आणि सायमन कमिशन :

१९०५ च्या बंगालच्या फाळणीनंतर भारतात अनेक चळवळी उभ्या राहिल्या होत्या.महायुध्दाच्या काळात Defence of India Act निर्माण –ालेला होता.त्या कायद्यान्वये राजद्रोही वृत्तीला आळा घालण्यासाठी "१० डिसेंबर १९१८ राजी जस्टीस सिडनी रौलट यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती.या समितीच्या अहवालानुसार फेब्रुवारी १९१९ मध्ये कायदे पास केले.त्यात पुढील विषयांचा समावेश होतो.

१.एखादी व्यक्ती राजद्रोह फैलावत आहे,जवळ तसे काही वाड्.मय बाळगीत आहे, हालचाली संशयास्पद आहेत असे वाटल्यास त्या व्यक्तीला अटक करुन स्थानबध्दतेत ठेवण्याचा अधिकार सरकारला राही»Ö .

२.त्या व्यक्तीचा खटला कोर्टात गुप्तपणे चालविला जाईल.

३.कोर्टाच्या निर्णयाविरुध्द अपील करता येणार नाही.

४.वॉरंटशिवाय कोणत्याही व्यक्तीस केवळ संशयावरुन अटक करता येईल.

५.कोणत्याही व्यक्तीने आपले राहण्याचे ठिकाण न सोडणे " [19]

या कायद्यांन्वये सरकारच्या अधिकारांना अधिक बळ मिळाले.परदेशात लढणाऱ्या ब्रिटिश सैनिकांना मदत करण्यासाठी भारतातून सक्तीने धान्य गोळा केले जायचे.तसेच पंजाब प्रांतातून सक्तीने लष्कर भरती केली गेली होती. रौलेट कायद्याला हिंदी जनतेने खडबडून विरोध केला.ॲनी ²Ö–ंट यांना अटक –ाली होती.त्याचा निषेध म्हणून १३ एप्रिल १९१९ रोजी अमृतसर येथील जालियनवाला बागेत सभा बोलवली होती.सभेसाठी २० हजार लोक जमÖ»Ö ÆÖŸÖ.ÃÖ³ÖÖ “ÖÖ»Ö

असतांना जनरल डायर या इंग्रजी अधिकाऱ्याने पूर्वसूचना न देता गोळीबार सुरु केला.आणि सुमारे हजारहून अधिक लोक मृत्युमुखी ¯Ö›»Ö.†ØÆÃÖ“ÖÖ मार्ग अनुसरला आहे तो दुरदृष्टीने स्वीकारला नाही असे त्यांचे मत होते." रौलट कायद्यावर बहिष्कार पडले.या घटनेचा आणि रौलट बिलाचा मुकुंदराव पाटलांनी विरोध केला होता.परंतु महात्मा गांधींनी जी सत्याग्रहाची चळवळ उभी केली †Öहे ती चळवळ म्हणजे घमेंडाची आहे, जुलमी बंधने नष्ट करणे हे योग्य आहे यात वाद नाही.पण हे कायदे किंवा बंधने फक्त राजकीय बाबी तेवढी घेऊन बसणे आणि सामाजिक बंधनासाठी पाहण्याचे टाळायचे याला सत्याग्रह म्हणायचे काय ?, ही सत्याची व्याप्ती म्हणायची काय ? "[20] मुकुंदरावांनी समाजात देशाविषयी आपुलकी निर्माण करण्यासाठी त्यांना त्यांचे हक्क द्यावे लागतात याची जाणीव करुन दिली आहे.

¸Ö»Öट कायदा मोडून काढण्यासाठी शपथा घेणाऱ्यांचा मुकुंदराव पाटील यांनी धिक्कार केला असून महात्मा गांधींनी सुरु केलेला सत्याग्रह म्हणजे ' बिनतेलाचा टेंभा ' अशा प्रखर शब्दात आपली प्रतिक्रिया व्यक्त केली आहे."रौलटच्या दडपशाहीने एखादी निरपराधी व्यक्ती तुरुंगात खितपत पडेल म्हणून तुंम्हास वाईट वाटते,एखादी सद्‌गुणी मनुष्यास दुर्गुणी ठरवतील म्हणून हळहळ वाटते तर स्पर्शास स्पर्शाच्या दडपशाहीमुळे कोट्यावधी लोक खितपत पडले आहेत याबददल वाईट वाटत नाही का ? आणि जर वाटले असते तर सत्याग्रहाच्या शपथा का घेत नाहीत ."[21] थोडक्यात, मुकुंदरावांनी रौलट बिलाला विरोध करतांना दीनदलितांच्या विकासाची भूमिका मांडलेली दिसते.महात्मा गांधी व त्यांचे अनुयायी यांनी राजकीय हक्क सर्वांना मिळण्यासाठी सत्याग्रह करावा, अशी सूचनाही मुकुंदराव पाटील करतात.

१९१९ च्या कायद्यांन्वये भारतात द्विदल राज्यपध्दतीचा प्रयोग सुरु –ालेला होता.त्याचे यशापयश याचा आणि सुधारणा याचा अभ्यास करण्यासाठी सरकारने ८ नोव्हेंबर १९२७ रोजी सर जॉन सायमन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग नेमला.यालाच सायमन कमिशन म्हणतात.भारताच्या राज्यघटनेचा अभ्यास यामार्फत होणार होता.या कमिशनमध्ये भारताच्या

भविष्याचा आराखडा तयार होत असतांना त्यात भारतातील एकही सदस्य नव्हता.म्हणून सायमन कमिशनला सर्वत्र विरोध –ााला होता.प्रत्यक्षात सायमन कमिशनच्या शिफारशी जाहीर –ााल्या नव्हत्या.मुकुंदराव पाटलांच्या मते,"कमिशनचा रिपोर्ट येण्यापूर्वीच त्यांना भेटून आपल्या अटी त्यांना सांगावयास हव्या होत्या व त्यांनी मान्य न केल्यास बहिष्कार घालू असे सांगावयास हवे ÆÖÿÖ." [22] रिपोर्ट जाहीर होणे त्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते.

"सायमन कमिशनने मे १९३० मध्ये अहवाल सादर केला.त्यात खालील गोष्टी होत्या.

१.द्विदल राज्यपध्दती बंद करावी आणि सोपीव खाती लोकप्रतिनीधींच्या ताब्यात द्यावीत.राज्यात कायदा व सुव्यवस्था यांची अंतिम जबाबदारी गव्हर्नरकडे राहील.

२.लष्कराचे हिंदीकरण करावे.पण देशाची संरक्षण व्यवस्था मजबूत होईपर्यंत ब्रिटिश फौजा हिंदुस्थानात ठेवाव्यात.

३.जातीय मतदार संघ व राखीव संघ ठेवून लोकसंख्येच्या १० ते १५ टक्के लोकांना मताधिकार x´ÖôÖüÖ¾ÖÖ .

4.´Öबईपासून सिंध प्रदेश व हिंदुस्थानपासून ब्रह्मदेश वेगळा करावा.

५.राज्यघटनेत वेळोवेळी हवा तो बदल करता यावा.

६.प्रांताच्या कायदेमंडळाची संख्या २०० ते २५० असावी. व अल्पसंख्यांकाना प्रतिनिधित्व †ÃÖÖ¾Ö. "[23] या शिफारशी अंमलात आणल्या गेल्या नाहीत परंतु १९३५ च्या भारतविषयक कायद्यात समाविष्ट करण्यात आल्या.भास्करराव जाधव, जवळकर यांनी या आयोगाला सहकार्य करण्याचे धोरण अंगिकारले होते.परंतु कर्मवीर विठठल रामजी शिंदे ,जेधे बंधू, केशवराव बागडे , श्रीपतराव शिंदे ,भाऊराव पाटील यांनी विरोध दर्शवला.

सत्यशोधक मतांचा समन्वय घालून डाव्या चळवळीत कार्यरत असणारे सत्यशोधक ¯Öß.²Öß.कडू पाटील यांचा जन्म २८ ऑक्टोबर १९२१ रोजी मौजे सात्रळ,ता.राहुरी ,जि.अहमदनगर येथे –ÖÖ»ÖÖ.²Öß.‹.‹»Ö.‹»Ö.²Öß –ाल्यावर राहुरी येथे ते वकिली व्यवसाय सुरु करु लागले.अहमदनगर ×•Ö»ÆÖ¶ÖÖŸÖß»Ö ¸ÖÆ¸ß ŸÖÖ»Öãक्यातील ताहाराबाद येथील गोपाळकाल्याच्या कार्यक्रमात एका भाषणामधून 'महात्मा गांधी असा एक मोठा माणूस आहे जो स्वातंत्र्यासाठी मला अटक करा म्हणतो' असे शब्द पुंजाजी कडू पाटलांना ऐकायला मिळाले.तसेच 'चरखा चला चलाके लेंगे ,स्वराज्य लेंगे ' हे गाणेही ऐकायला मिळाले.आणि त्यातूनच त्यांना स्वातंत्र्य चळवळीचे आकर्षण निर्माण –ाले. बी.ए.एल.एल.बी चे शिक्षण पूर्ण –ाल्यावर राहुरी येथे ते वकिली व्यवसाय सुरु करु लागले.परंतु महात्मा गांधीच्या आदेशानुसार अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये सविनय कायदेभंगाची “ÖÔ¾ÖÔ Ã Ö¹ý –ालेली होती.जंगल सत्याग्रह समितीने २२ मे १९३० रोजी महाराष्ट्रातील कार्यकर्त्यांना व जनतेला जंगल सत्याग्रह करण्यासाठी आवाहन केले होते.संगमनेर व अकोला या तालुक्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात जंगले होती.संगमनेर हे जंगल सत्याग्रहाचे केंद्र होते.संगमनेर , अकोला तालुक्यांमध्ये सत्याग्रहाचा प्रचार करण्यासाठी पाच -¯ÖÖ“Ö, ÃÖÆÖ- सहा कार्यकर्त्यांच्या तुकड्या करुन प्रत्येक गावात पाठवण्यात आल्या होत्या.शेवगांव,नेवासा,जामखेड,कर्जत या तालुक्यामध्येही प्रचाराची मोहीम उघडण्यात आली.सरकार प्रत्येक शेतकऱ्यांकडून जनावरामागे ४ आणे ते ३ रुपये वनचराई सक्तीने वसूल करीत होते.तरीही गुरांना पोटभर चारा आणि पाणी मिळत नव्हते.अडाणी शेतकरी सरकारच्या अन्यायाने गंजून गेले होते.महाराष्ट्र कायदेभंग मंडळाचे कार्यकर्ते गावागावातून फिरुन वनचराई देऊ नका,असा शेतकऱ्यांना उपदेश करत.डिस्ट्रिक्ट पोलीस कायद्यांन्वये प्रभात फेऱ्या काढण्यास बंदी होती.तरी ठिकठिकाणी सतत ३ महिने प्रभात फेऱ्या काढल्या जात होत्या.अशाप्रकारे वनचराईविरुध्द सत्याग्रहाची मोहीम जोरात सुरु होती.गुराढोरांना मोफत चारा मिळावा याच हेतूने जंगल सत्याग्रह आयोजित करण्यात आला ÆÖŸÖÖ."´Öगळवार दिनांक २२ जुलै १९३०या दिवशी मुसळधार पावसामध्ये अहमदनगर जिल्ह्यातील संगमनेर ,अकोला, राजूर , समशेरपूर , चंदनापुरी या ठिकाणी हजारो शेतकरी , बायका , मुले

´ÖÆÖराष्ट्र कायदेभंग मंडळाच्या कार्यकर्त्यांच्या नेतृत्वाखाली 'जंगल कायदा तोड दे ' अशी गगनभेदी गर्जना करत राखीव कुरणात जंगल अधिकारी आणि पोलिस यांच्यासमक्ष शिरले.सत्याग्रहींनी राखीव कुरणातील गवत कापून आणून आपल्या जनावरांना खाऊ घातले.जंगल सत्याग्रहाचे हे लोण गावागावात पसरु लागले.व गावागावामध्ये खालीलप्रमाणे गाण्याचे आवाज ऐकू येऊ लागले.

असा कसा जुलूम हा –ÖÖ»ÖÖ

–ााडं तोडायची बंदी आंम्हा !

–ÖÖ› लावलं कुणी ?

पाणी घातलं कुणी ?

असा कसा जुलूम हा –ÖÖ»ÖÖ

–ााडं तोडायची बंदी आंम्हा !

अशा गाण्यांनी गावं गजबजून उठली."[24]

या जंगल सत्याग्रहामध्ये सात्रळचे देवराम ताजणे व कन्हय्यालाल शेठ आणि पुंजाजी कडू पाटील सहभागी होते.जंगल खात्याकडून होणाऱ्या जुलमाची आणि अन्यायाची जाणीव इतकी तीव्र होती की,लवकरच ही चळवळ संपूर्ण महाराष्ट्रभर पसरली.नाशिक,सातारा, पुणे आणि ठाणे या ×•ÖÏ»ÆÖयातही हीच सत्याग्रहाची चळवळ दोन तीन महिने सुरु राहिली.स्वातंत्र्य चळवळीचा प्रभाव या जंगल चळवळीमुळे पुंजाजी कडू पाटलावर पडला.

७ आणि ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबई येथे गवालिया टँक मैदानावर अधिवेशन भरले होते.त्यामध्ये स्वातंत्र्यासाठी अंति´Ö »ÖœÖ¶Ö“ÖÖ Š¸ÖÖ¾Ö ´ÖÖ›»ÖÖ आणि ब्रिटिशांना 'चले जाव ' चा नारा दिला.तेंव्हा ९ ऑगस्ट रोजी महात्मा गांधी व इतर काँग्रेस नेत्यांना अटक –ााली.भारतीय जनतेमध्ये तीव्र प्रतिक्रिया उमटली.सरकार विरोधी फेऱ्या निघाल्या,मोर्चे निघाले,ठिकठिकाणी बंद पाळण्यात आला.बडोद्यामध्येही प्रचंड मोर्चा निघाला.त्या मोर्चात अहमदनगरमधील पुंजाजी कडू पाटील

सहभागी –ााले होते.त्या मोर्चावर पोलिसांनी लाठीमार केला.अनेक विद्यार्थी त्यामध्ये घायाळ –ााले.त्यानंतर सर्व विद्यार्थ्यांनी आपआपल्या भागात जाऊन ब्रिटिशांच्या विरोधात चळवळ उभी करावी असे ठरले.त्यानुसार अण्णासाहेब शिंदे , पांडुरंग भांगरे, पुंजाजी कडू पाटील यांनी कॉलेजला रामराम ठोकून बडोद्याहून संगमनेरचा रस्ता धरला.भूमिगत होऊन संगमनेर परिसरात पुंजाजी कडू पाटील यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसोबत स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सहभाग घेतला.त्यामुळे १८ एप्रिल १९४३ रोजी पुंजाजी कडू पाटील यांच्यासह अठरा जणांना पोलिसांनी पकडून जेलमध्ये ठेवले.शेवटी सप्टेबर १९४४ मध्ये पुंजाजी कडू पाटील यांची जेलमधून सुटका –ÖÖ»Öß.

दरम्यान, स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतल्याने त्यांना १९४३-44 ÃÖÖ»Öß कारावासही भोगावा लागला.प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याचे संचालक आणि काही वर्षे त्यांनी अध्यक्षपदही भूषवले.

५.८.४ स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीचा संघर्ष :

स्वराज्य का गरजेचे आहे ? हे सांगतानां लोकमान्य टिळकांनी १ जून १९१६ रोजी अहमदनगर येथे एका जाहीर सभेत भाषण दिले की, "आमच्या हाता काहीच सत्ता नाही केवळ आपण पिंजऱ्यातल्या पोपटासारखे –ाालो आहोत. सरकार आंम्हास घरात खाण्यास देते म्हणून आंम्ही तेवढ्यावरच खुष –ाालो.आंम्ही तूप पाहिले पण बडगा पाहिला नाही.आमची वतने गेली .†Ö•ा सरकारने कुलकर्णी काढून तलाठी नेमले." [25] लोकमान्य टिळकांना राजकीय सुधारणा हव्या होत्या.तर सत्यशोधकांना सामाजिक सुधारणा हव्या होत्या.म्हणून त्यांनी सामाजिक समतेला ´ÖÆ¢¾Ö ×¤ü»Ö.त्यामुळेच सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील आणि लोकमान्य टिळक यांच्यात तात्त्विक ÃÖ‘ÖÂÖ –ााला. वतनावर भाष्य करतांना मुकुंदराव पाटील म्हणतात, " कुलकर्ण्यांची वतने नष्ट होणे म्हणजे गावच्या ब्रह्मदेवाचे आश्रम नाहिसे हाणे असे जर तुंम्हास वाटते ,तर सुतार, शिंपी , न्हावी इ.वतने बुडाले तेंव्हा आपण आदर का दाखविला नाही ? हा कशाचा प्रभाव .धार्मिक व सामाजिक

दर्जाच्या घमेंडीचा नव्हे काय ? " [26] मुकुंदराव पाटील यांनी टिळकांचा देशाभिमान ,चिकाटी , खंबीरपणा, निश्चयी वृत्ती यांचा गौरव केला आहे.परंतु त्यांचे राजकारण विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित होते.त्यांनी पुनर्विवाह , संमतीवयाचा कायदा , स्त्री शिक्षण , अस्पृश्यांचा उध्दार या सामाजिक प्रश्नांचे समर्थन केले नाही.म्हणून त्यांच्यावर प्रहार केले आहेत.लोकमान्य टिळक सरकारच्या रागास भीत नव्हते, तुरुंगात जाण्यास भीत नव्हते.परंतु महारवाड्यात जाण्यास भीत होते.देशाचा अभिमान बाळगत होते.पण शूद्रादी लोकांचा अभिमान बाळगण्यास भीत होते.स्नेहभोजनात टिळकांनी अन्नग्रहण केले नाही.स्वदेशी शूद्रावर प्रेम केले नाही.परदेशी लोकांच्या हा[illegible] [illegible] खाल्यास त्याचा दोष प्रायश्चित्ताने दूर होतो.हे [illegible]ान टिळकांना होते आणि दोष परिमार्जनाचा तो तोडगा योग्य आहे, असे त्यांना वाटे.अशा टिळकांच्या एकांगी धोरणामुळे त्यांचे राजकारण [illegible]जाभिमुख होऊ शकले नाही.मुकुंदराव पाटलांमध्ये निर्भिडपणे विचार मांडण्याचे आणि योग्य ते योग्य व अयोग्य ते अयोग्य अशा प्रकारची विचारप्रणाली दिसून येते.

५.८.५ जातवार मतदान प्रतिनिधित्व व स्त्री पुरुष समानतेनुसार मतदान हक्क :

भारताच्या घटनात्मक इतिहासातील लॉर्ड मोर्ले मिंटो सुधारणा हा एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो.१९०९ साली विलायती सरकारकडून भारत मंत्र्याच्या मंडळात हिंदी सभासद , गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारी मंडळात हिंदी सभासद व हिंदी कायदेमंडळाचा कायदा मंजूर –ााला.मुसलमानांना स्वतंत्र मतदार संघ देण्यात आले.मुंबई विद्यापीठ आणि मुंबई कार्पोरेशनचे [illegible]तिनिधी यांना कायदे मंडळात एखादा ठराव मांडण्याचा अधिकार मिळाला.आणि कायदेमंडळाच्या सभासदांची संख्या ठरवण्यात आली.परंतु या सुधारणांनी हिंदी जनता संतुष्ट –ााली नाही . राष्ट्रीय चळवळीवर त्या[illegible] [illegible]रसा परिणाम –ााला नाही म्हणून १२ जुलै १९१७ रोजी भारत मंत्री म्हणून माँटेग्यू यांची नियुक्ती करण्यात आली.

हिंदी जनतेच्या असंतोषाला इंग्रजांना तोंड देणे शक्य नाही ,असे माँटेग्यू चेम[illegible]फर्ड यांना [illegible] आणि त्यांनी काही सुधारणा केल्या.त्यात स्थानिक संस्थावर नियंत्रण , प्रांतात द्विदल

शासनपध्दती , सरकारवर लोकप्रतिनिधींचा प्रभाव राहील, अशा महत्त्वपूर्ण सुधारणा केल्या. त्यांच्या योजनेनुसार शीख आणि मुस्लीम समाजासाठी स्वतंत्र मतदार संघाची निर्मिती केली .तेंव्हा याच तत्त्वानुसार ब्राह्मणेतर पक्षाने मराठे आणि मागासवर्गीयांसाठी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली.सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील यांनी ५ नोव्हेंबर १९१७ रोजी वडाळा ता.नेवासा,जि.अहमदनगर येथे डेक्कन रयत समाजाच्या सभेत जातवार प्रतिनिधित्वा“ÖÖ Š¡¸Ö¾Ö मांडला.त्यांनी म्हटले की, "हिंदुस्थान हा देश भिन्न भिन्न आचार संस्कृतींनी भरला आहे.राजकीय बाब जरी सर्वांस सारखी पटणारी असली तरी तिचा संबध धर्माच्या रुढींना जडू शकतो.म्हणून मागासलेल्या लोकांच्या आणि ब्राह्मणादी पुढे गेलेल्या लोकांच्या गरजात फार मोठे अंतर ¯Ö›¡»Ö»Ö आहे.हे दोंन्ही कडून मिळून येईपर्यंत स्वतंत्र मतदाराचा पूल उभा करणे आवश्यक आहे." [27] मॉटेग्यू चेम्सफर्ड अहवालातून अस्पृश्यांसाठी जातवार प्रतिनिधी तत्त्वाचे तत्त्व मान्य केले नाही, याबद्दल मुकुंदरावांनी खंत व्यक्त केली.जातवार प्रतिनिधित्व हे स्वराज्याच्या मागणीस पूरक आहे.सर्वांना राजकीय समानता प्राप्त व्हावी म्हणून सत्यशोधक मुकुंदराव पाटलांनी जातवार प्रतिनिधित्वा“Öß आवश्यकता प×ÝÖ¯ÖÖ¤¡»Ö»Öß ×¤¡ÃÖÝÖ.

हिंदुस्थानातील कायदे मंडळ , लोकल बोर्ड यासारंख्या संस्था मतदान पध्दतीतून निवडून गेलेल्या प्रतिनिधींच्या माध्यमातून चालवल्या जात होत्या.परंतु त्यात सर्वसामान्य जनतेचा थेट सहभाग नव्हता.लोकशाही व्यवस्थेत सर्वांनाच मतदानाचा हक्क असावा, असे मुकुंदरावांना वाटत होते.त्याकाळी " मतदानाचा अधिकार फक्त ठराविक रकमेचा शेतसारा भरणाऱ्या , कमीत कमी साठ रुपये घरभाडे देणाऱ्या किंवा सातशे पन्नास रुपये किमतीचे घर असणाऱ्यांनाच मतदान करण्याचा अधिकार होता.लोकल बोर्डात तर केवळ लोकल फंड भरणाऱ्यांनाच मतदान करता येत होते.वयात आलेल्या सर्व स्त्री - ¯Ö¹ýÂÖÖला मतदानाच्या हक्कापासून दूर ठेवले होते.तेंव्हा त्यांचा हक्क ×´ÖôÖ¾ÖÖ " [28] अशी मुकुंदराव पाटलांची धारणा होती.तसेच राज्यातील सर्व कायदे आणि व्यवहार इंग्रजी भाषेतून असल्याने कौंन्सिलच्या निवडणुकीत प्रतिनिधित्व करणाऱ्या उमेदवारांना इंग्रजी ³ÖÖÂÖ“Ö -ान असावे आणि हिंदु व मुस्लिम तसेच अस्पृश्य यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात

प्रतिनिधित्वाची मागणी करावी. त्यामुळे कुणा एका धर्मावर अन्याय होणार नाही.अशी व्यापक भूमिका त्यांनी वेळोवेळी मांडली.मुकुंदराव पाटील यांनी केवळ अस्पृश्यांचा विचार केला असे नाही, तर भारतातील सर्व घटकांचा विचार करुन त्यांचे हक्क त्यांना मिळावेत म्हणजे त्यांच्या ्रगतीसाठी ते स्वतः लढतील व त्यांना होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव होऊन जागृत होतील, †ÃÖ त्यांना वाटे.

5.9 ब्राह्मणेतर पक्षाची स्थापना व कार्य :

सत्यशोधक समाजाने राजकीय कार्य करण्यासाठी ब्राह्मणेतर पक्षाची स्थापना केली होती.माँटेग्यू चेम्सफर्ड जाहीरनाम्यानंतर ब्राह्मणेतर समाजाच्या पदरात राजकीय हक्क पडण्याची शक्यता निर्माण –ााली होती.ब्राह्मणेतर समाजाने भास्करराव जाधव , श्रीपतराव शिंदे , केश¾Ö¸Ö¾Ö जेधे यांच्यावर राजकीय जागृतीची जबाबदारी सोपवली होती. परंतु पक्षातील पुढाऱ्यांनी वैयक्तिक स्वार्थासाठी बहुजन समाजातील जातीभावनेचा उपयोग करुन घेतल्यामुळे त्यांच्यात सत्तेसाठी भांडणÖ ÃÖã¹ý –ााले.काँग्रेसच्या प्रभावाखाली गेली. अन पुढे सत्तेसाठी काँग्रेसमध्ये दाखल –ााले.मुकुंदराव पाटील मात्र सत्यशोधक समाजाचे निष्ठावंत कार्यकर्ते होते.ब्राह्मणÖêŸÖ¸Ö“Öß ^®ÖŸÖß साधण्यासाठी राजकीय सत्ता असणÖê ´ÖÆü¢¾ÖÖ“Öê †ÖÆê, असे त्यांना वाटे.ब्राह्मणेतर पक्ष हा केवळ मराठा , लिंगायत , माळी या ठराविक जातीचा नसून तो सर्व जातीचा मिळून तयार –ÖÖ»Öê»ÖÖ राजकीय पक्ष आहे.तेंव्हा बहुजन समाजातील पुढाऱ्यांनी निःस्वार्थीपणे कार्य करावे.शेतकऱ्यांचा शेतसारा , शिक्षण ,मद्यपान , या विषयी विचार करावा.

हिंदुस्थानातील समाज अनेक जातीपंथात विस्कळीत असल्यामुळे ब्राह्मणेतर पक्षाने साम्राज्यांतर्गत स्वराज्याची मागणी प्रथम करावी, द्विदल राज्यपध्दती बदलण्याचे धोरण ठेवावे, सरकारवर निष्कारण बहिष्कार न घालता सक्तीच्या शिक्षणाचा आग्रह धरावा तसेच जातीपेक्षा लायकीला महत्त्व द्यावे आणि निवडणुकीत दिलेल्या आश्वासनांचे पालन करावे.ब्राह्मणेत¸ü पक्षातील नेत्यांनी जातिभेद विसरुन आपले ¬ÖêµÖ साधण्यासाठी ऐक्य साधावे,असे मुकुंदरावांना

वाटते.ब्राह्मणेतर पक्षाने काँग्रेसमध्ये जाणे योग्य नाही असß मुकुंदरावांना वाटते कारण मागासलेल्या लोकांत शिक्षणाचे प्रमाण फारच थोडे असल्याने त्यांना वस्तुस्थितीचे –ाान कमी आहे.त्यामुळे त्यांच्यावर जुलूम होईल , ब्राह्मणेतर जनता मोठी असली तरी तिचे पुढारीß ±üÖ¸¡“Ö £ÖÖ>¡ आहेत.काँग्रेसमध्ये जाऊन ते बहुमत सिध्द करु शकणार नाहीत.आणि त्यामुळे राखीव जागेचा प्रश्न सुटणार नाही,असे त्यांना वाटे.तसेच महाराष्ट्रातील काँग्रेसमध्ये टिळकपक्षीय ब्राह्मणांचे वर्चÃ¾Ö असल्याने ब्राह्मणेतरांनी काँग्रेसमध्ये जाणे हिताचे नाही, असे त्यांना वाटे. ब्राह्मणेतर सर्व जातिच्या हितासाठी ब्राह्मणेतरपक्ष स्थापन –ाालेला होता.त्यामुळे मराठा - मराठेतर असा वाद घालणे योग्य नाही असे त्यांना वाटे. मराठा परिषद , मराठा लीग, मराठा असोसिएशन यासारख्या संस्था जातीय वादाने जखडलेल्या आहेत, असे त्यांना वाटे. १९१७ नंतर छत्रपती शाहूंच्या पुढाकाराने ब्राह्मणेतर पक्षाला चांगले दिवस ¯ÖÖ¯YÖ –ाले.कायस्थ , जैन , लिंगायत या समाजातील लोकांनी या चळवळीला जोराची चालना दिली.त्यामुळे ब्राह्मणेतर पक्षात जागृती –ÖÖ»Öß.

5.10 स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सत्यशोधकांची भूमिका :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेंव्हा काँग्रेस सत्तेवर येणे अपरिहार्य होते.कारण त्याकाळी मजबूत संघटन असलेला हा एकमेव पक्ष होता. ब्राह्मणेतर पक्षातील अनेक नेते त्यात सामील –ाालेले होते.स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर काँग्रेस पक्षाचे रुपांतर राजकीय पक्षात न करता तिचे सेवाभावी संस्थेत रुपांतर व्हावे आणि त्या संस्थेने देशाची सेवा करावी,अशी महात्मा गांधींची इच्छा होती.परंतु काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी सत्तास्थानी आपल्या लोकांची निवड करण्याची संधी सोडली नाही.तेंव्हा मुकुंदराव पाटलांना या स्वार्थी लोकांची स्वार्थी धारणा आवडली नाही.टीका करतांना ते म्हणतात,"मिळालेल्या स्वातंत्र्याची लयलूट करण्यात हे गांधीवादी सहकुटुंब सहपरिवार इतके धांदावलेले आहेत की, भाऊ बहिणी ,जावई , व्याही ,मित्रमंडळी यांच्या जोड्या लावण्यात गढून गेले आहेत.खरे पाहिले तर ज्या इंग्रज लोकांना आंम्ही नादान ,लबाड ठरवून त्यांच्याकडून स्वातंत्र्य घेतले त्या इंग्रजांपेक्षा आंम्ही राष्ट्रकार्य करण्यास अधिक पात्र आहोत हे दाखवायला हवे .पण ही

राष्ट्रीय जनहिताची दृष्टी बाजूस ठेवून आपल्या मित्रमंडळी व नातेवाईकांच्या नेमणुका करण्याचा वाह्यातपणा या पांग्यांच्या अंगात शेवटी संचारला . स्वातंत्र्य जन्माच्या पहिल्याच दिवशी हे अशुभ चिन्ह दिसून आले.बाहेरचे पाकिस्तानी संकट दूर होत असता घरात हे असले अनिष्ट प्रकार निर्माण ¾ÆÖ¾ÖŸÖा हे खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय पात्रतेचे लक्षणच नव्हे.शेतकरी आणि मजूर यांचे राज्य स्थापन करण्याचा प्रयत्न आजचे काँग्रेस पुढारी करणार आहेत असे सांगण्यात येत असले तरी त्यावर शेतकरी , मजूर यांनी विश्वास ठेवता कामा नये.त्यांचे गुळचट बोल फक्त सत्ताधिकाराला चिटकून बसण्यापुरतेच खरे आहे."[29] असे वास्तव स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्पष्टपणे दिसत होते.हिंदुस्थानातील बहुजन समाज इंग्रजांच्या राजवटीतून बाहेर पडला होता.परंतु तो काँग्रेसच्या फुफाट्यात सापडला होता.कारण काँग्रेस कार्यकर्ते सत्ता आणि स्वार्थ यांच्या आहारी गेलेले होते.काँग्रेसच्या राजवटीने सिलींग कायदा केला.त्या पाठीमागे हेतू चांगला होता,पण केवळ शेती व्यवसायासाठी मर्यादित ठेवला.व्यापारी, श्रीमंत , भांडवलदार यांच्या मालमत्तेवर सिलींगचा कायदा बसविला नाही. सामान्य शेतकऱ्याचे प्रश्न बाजूला सारुन भांडवलशाही वृत्तीचे पोषण काँग्रेस सरकारने केल्याचे जाणवते.ब्राह्मण , ब्राह्मणेतर वाद काँग्रेसनेच वाढवला.जातीयतेला खतपाणी दिले.त्यामुळे विषमता अधिकच वाढत गेली.काँग्रेसच्या राजवटीवर सत्यशोधक मुकुंदराव पाटलांनी 'दीनमित्रा'तून अनेक अग्रलेख लिहून घणाघाती टीका केल्याचे दिसून येते.

5.11 ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö

प्रस्तुत प्रकरणात अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाच्या राजकीय कार्याचा आढावा घेतला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत अनेक सामाजिक व राजकीय चळवळी –ााल्या. त्यात अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक चळवळीचा मोठा वाटा आहे.सामाजिक समता आणि समता प्रधान समाजनिर्मिती या उददेशाने स्थापन –ÖÖ»Ö»ÖÖ सत्यशोधक समाज महाराष्ट्रात सामाजिक जीवनात उच्चवर्णीयांचे धार्मिक आणि प्रशासनाच्या क्षेत्रात जे वर्चस्व होते त्याला छेद देत सर्वार्थाने विकसित होत होता.इंग्रजी राजवट सुरु असतांना

इंग्रजी भाषा आणि इंग्रजी संस्कृती यांचा मानवी जीवनावर मोठा प्रभाव पडत असल्याने अनेक क्षेत्रात मोठे बदल होत होते.त्यामुळे राजकीय घडामोडींकडे अनेक समाजसुधारकांचे लक्ष वेधले •ÖÖŸÖ ÆÖŸÖ.अहमदनगर जिल्हा हा सत्यशोधकी विचारसरणीचा बालेकिल्ला समजला जात होता. भारतातील राजकारण , समाजकारण यातील अनेक घडामोडींच्या केंद्रस्थानी अहमदनगर जिल्हा होता.निजामशाही ते पेशवाई ,स्वातंत्र्य संग्राम ,औद्योगिक क्रांती ,सहकाराचा उदय अशा ध्रुवीकरणामधे जिल्ह्याचे सामाजिक व राजकीय जीवन ढवळून निघाले.प्रत्येक घडामोडींवर या ×•Ö»Æ¶Ö“ÖÖ ´ÖÖÆÖ¸¡ ^´Ö™Ö»ÖÖ.

राजकीय बदलाचे बरे वाईट अनुभव तसेच राजकीय गटातटाचा प्रवेश अहमदनगर जिल्ह्याने अनुभवला. मुकुंदराव पाटील आणि त्यांचे सहकारी यांनी सत्यशोधक चळवळ अधिकच तीव्र केली.शेतकऱ्यांवर होणारे अन्याय ,अत्याचार ,शेतमजुरांचे शोषण , सावकारशाही ×¾Ö¸Ö¬ÖÖŸÖÖ»Ö ^ŠÖ¾Ö , सामाजिक शोषण , आर्थिक शोषण आणि धार्मिक शोषण यांच्या विरोधात सामाजिक भावनेतून सत्यशोधक चळवळ वेगाने मार्गस्थ होत होती.स्वातंत्र्यप्राप्तीचे वारे या कÖÔÖŸÖ वेगाने वाहत होते.१९१० नंतरच्या कालखंडात भारतात राजकीय घडामोडी वेगाने घडत होत्या.सामाजिक समता व राजकीय हक्क प्रस्थापित करणे हे महत्त्वाचे आहे एवढेच नव्हे तर राजकीय स्वातंत्र्यास सामाजिक समतेशिवाय अर्थच राहणार नाही, अशी सत्यशोधकांची भूमिका होती.सामाजिक समता प्रस्थापिक करण्यासाठी बहुजन समाजाच्या प्रगतीला अडसर ठरणाऱ्या तत्कालीन राजकीय चळवळींना सत्यशोधकांनी प्रखर विरोध केल्याचे जाणवते.

जिल्ह्यातील सरदार शिवराव भवानराव थोरात, बापूसाहेब भापकर , हिराबाई भापकर , गणपतराव राजाराम उर्फ रावसाहेब म्हस्के , आनंद स्वामी , बाबा आढाव , दत्तात्रय चावक या सत्यशोधकांनी आपले राजकीय कार्य पुढे नेले होते. भौगोलिक वैशिष्ट्यांमुळे व त्याच्ÖÖ आकारमानामुळे जिल्ह्याचा कारभार पाहण्यासाठी स्थापन ¬ालेल्या जिल्हा लोकल बोर्ड आणि तालुका लोकल बोर्डाच्या माध्यमातून अनेक सत्यशोधकांनी जिल्ह्याच्या राजकारणात प्रवेश केला

होता.स्थानिक स्वराज्य संस्था , नगरपालिका , मराठा लीग, यांच्या निवडणुकीच्या माध्यमातून राजकारण ढवळून निघत होते . मुंबई कायदे कौंन्सिलच्या निवडणुकीत सहभागी होऊन तसेच अखिल भारतीय मराठा परिषदेत सहभागी होऊन सरदार थोरातांनी अहमदनगर जिल्ह्याचे प्रतिनिधित्व केले होते. लोकराज्यात जनता हीच राजा असते,असे मत सत्यशोधकांचे होते.स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र अनेक राजकीय पक्षात अनेक सत्यशोधकांनी आपले राजकीय बस्तान भक्कम करण्यासाठी प्रवेश केला. याचे विवेचन प्रस्तुत प्रकरणात केले असून अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाच्या शेतीविषयक योगदानाचे समग्र विवेचन पुढील प्रकरणात केले †ÖÆê.

ÃÖ¤³Ö

१.कॉ.पी.बी.कडू पाटील यांचे जीवन व कार्य - एक चिकित्सक अभ्यास - 1921 ŸÖ 1996 ,अप्रकाशित प्रबंध ,पृ.क्रं.५०

२.उज्ज्वल उद्यासाठी ,संपादक - प्रा.विठ्ठ्ल शेवाळे ,वर्ष ३ रे ,अंक ३ व ४,सप्टेबर २०१४ ,पृ.क्रं.8

३.कित्ता ,पृ.क्रं.९

४.कित्ता ,पृ.क्रं.१४

५.कित्ता ,पृ.क्रं.१५

६.भापकर रंगनाथ , क्रांतिगाथा , बापूसाहेब भापकर : जीवन व कार्य , पृ.क्रं.३०

७.भांगे सु.श्री.आदर्श माता व थोर समाजसेविका सौ.हिराबाई भापकर ,प्रकाशक पुणे,पृ.क्रं.४

८. भापकर रंगनाथ , क्रांतिगाथा , बापूसाहेब भापकर : जीवन व कार्य , पृ.क्रं.३९

९. संपादक ॲड.सौ.म्हसे दीलक्ष्मी ,रावसाहेब ,आमदार ग.रा.उर्फ रावसाहेब म्हस्के यांचे जीवन ¾Ö कार्य जन्मशताब्दी स्मारक ग्रंथ , १९१४ ते २०१४ ,पृ.क्रं.६४

१०.कित्ता ,पृ.क्रं.३४

११.उगले जी.ए.,सत्यशोधकांचे अंतरंग,महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृ.क्रं.२१

१२. कित्ता ,पृ.क्रं.१८

१३. .कित्ता ,पृ.क्रं.१५४-155

१४.आठले वि.भा., आधुनिक भारताचा इतिहास , सर साहित्य केंद्र,नागपूर ,१९९७ पृ.क्रं.४३९

१५.गायकवाड मिलिंद धोंडिबा , 'दीनमित्र'कार मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक ,राजकीय आणि धार्मिक विचार ,जुलै २०१५ ,पृ.क्रं.८१ अप्रकाशित प्रबंध ,टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे .

१६.कोठेकर शांता , साम्राज्यवाद व भारतीय स्वातंत्र्यलढा,निराली प्रकाशन ,पुणे ,पृ.क्रं.६७

१७.कित्ता ,पृ.क्रं.७०

१८.दीनमित्र २ मार्च १९२१ 'रहाटावरचे स्वराज्य',

१९.पवार जयसिंगराव , हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास , निराली प्रकाशन पुणे - 1999 , पृ.क्रं.१६७

२०.दीनमित्र,२ एप्रिल १९१९ ,'तेलहीन टेंभा'

२१.कित्ता ,

२२.दीनमित्र ,१५ फेब्रुवारी १९२८, 'उंदराच्या भयामुळे घर बांधायचेच नाही ! '

२३. पवार जयसिंगराव , हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास , निराली प्रकाशन पुणे - 1999 , पृ.क्रं.१९३

२४.ढोले अशोक , कॉ.पी.बी.कडू पाटील : जीवन व कार्य एक चिकित्सक अभ्यास ,अप्रकाशित [illegible] , पृ.क्रं.१०३ व १०४

२५.दीनमित्र ,७ जून १९१६ ,'टिळकांच्या भाष्यातील भयंकर लबाड्या '

२६.कित्ता

२७. दीनमित्र , २१ नोव्हेंबर १९१७ , 'रणनितीचे आठवे वर्ष '

28. [illegible]नमित्र , २७ जानेवारी १९३२ 'मतदान पध्दतीतील दोष '

२९. दीनमित्र , २७ ऑगस्ट १९४७ , 'राष्ट्रध्वजाप्रमाणे विचारध्वजही पारखा '

प्रकरण - ÃÖÆÖ¾Ö

अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाचे शेतीविषयक योगदान

६.१ प्रास्ताविक

६.२ तत्कालीन शेतकऱ्यांचे धार्मिक ,सांस्कृतिक ,सामाजिक शोषण

६.२.१ शेतकरी आणि सावकारशाही

6.2.2 ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले स्थापित सत्यशोधक समाजाच्या शेतीविषयक सुधारणा

६.३ अहमदनगर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची तत्कालीन स्थिती

६.४ अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाची शेतीविषयक पंचसूत्री

6.4.1 -गान

6.4.2 ×¾ÖªÖ

6.4.3 ¯Ö“Ö

६.४.४ जुट (शेतक-यांची एकजुट)

6.4.5 ¾Öô¡

6.5 ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö

प्रकरण - ÃÖÆÖ¾Ö

अहमदनगर जिल्हÏातील सत्यशोधक समाजाचे शेतीविषयक योगदान

६.१ प्रास्ताविक :

इंग्रजांची सत्ता येण्यापूर्वी शेतकरी गावाच्या शिवारातील जमीन कसत असे.अशा जमिनीची मालकीबाबत शेतकरी अनभि–ा असे. "गावाचा प्रमुख पाटील हा गाव पंचायतीच्या मदतीने जास्तीत जास्त उत्पादनाच्या दृष्टीने या जमिनीचे जमीन करु इच्छिणाऱ्या कुटुंबात विभाजन करुन देत असे.म्हणजे शेतकरी कुटुंबाचा तो कसत असलेल्या जमिनीवर मालकी हक्क नसून केवळ वहिती हक्क असे.व तो वंशपरंपरेने कुटुंबातील वारस दाराकडे जात †ÃÖ."[1] •Öमिनीचा सारा पूर्ण खेड्यावर आकारला जात असे.तो ठरवतानाही शेतकऱ्याचा विचार होत नसे.त्यामुळे शेतकऱ्याची स्थिती फारशी समाधानकारक नव्हती.इ.स.१८९८ मध्ये पेशवाईच्या अस्तानंतर इंग्रजांची राजवट हिंदुस्तानात रुढ –ाली.इ.स.१८१९ पासून १८२७ पर्यंत एल्फिस्टन मुंबईचा गव्हर्नर होता.त्याने हिंदुस्तानातील धोरणात बराच बदल केला.कॉर्नवॉलीसच्या कायमधारा पध्दतीमधे ´ÖÆÃÖ्ल गोळा करण्यासाठी सरकार,महसूल गोळा करणारे मध्यस्थ किंवा जमीनदार आणि शेतकरी असे ३ घटक गुंतलेले दिसून येतात.शेतकऱ्याकडून घेण्यात येणाऱ्या खंडाच्या रकमेचा ८९ % भाग सरकारला व ११ % भाग जमीनदाराला f´ÖôÖ¾Ö †ÃÖ.रयतवारी महसूल पध्दती आणि महालवारी व्यवस्थेद्वारे सरकारचा महसूल वाढण्यास मदत होत गेली.महाराष्ट्रात या पध्दती जास्त लोकप्रिय होत गेल्या."गावातील जो प्रत्यक्ष जमीन कसतो त्याला जमिनीची मालकी दिली जात होती आणि ही पध्दत महाराष्ट्राच्या जवळ जवळ सर्व भागात लागू करण्यात आली होती."[2]

¿ÖŸÖß कसणारा या सर्व प्रक्रियेत कोसो दूर होता.त्याचे कारण त्याचे अ–ान आणि निरक्षरŸÖÖ .बहुजन स´ÖÖ•Ö ´ÖÖšÖ¶Ö प्रमाणात शेतीवर अवलंबून होता.त्याची स्थिती सुधारण्यासाठी २४ सप्टेंबर 1873 ¸Öजी पुणे येथे महात्मा जोतिराव फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.त्याद्वारे

आर्थिक आणि बौध्दिक शोषण करणाऱ्या शक्तीची स्पष्ट ओळख देऊन त्यांच्या जीवनविषयक »Öœ¶ाला योग्य गती देता आली.'शेतकऱ्यांचा आसूड ' या ग्रंथात ´ÖÆÖŸ´ÖÖ जोतिराव फुले यांनी शेतकऱ्याच्या अवगत स्थितीचे विदारक चित्र रेखाटले असून त्यांची अवस्था आणि होणारी पिळवणूक याचे अतिशय मार्मिकपणे आणि पोटतिडकीने वर्णन केले आहे.ते लिहितात की," सरकारी गोरे अधिकारी हे बहुत करुन ऐषआरामात गुंग असल्यामुळे त्यांना शेतकऱ्यांच्या वास्तविक स्थितीबददल माहिती करुन घेण्यापूरती सवड नाही व या त्याच्या गाफिलपणाने एकंदर सर्व सरकारी खात्यात कामगारांचे प्राबल्य असते.या दोंन्ही कारणांमुळे लोक इतके लुटले जातात की त्यात पोटभर भाकर व अंगभर वस्त्रही मिळत नाही."[3]

शेतकऱ्याच्या प्रश्नावर शेतकरी चळवळ सुरु करणारे ´ÖÆÖŸ´ÖÖ ±ãú»Ö Æê ¯ÖÆê»Ö समाजसुधारक होते.केवळ उपदेश ते करत नव्हते तर उपाययोजनाही सुचवत असत. ŸÖÖ»ÖßÖ¾Ö•ÖÖ ²Ö¬ÖÖ¸ü ²ÖÖ¬Öन वळणाचे पाणी शेतात मुरण्यासाठीची उपाययोजना "पाणी अडवा आणि पाणी जिरवा " ही पाणलोट क्षेत्र विकास योजना आणि आजची जलयुक्त शिवार योजना ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांच्या ×¾Ö“ÖÖ¸üÖ“ाी देणगीच म्हणावी लागेल.

"शेतकऱ्यांची सर्वाआधी मुळ –ÖÖ¯Ö›üß /

नंतर नगरे राजवाडे ,मूर्ती,देवळे,गाडी,घोडी // "

शेतकऱ्यांची –ोपडी ही लोकवस्तीचे मूळ असल्याने ती –ोपडी तयार करणारा शेतकरी महत्त्वाचा आहे, असे कृष्णराव भालेकर म्हणतात.शेतकरी समाजोन्नतीचे कार्य करीत असतांना भालेकरांनी अनेक उपक्रम हाती घेतले होते.त्यांनी विविध स्वरुपाचे लेखन करुन तत्कालीन समाजाचे सत्यस्थितीचे दर्शन घडवले."शेतकऱ्यांचा कैवार " ही मुख्य सूत्र घेऊन लोकरंजन व लोकांचे उद्‌बोधन करणे या उदिदष्टांनी त्यांनी कवितेला राबविण्यात मागेपुढे पाहिलेले दिसून येत नाही.शेतातील विहिरीतून मोटेने पाणी काढण्यासाठी शेतकऱ्यांना खूप कष्ट पडतात म्हणून त्यांनी विहिरीतून पाणी उपसण्याचे यंत्र तयार करण्याचा प्रयत्न केला होता.पाणी उपसण्याच्या यंत्राचे

त्यांनी नकाशे,आराखडे तयार केले होते. "[4] शेतीचा विकास करतांना पारंपारिक पध्दतीने न करता त्याला नियोजनाची जोड दिल्यास शेतकरी काही प्रमाणात सुखी होऊ शकतो. "शेतकऱ्यांच्या दुःखपूर्ण जीवनाचे यथार्थ दर्शन घडवण्यासाठी भालेकरांनी चित्रे तर काढून घेतलीच शिवाय शेतकऱ्यांचा बावीस फूट उंचीचा एक पुतळाही उभारला होता.हा पुतळा भालेकरांनी इ.स.1895 मध्ये पुण्यास भरलेल्या "राष्ट्रीय सभेपुढे " उभारला होता." [5] या शेतकऱ्याच्या हातात मोठा बोर्ड देऊन त्यावर "आमच्या एकोणीस काटी लोकातून आमची दुःखे व्यक्त करणारे एकोणीस तरी प्रतिनिधी या सभेत आहेत काय ? " असे वाक्य लिहिलेले होते.थोडक्यात, शेतकरी सुधारणेसाठी अव्याहतपणे भालेकरांनी या ना त्या युक्त्या शोधल्याचे तसेच त्यांचे हित करण्याचा प्रयत्न केल्याचे x¤ÃÖŸÖ.

´ÖÆÖ¸üÖÂ™ÒüÖŸÖᯙ ²ÖÆजन समाजाचे महान नेते म्हणून राजर्षी शाहू महाराज यांचा उल्लेख करावा लागतो.छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे सर्वात उल्लेखनीय कार्य म्हणजे त्यांनी सत्यशोधक चळवळीचे केलेले नेतृत्व होय.महात्मा फुले यांच्या निधनानंतर निष्प्राण होत चाललेल्या सत्यशोधक चळवळीला नवसंजीवनी देऊन तिच्यात नवसंजीवनी निर्माण करण्याचे प्रयत्न त्यांनी केले.स्वातंत्र्यपूर्व काळात शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीत कोल्हापूर संस्थानात सुरु –ालेली हरितक्रांती ही महाराष्ट्रातील पहिली हरितक्रांती होती.या क्रांतीचे जनकत्व महाराजांच्या दूरदृष्टीकडे व कल्याणकारी पुरोगामी धोरणाकडे जाते.हिंदुस्थानातील अन्य भागांप्रमाणे कोल्हापूर संस्थानातही बहुसंख्य शेतकरी प्रजाजन होते.हे शेतकरी प्रचंड दारिद्र्य व अ–ानाच्या अंधकाराने गांजलेले होते. शिवाय प्लेगसारख्या अस्मानी संकटे कोसळल्यास त्यांची दैन्यावस्था प्रचंड पराकोटीला पोचत असत.आपल्या कारकिर्दीच्या पहिल्या पर्वातच महाराजांना वेगवेगळ्या संकटाने प्रजा भरडली जात असल्याचा अनुभव आला.दुष्काळासारख्या संकटावर कायमस्वरुपी मात करण्यासाठी उपाययोजना करण्याचा एक भाग म्हणून इ.स.१९०२ साली त्यांनी आपल्या संस्थानासाठी अपूर्व असे सार्वत्रिक पाटबंधारे धोरण जाहीर केले."[6] त्यासाठी स्वतंत्र पाटबंधारे खाते निर्माण करण्यात आले व त्यात इरिगेशन अधिकाऱ्याची नेमणूक करण्यात आली.पावसाच्या

पाण्याचा प्रत्येक थेंब मातीत जिरविण्याच्या प्रयत्नांचा मुकुटमणी शोभेल अशी एक भव्य योजना महाराजांनी अस्तित्वात आणली ती म्हणजे भोगावती नदीचा जलप्रवाह अडविणाऱ्या धरणांची महत्त्वाकांक्षी योजना.संस्थानात सुधारित शेती पध्दतीचा प्रसार करण्यासाठी इ.स.१९१२ साली त्यांनी कोल्हापुरात ' किंग एडवर्ड ॲग्रिकल्चर इन्स्टिट्युट ' ही संस्था स्थापन केली.महात्मा जो×Ÿö¸ö¾ö ±ú»ö यांची प्रेरणा घेऊन तत्कालीन सत्यशोधक चळवळीचे पुरस्कर्ते नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी मुंबईमध्ये 'बॉम्बे मिलहॅन्डस् असोशिएशन ' ही कामगारांची भारतातील पहिली संघटना स्थापन के»öß. 'दीनबंधु' या पत्राचे एक अष्टपैलू संपादक ,सत्यशोधक साहित्यिक आणि –ुंजार पत्रकार तसेच दलितांचे कैवारी म्हणून दिलेले योगदान महत्त्वपूर्ण मानावे लागेल.

तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे ,रुढी परंपरेचे जोखड उतरवून फेकण्याचे प्रचंड मनोधैर्य उराशी बाळगणारे ग्यानोबा कृष्णाजी ससाणे यांच्या मनावर सत्यशोधकी विचारांचा बराच प्रभाव पडला होता. " दुष्काळाच्या काळात ग्यानोबांनी खूप परिश्रम घेतले.गावातील माणसांना त्यांनी धान्य पुरविले.कोणाच्या कपड्यालत्त्याची सोय केली.गरिबी किती भयानक असते,हे त्यांनी स्वतः अनुभवले होते."[7] शेती कशी करावी याचा लोकांना त्यांनी आदर्श घालून दिला.तसेच शेतकऱ्यांना निरपेक्ष भावनेतून सल्ला देण्याचे काम ते करत.त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांच्या दैन्यावर£ö“öö “öö¯ö¤¸ß आसूड विणतांना भास्करराव जाधव यांनी स्पष्ट केलेले ब्राह्मण समाजाचे साम्राज्य के¾öÔ÷ –ö´öö¯ö¸Ÿö सीमित नसून त्यांनी नोकऱ्या , न्यायालय व सावकारी क्षेत्रात अधिराज्य गाजवले असल्याचे प्रतिपादन केले.भास्करराव जाधव यांनी सत्यशोधक चळवळीचे मुख्य अंग आणि कर्तव्ये स्पष्ट करतांना समाजातील सर्वसामान्य शेतकरी वर्गावर होत असलेला अन्याय दूर करणे आणि त्याची सावकारी पाशातून सुटका करणे हेच मुख्य कर्तव्य असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले.महात्मा जो×Ÿö¸ö¾ö फुले ,कृष्णराव भालेकर यांच्या सत्यशोधकी विचारांचा नंदादीप तेवत ठेवण्यासाठी 'दीनमित्र'कá¸÷ मुकुंदराव पाटील यांनी आपली लेखणीच्या माध्यमातून शेतकरी वर्गावर होत असलेल्या अन्यायास वाचा फोडली. सत्यशोधक विचारांचा समाजाच्या विशेषतः शेतकरी वर्गाच्या

शोषणाविरुध्द आवाज उठविण्यासाठी वैचारिक लेखन संपदा विपुल प्रमाणात उपलब्ध करुन देण्याचे काम त्यांनी केल्याचे दिसून येते.

६.२ तत्कालीन शेतकऱ्यांचे धार्मिक ,सांस्कृतिक , सामाजिक शोषण :

कृषिप्रधान देश असलेल्या भारतात ७० % जनतेचा उदरनिर्वाह शेतीच्या उत्पन्नावर चालतो.पारंपारिक पध्दतीने शेती करतांना शेतकरी आर्थिक गर्तेत सापडत होता.आधुनिक पध्दतीने शेती करण्यास १८ व्या शतकापासूनच ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांनी आग्रही भूमिका इंग्रज सरकारपुढे मांडली होती.दरम्यानच्या कालखंडात बहुजन समाज मुख्यत्वे शेतकरी वर्ग कर्मकांड करण्यातच धन्यता मानत असे.सावकारशाही आणि भटशाही यातून वाचायचे असेल, तर एका तत्त्वनिष्ठ लोकचळवळीची गरज ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुल्यांनी ओळखली आणि २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.ही चळवळ धर्म विरहित , भेदभाव विरहित ,जात विरहित ही सगळी वर्तुळे पार करत विस्तारत होती.सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी या लोकचळवळीच्या विचाराने प्रेरित होऊन अनेक जिल्ह्यात, तालुक्यात , खेडोपाडी ही चळवळ आणि मौलिक विचारसरणी पोहोचविण्याचे कार्य केले.पुणे ,सातारा,कोल्हापूर ,अहमदनगर ,औरंगाबाद,बीड यामार्गे विदर्भापर्यंत सत्यशोधक समाज वेगाने विस्तारत गेला.

बहुजन समाजातील शेतकरी वर्ग ब्राह्मण जातीकडून नानाविध मार्गांनी लुबाडला जात होता. शेतकरी अशिक्षित असल्याने आणि शेती हेच उपजीविकेचे प्रमुख साधन असल्यामुळे अनेक शारीरिक ,मानसिक व्याधीतून मुक्ती मिळवण्यासाठी तो अघोरी आणि अनिष्ट प्रथेकडे आपसुकच ओढला जात असे.त्यापायी तो अनेक कर्मकांड करण्यास तयार होत असे.त्याच्या या असहायतेचा फायदा वैदिक धर्म पंडित उचलत असत."वैदिक कर्मकांड शास्त्रप्रामाण्य ,स्पृश्यास्पृश्ता इ.मार्गांनी ही लूट चालू होती.त्यातच बहुजन समाजामध्ये असलेले अ-ज्ञान ,अंधश्रध्दा , भोळेपणा यामुळे सावकार ,पुरोहित व नोकरशाहीने शेतकऱ्याला लुटले गेल्याचे आपल्याला दिसून येते.धर्मश्रध्दांच्या †¿ÖÖ प्रभावापुढे आत्मभान गमावलेल्या बहुजन जातींनी आपल्या वाट्याला आलेल्या अन्याय व

x¾ÖÂÖ´ÖÝÖविरोधात लढण्याऐवजी जातीच्या शोषण व दडपणुकीला दैव,ईश्वरिच्छा म्हणून पत्करण्याची प्रवृत्ती दाखवली, यामुळे ब्राह्मण जातींनी या ब्राह्मणेतर समाजाला लुटले,धार्मिक दास्याचे हे दुष्परिणाम शेतकरी व बहुजन जातींची हालअपेष्टा वाढत असल्याने मुकुंदरावांनी धर्म प्रबोधनाची लढाई अग्रक्रमाची मानली होती."[8] तत्कालीन सामाजिक,राजकीय परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी धर्मप्रबोधन केवळ महत्त्वाचेच नव्हे तर अनिवार्य असल्याच्या धारणेमधूनच त्यांनी धर्माची चिकित्सा मोठ्या तळमळीने केलेली दिसते. " महात्मा जोतिराव फुले यांनी हिंदू धर्मातील धार्मिक विधीला कडाडून विरोध केला होता.बहुजन वर्ग कशा पध्दतीने धामिक विधीत स्वतःला गुंतवून हलाकीचे जीवन जगतो व विनाकारण दुसऱ्याच्या सांगण्यावरुन कसे कर्ज काढतो हे त्यांनी आपल्या भाषणातून ,लेखनातून जनतेला सांगितले. "[9]

गेल्या कित्येक वर्षांपासून ब्राह्मण पुरोहितांनी निरर्थक ग्रंथांची निर्मिती करुन आणि उपयोगी नसणारी तीर्थक्षेत्रे निर्माण करुन भोळ्या ¾Ö †-ानी लोकांची खूप लूट केली आहे.आम्ही देवाचेही देव असून आपण पृथ्वीवरील भूदेव आहोत,आमची पूजा करुन आम्हास संतुष्ट ठेवले तर स्वर्गात सुख मिळते इ.खोट्या गोष्टी अ-ानी लोकांच्या मनावर काल्पनिक धर्मग्रंथ रचून बिंबवल्या व स्वतःचा स्वार्थ त्यांनी साधला, असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. पुरोहितवर्गाबद्दल याकारणांमुळे त्यांना राग होता.बहुजन समाजाला वास्तवाची जाणीव करण्यासाठß ÃÖ¾ÖÖÝÖÖ¯Ö¸ß प्रयत्न करण्याचे कार्य मुकुंदराव पाटलांनी केले. त्यांचा विरोध धार्मिक विधी करण्याला नव्हता, तर ते करतांना मध्यस्थाची गरज नाही हे त्यांनी पदोपदी पटून सांगितले.धार्मिक कृत्य करण्ÖÖÃÖÖšß मंत्रांची तसेच पुरोहितांची आवश्यकता नव्हती हे त्यांनी समाजाला वेळोवेळी पटवून दिले."अमुक अमुक समपर्यामी अमुक अमुक अहंकारिष्ये ही क्रियापदे प्रथम पुरुषी आहेत .यावरुन हे सर्व विधी Ã¾ÖÝÖ: केले जात होते.परंतु ब्राह्मण पुरोहितांनी आपली उपजीविका सहज सुलभ व्हावी, या स्वार्थी हेतूने ही कामे आपल्याकडे घेतली आहेत.स्टेशनवरील सामान वाहणारे हमाल हे जसे उतारुचे बोजा ¾ÖÖÆÝÖÖÝÖ ÝÖÃÖ“Ö ¯Ö¸ÖxÆÝÖ †ÖÆÝÖ. " [10] पूजा करणारे सध्याचे भटजी हे देखील आपले पोट

भरण्यासाठी पूजापाठ करतात आणि स्वतः भरगच्च दक्षिणा घेतात.अशा प्रथेवर मुकुंदराव पाटलांनी x¾Ö¸Ö–Ö केला आहे.

ÃÖ´ÖÖ•ÖÖŸÖß»Ö 'पानाडे' आणि '¤¾ÖÖ›' यांची तुलना करुन समाजजागृती करण्याचे धाडस मुकुंदराव पाटलांनी 'पानाडे आणि देवाडे ' या लेखात केले आहे.या लेखाद्वारे शेतकऱ्यांना लुटणाऱ्या या दोन पात्रांची मीमांसा केली आहे. "पानाड्याला जमिनीच्या आतमध्ये पाणी कोठे आहे हे माहीत नसते, तर देवाड्यालाही देव आहे का हे ठाऊक नाही, या दोघांवरही विश्वास ठेऊन शेतकरी लुटला जातो, हेच मुकुंदराव पाटील यांनी दाखवण्याचा प्रयत्न केलÖÖ †ÖÆ ."[11] ŸÖÃÖ“Ö आपला समाज ब्राह्मणी पुरोहितशाहीच्या जोखडातून बाहेर काढण्यासाठी मुकुंदराव पाटलांनी आपल्या 'दोन गारुडी ' या लेखामध्ये पुंगी गारुडी आणि पंचाग गारुडी यांची तुलना केली आहे.त्यांचे विश्लेषण करतांना ते लिहितात, 'एकवेळेस पुंगी गारुडी हातचलाखी दाखवून पैसे मिळवतो व स्वतःची उपजीविका चालवतो.परंतु पंचाग गारुडी तीन चलाखी एक हात चलाखी ,तोंड चलाखी तिसरी ग्रंथ चलाखी ,चालवून शेतकऱ्यांस लुटतो.पुंगी गारुडी चल चल म्हणून आंब्याचे –ाड बनवतो पण पंचांग गारुडी हळदी कुंकवाची चिमूट टाकून सुपारीचा चटकन गणपती बनवतो . पुंगी गारुडी छा छू करुन रिकामा लोटा पाण्याने वारंवार भरुन दाखवितो.परंतु पंचाग गारुडी एका मंत्राच्या सपाट्यात गंगा गोदावरीसारख्या नद्या एका तांब्यात आणून सोडतो.'[12] या मानसिकतेतून शेतकरी बाहेर काढण्यासाठी सत्यशोधक समाजाने अनेकविध उपाय सुचविले.सत्यशोधक जलसे आयोजित करुन बहुजनांना जागृत करण्याचे प्रभावी माध्यम राबवण्यात आले.बाजारबैठका आयोजित करुन, 'दीनमित्रा' चे वितरण करुन समाजजागृती करण्याचे धाडसी कार्य सत्यशोधक समाजाने पार पाडल्याचे दिसते.

सुबोध श्लोक या काव्यातून भटगारुड संवाद , भट बलभिम संवाद आणि 'हा का तरी ब्राह्मण ' या स्फुट प्रकरणातून मुकुंदराव पाटलांनी समाजातील धर्मांधता ,पारंपारिकतेस विरोध

केला आहे.मानवी जीवनातील दु:खांचा , संकटांचा संबध भट ब्राह्मणांच्या आदरातिथ्याशी जोडणे केवळ मूर्खपणा ठरेल हे स्पष्ट करतांना आपल्या शेतकरी बांधवांना उद्देशून मुकुंदराव म्हणतात ,

"´ÖÖ–ी शेतकऱ्यांस हिच विनंती सोडा भटांच्या पदा

त्याचे तिर्थ पिता पिता किती तरी आल्या तुंम्हा आपदां

पायाला धुउनी अमंगल जला कां हो तुम्ही प्राशितां

गेली बुध्दी कुठें मुढापरी कसें त्यांच्या पदां चाटितां // २० // "[13]

ब्राह्मण म्हणजे भूदेव ,त्याचे सर्व आचरण आणि वाणी सर्वस्वी शुध्द आणि पवित्र ही विचारसरणी धांदात खोटी आहे.सर्वसामान्य समाज दुर्वर्तनी ब्राह्मणासही पूज्य मानÖŸÖÖ. Æüß मानसिकता कवीस मान्य नाही.ती एक अंधश्रध्दा आहे.बहुजन समाज या अंधश्रध्देपोटी लुटला जातो.हे स्पष्ट करतांना मुकुंदराव आपल्या श्लोकात म्हणतात,

"खाती आफू पिती सुरा निशिदिनी लज्जा नसेना ×³ÖŸÖß

चित्ती पाप अती जपास बसती संध्या कळेना निती

ही ढोंगे करुनी जनास लुटिती धर्मास गुंडाळुनी

का द्यावें धन मान दान असल्या धुर्ताशि हो जाणुनी //[19]// "

मुकुंदरावांनी परखडपणे व्यसनी ,धूर्त भटांचा निषेध केला आहे.आणि वैचारिक मंथन करण्यास चालना दिली आहे.१९ वे शतक हे प्रबोधनाचे , सुधारणावादी चळवळीचे शतक होते.–ाान ×¾Ö–ाानाचा प्रचार आणि प्रसार समाज विचारप्रवण करेल अशी स्थिती निर्माण –ाालेली होती.धार्मिक ,सामाजिक,सांस्कृतिक मागासलेपण नष्ट होण्याची आणि जातिभेद रहित समाजव्यवस्था निर्माण होण्याची गरज ओळखून सर्व धर्म समभाव जागृत करण्यासाठी तसेच शेतकऱ्यांमध्ये नव´ÖŸÖÖ¾ÖÖ¤ü आणि आधुनिक विचारधारा निर्माण करण्याचा विचार मुकुंदरावांनी मांडण्याचा प्रयत्न केला.धार्मिक कृत्य करण्याविषयी त्यांचा विरोध नव्हता , तर प्रत्येक माणसाने आपले धार्मिक कृत्य सद्भावना

आणि मानवतेची मूल्ये जोपासून करावीत.पुरोहिताची तुलना त्यांनी गारुड्याबरोबर करुन त्याच्या लबाड्या चव्हाट्यावर आणल्या आहेत.भोळ्या भाबड्या अ-ानी लोकांच्या श्रध्देचा गैर फायदा पुरोहित कशा प्रकारे घेतात याचे वर्णन करतांना ते म्हणतात ते 'भट गारुड' या रचनेत म्हणतात,

पुंगी घेऊन वाजवीत फिरतो त्या बोलती गारुडी
मातीचा रुपया क्षणात करि तो खांद्यावरी पोतडी
जो पंचांग करात घेउनि फिरे ठेवून कोकी शिरीं
यालाही म्हणूं गारुडीच दुसरा तांब्यात गंगा करी //१६//
आंब्याचे करी –ाड गारुडि पहा तेंव्हाच कैसे भले.
नाहीं ते कुणी सत्य मानित जरी दृष्टीपुढे जाहले
टाकीलें जरी कुंकू हाळद,भटें साध्या सुपारिवरी
मानीती जन तीस हो गणपती आश्चर्य कीती तरी //१७//
पाण्याचा भरितो रिता –डकरी गारुडी लोटा जरी
खोटें त्या म्हणें पहा जग कसें प्रत्यक्ष भासे तरी
पायाचा भट आंगठा वुडवितो तें तीर्थ खोटें नसे
मानी त्यास खरें,पिई घटाघटां गारुड हें हो कसें //१८//
खाती आफु पिती सुरा नशिदिनी लज्जा नसेना भिती
चित्ती पाप अती जपास बसती संध्या कळेना निती
ही ढोंगे करुनी जनास लुटिती धर्मास गुंडाळुनी
कां द्यावें धन मान दान असल्या धुर्ताशि हो जाणुनी //१९//
´ÜÜ–ी शेतकऱ्यास हीच विनंती सोडा भटांच्या पदा

त्याचे तीर्थ पितापितां किती तरी आल्या तुंम्हा आपदां

पायांला धुउनी अमंगल जला कां हो ŸöÖ´Æü ¯ööÖ×¿öÖŸöö

गेली बुध्दी कुठें मुढापरी कसें त्यांच्या पदां चाटितां //२०//

त्यांनी ब्राह्मंण्यावर आणि त्यांच्या कर्मठ आचार विचारांवर तसेच स्वार्थी ,लबाडी वृत्तीवर प्रहार कìí»öÖ †öÖÆüŸöÖ.

६.२.१ शेतकरी आणि सावकारशाही

शेती करणे आणि उत्पादित माल विकून उदरनिर्वाह करणे हेच बहुजनांचे जगण्याचे साधन होते.शेती कसतांना जुन्या हत्यारांचा वापर , आधुनिक पध्दतीबाबतचे अ-ज्ञान , अडाणी शेतकरी या सगळ्या अडथळ्यांना पार करुन घेतलेले पीक निसर्गाच्या विळख्यात बऱ्याचदा सापडले जाई.साहजिकच जगण्याचे एकमेव साधन डोळ्यादेखत हातातून जाई.त्यामुळे कर्ज काढण्याशिवाय पर्याय नसे.साहजिकच सावकारांच्या तावडीत महाराष्ट्रातील शेतकरी सापडत असे.कर्जाच्या विळख्यातून बाहेर पडण्यासाठी आपले घरदार शेतकऱ्याला विकण्याची वेळ येत असे.सावकारशाहीतून शेतकऱ्यांची सुटका होण्यासाठी मुकुंदराव पाटी»öÖ 'दीनमित्र' मधून म्हणतात,"सावकारशाही म्हणजे चलाखीबाज , फसवेगिरीची एक संस्था आहे.त्याने आपल्या अकलीच्या जोरावर व्यापाराचे ढोंग करुन,सर्व गरीब भोळ्या अशा शेतकऱ्यांच्या भोवती आज कित्येक वर्षे थैमान सुरु केले आहे.मोसमामध्ये शेतकऱ्यांच्या घरी जाऊन त्यांना गोडगोड गोष्टी सांगण्याची त्यांची नेहमी पध्दत असते. "[14]

शेतकऱ्याने आपल्या शेतात अतोनात कष्ट करुन उत्पादित केलेला माल शेटजीकडे विकण्यास नेल्यानंतर विश्वासू शेटजी बारा भानगडी उत्पन्न करुन योग्य मोबदला न देता गोड बोलून शेतकऱ्यास वाटे लावत असे.सावकार शेतकऱ्यांच्या अडाणीपणाचा फायदा घेऊन डोळ्यादेखत लुटत असे.शेतकऱ्यांच्या जमिनी व्याजापोटी आपल्या ताब्यात घेत असत.सावकाराचा हा ढोंगीपणा आणि त्याचे खरे रुप समाजाला कळावे म्हणून वारंवार

'दीनमित्रा'तून मुकुंदराव लिखाण करत असत.त्यांच्या मते ,"सावकारशाही उर्फशेटजी महाराष्ट्राच्या बाहेरचे रहिवासी असल्याचे दिसून येते.महाराष्ट्रात त्यांना पूर्वी जमीन जुमला ,घरदार नसल्याचे पहावयास मिळते.परंतु ह्या सावकारांनी आमच्या शेतकऱ्याच्या घरी येऊन खोलीचे भाडे न देता दुकान थाटावयाचे , त्यांची उधारी शेतकऱ्यांवर करुन , उधारीवर व्याज उभारावयाचे व शेवटी पैसे फिटेनासे –ाले तर जमिनी लिहून घेण्याचा उपक्रम सुरु करावयाचा ,त्यात तारण म्हणून खरे¤ß लिहावयाची व आडवा तिडवा हिशेब करुन जमिनी बळकावून बसायचे ."[15] अहमदनगर जिल्ह्यातील अनेक परगण्यातील बहुजन समाजातील बरेच शेतकरी सावकाराचे शोषित –ाल्याचे चित्र आढळून आल्याचे दिसते.सावकारशाहीचा सखोल अभ्यास त्याकाळी मुकुंदरावांनी केला.सावकारशाहीविरोधात शेतकऱ्यांना जागे करण्याचे महत्त्वाचे कार्य मुकुंदरावांनी केले.शेटजीवर विश्वास ठेवून बसाल तर योग्य मोबदला मिळणार नाही , असा उपदेश मुकुंदराव पाटील आपल्या शेतकऱ्यांना वारंवार करतांना दिसतात.त्यांच्या मते , महाराष्ट्रातील शेतकरी अतिशय कष्टाळू आहे.श्रम करण्याची जिद्द आणि प्रचंड धाडस त्यामध्ये आहे.त्यांच्या मते , अमेरिकेतील शेतकरी आणि महाराष्ट्रातील शेतकरी मोठ्या प्रमाणात शेतकी धंद्यावर उपजिविका करतात.परंतु त्यांच्या मते , "या दोन देशातील शेतकऱ्यांच्या स्थितीत जमीन आसमानचा फरक †ÖÆ.†´ेरिकेतील शेतकरी स्वावलंबन ,चिकाटी ,दीर्घोद्योग या योग्य संपन्न स्थितीत आहे.त्याची सांपत्तिक स्थिती चांगली आहे.सर्व बाजूंनी त्यांनी आपली उन्नती करुन घेतली आहे.कोणत्याही कारणाने त्यांना दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहावे लागत नाही .या उलट हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्वच शेतकरी निर्धन- अत्यंत दरिद्री दिसतात.हिंदुस्थानातील आमच्या शेतकरी बंधूची इतकी निकृष्टावस्था कशाने –ाली,त्यांच्या कपाळी असे सोळाविश्वे दारिद्र्ये काय कारणाने आले हे समजणे अगत्याचे आहे. "[16] शेतकऱ्याची लूट होण्यामागची अनेक कारणांचा वेध घेतला असता त्याचे अडाणीपण त्याला फसवते आणि शिक्षणाच्या अभावाने त्याचे सर्व बाजूंनी शोषण –ÖÖ»Ö आहे.धूर्त आणि लबाड लोक पावलोपावली त्यांना लुटत आहेत, असे चित्र मुकुंदरावानां दिसले.

शेतकऱ्यांच्या संदर्भात कृष्णराव भालेकर यांनी 'बळीबा पाटील ' नावाची कादंबरी लिहिली .´ÖÆÖÝ´ÖÖ ±ü लेंच्या अखंडाप्रमाणे श्रीखंड लिहिले.त्याचबरोबर 'दीनबंधू ' या पत्रातूनही शेतकऱ्यांच्या हिताचे लेखन केले .वर्षानुवर्षे काबाड कष्ट करणारा शेतकरी कसा हलाखीचे जीवन जगतो,त्याची खंत मुकुंदरावांना वाटत असे म्हणूनच त्यांनी 'दीनमित्र'मधून लेख ,अग्रलेख ,गीतरचनांच्या माध्यमातून मार्गदर्शन केल्याचे लक्षात येते.यासंदर्भात 'शेतकऱ्यांनी कसे जगायचे ' हा अग्रलेख मोठा अर्थपूर्ण आहे.परंपरेने चालत आलेल्या पध्दतीवर ते आसूड ओढतात आणि म्हणतात,"आमच्या शेतकऱ्यादी ,भुकेलेल्या वर्गास बिनकेशराचे का होत नाही पण श्रीखंड मिळावे.सध्या श्रीखंड इतके अपुरे वाढले जाते की,ते पुढारलेल्या लोकांच्या ¯ÖÖ¡ÖÖपलिकडे जातच नाही .शेतीरुपी म्हशीचे दूध शेतकऱ्यांनी , पोट बांधून काढायाचे,ते सरकारच्या शिंक्यावर विरजू घालायचे आणि त्या दह्याचे बनलेले श्रीखंड पुढारलेल्या बोक्यांनी मध्येच गट्ट करुन मागासलेल्या लोकांनी पात्रावरुन नुसते हात हालवित उठायचे ,असा कारभार १०० वर्षे चालला आहे.शेतकऱ्यांच्या दूध दुभत्यावर वंश परंपरेने ताव मारण्यात पटाईत –ालेल्या या बोक्यांनी श्रीखंडावर –Ö›¯ÖÖ ´Öाराव्या , हे स्वाभाविकच –ाले.पण ,हे लहान दातांचे व आखूड नखांचे हंडीबाग ओरबडून आपल्या कोटपाटलुनीचे खिसे फाडतील म्हणून सरकारने त्यांना दापण्याची ™ÖÔÖ™ÖÔ करावी ,हा काही दयाळूपणा –ाला नाही .सरकार या मांजरांना भिते,अशातला भाग नाही.पण शेतकऱ्यांच्या रास्त वाट्याचे श्रीखंड ही मांजरे मधल्यामध्येच खात असल्यामुळे कोट्यावधी शेतकऱ्यांचे केवढे नुकसान –ाले आणि अजूनही होत आहे,याकडे सरकारचे लक्ष वेधत नाही हे काही चांगले नाही,दूध देणाऱ्याच्या रास्त हिश्श्याप्रमाणे ,श्रीखंडाची वाटणी –ाल्याखेरीज शेतकऱ्यांची कुचंबणा मिटणार नाही ."[17] अशी समाजव्यवस्थेबद्द»Ö“ÖßÖ ÃÖª:ÛÃ£ÖÝÖß मुकुंदरावांनी आपल्या अग्रलेखातून मांडली.

मुकुंदरावांनी शेतकऱ्यांना मोलाचा सल्ला देण्याचे काम वेळोवेळी करतांना दिसून येतात.राजकीय लोक स्वतःची पोळी भाजून घेण्यासाठी शेतकऱ्यांचा कसा उपयोग करुन घेतात, यासाठी आपली भूमिका ते अग्रलेखातून मांडताना दिसतात."पुष्कळसे आणि चांगले लोक एखाद्या

पक्षात एकत्र जमले म्हणजे तो पक्ष शेतकऱ्यांच्या हिताचा असतो,ही समजूत बरोबर नाही.श्रम करणाऱ्या शेतकरी,मजुरांनी सावध होऊन सभोवताली पाहिले पाहिजे.तुरुंगात जाऊन आले की, तो शेतकऱ्यांचा मार्गदर्शक ठरतो. त्यांच्या मागे गेले की, शेतकऱ्यांच्या –ोपडीची माडी बनते,अ¿ÖÖ कल्पना करुन घेणे कितपत योग्य आहे,याचा विचार करायला नको काय ? हजारो तुरुंगात गेले.,पण शेतकरी ,मजूर यांच्यासाठी त्यांच्या वस्तीत जाऊन राहणारे अजून पाचदहाही निघाले नाहीत.तेव्हा सावकारी करुन गरिबास पिळणारी ,व्यापारात काळाबाजार करणारी असली माणसे ज्या पक्षात प्रमुख आहेत आणि ज्यांच्या लाखो रुपयांनी पक्ष मिंधा –ााला आहे.,त्यांची नफेबाजी बंद करण्याचे काम त्या पक्षाच्या हातून होणे शक्य नाही.तेंव्हा शेतकऱ्यांकडे मते मागण्यास येणाऱ्या पक्षात काळाबाजार करणारे ,व्याजबट्ट्यावर गब्बर होणारे यांची भरताड –ाालेली आहे काय,याचा विचार शेतकऱ्यांनी काळजीपूर्वक केला पाहिजे .शेतकऱ्यांनो सावध व्हा ! बाहेरच्या भपक्यावर जाऊ नका .आतले प्रकार न्याहाळून पाहा " [18] शेतकरी हा राष्ट्रविकासाचा कणा आहे.तो सक्षम होण्यासाठी त्याची सामाजिक स्थिती सुधारुन आर्थिक पाठबळ मिळणे आवश्यक आहे.त्यासाठी सर्वच स्तरात त्याला सर्व प्रकारची मदत होणे आवश्यक आहे.

6.2.2 ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले स्थापित सत्यशोधक समाजाच्या शेतीविषयक सुधारणा :

१.शेतकऱ्यांनी उत्तम शेळ्या मेंढ्याची पैदास वाढविण्यासाठी परदेशातून त्यांची बेणी आणावी.

२.गायराने फॉरेस्ट खात्यास सामील केली असतील तर ती शेतकऱ्यास वापस द्यावीत.जंगलातील लाकडे इमारतीसाठी तोडू नयेत.परंतु लाकुडफाटा तोडण्याची मुभा देण्यात यावी.

३.शेतकऱ्यांच्या मुलास पुस्तके,पाट्या व पेन्सिली पुरवाव्यात .तसेच शेतकऱ्यास शेती सुधारण्यासाठी शेतीसंबधीचे सर्व –ाान देऊन त्या संबधी ग्रंथ उपलब्ध करुन द्यावेत.

4.ÃÖÖ»Ö ¤ü¸üÃÖÖ»Ö ÁÖÖवणमासी प्रदर्शने करुन अश्विन मासी शेतपिकांच्या व औत हाकण्याच्या परीक्षा घेऊन शेतकऱ्यास बक्षिसे द्यावीत व त्यांना पदव्या द्याव्यात.

५.शेतीची योग्य प्रकारे मशागत करता यावी म्हणून चांगल्या जातीच्या गायी ,बैलांची पैदास करण्यात यावी.त्यासाठी सरकारने परदेशातून चांगल्या गाईचे बेणे आणावे.गाईंना मारण्याचा कायदा करावा.

६.एकंदर सर्व नदी नाले व तलावातील साचलेला गाळ पूर्वी प्रमाणे शेतकऱ्यास मोफत नेऊ द्यावा.

७. ज्या ठिकाणी –ारे सापडतील त्या ठिकाणी गावाच्या नाकाशात नमूद करुन विहिरी पाडाव्यात.या विहिरी स्वतः बांधणारास लहान मोठी बक्षिसे देण्याची व्यवस्था सरकारने करावी.

8.डोंगर टेकड्यावरील गवत ,पालापाचोळा,मेलेले किटक व श्वापद यांच्या हाडामासांचे सत्व , ¯ÖÖनाफुलांचे कुजलेले खत पावसाच्या पाण्याबरोबर वाहून जाऊ नये म्हणून जागोजाग तालीवजा ²Ö¬ÖÖ¸ü ²ÖÖ¬ÖावेÃत . त्यामुळे वळवाचे पाणी एकंदरीत शेतात मुरुन नदी नाल्ल्यात मिसळेल. †ÃÖ केल्याने शेती सुपीकú ÆÖ‡»Ö.

९.शेतकी शाळा स्थापन कराव्या.महात्मा फुले यांचे असे मत होते की,सरकाराने शेतकऱ्यांÃÖÖšü आणि शेतीसाठी या सुधारणा अंमलात आणल्याखेरीज शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारणार नाही.

१०.शेतकऱ्यांचा व त्याच्या पिकांचा जंगली जनावरांपासून बचाव करण्यासाठी गावठी तोड्याच्या बंदुका शेतकऱ्यास द्याव्यात.शेतकऱ्यांची पिके जर जनावरांनी खाल्ली वा त्यांची नासाडी केली तर सरकारने त्याची नुकसान भरपाई पोलीस खात्यातील वरिष्ठ अंमलदारांचे पगार कापून करावी.

"शेतकऱ्यांची सर्वाआधीü ´ÖÔí –ÖÖ¯Ö›üß /

नंतर नगरे राजवाडे ,मूर्ती,देवळे,गाडी,घोडी // "

शेतकऱ्यांची –ोपडी ही लोकवस्तीचे मूळ असल्याने ती –ोपडी तयार करणारा शेतकरी महत्त्वाचा आहे, असे कृष्णराव भालेकर म्हणतात.शेतकरी समाजोन्नतीचे कार्य करीत असतांना भालेकरांनी अनेक उपक्रम हाती घेतले होते.त्यांनी विविध स्वरुपाचे लेखन करुन तत्कालीन

समाजाचे सत्यस्थितीचे दर्शन घडवले."शेतकऱ्यांचा कैवार " ही मुख्य सूत्र घेऊन लोकरंजन व लोकांचे उद्बा¬Ö्न करणे या उद्दिष्टांनी त्यांनी कवितेला राबविण्यात मागेपुढे पाहिलेले दिसून येत नाही.शेतातील विहिरीतून मोटेने पाणी काढण्यासाठी शेतकऱ्यांना खूप कष्ट पडतात म्हणून त्यांनी x¾Ö×Æ¸ÖßÖŸÖ्न पाणी उपसण्याचे यंत्र तयार करण्याचा प्रयत्न केला होता.पाणी उपसण्याच्या यंत्राचे त्यांनी नकाशे,आराखडे तयार केले होते. "[19] आधुनिकतेचा प्रचार आणि शेतकरी जीवनात आनंद निर्माण करण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता.

"शेतकऱ्यांच्या दुःखपूर्ण जीवनाचे यथार्थ दर्शन घडवण्यासाठी भालेकरांनी चित्रे तर काढून घेतलीच शिवाय शेतकऱ्यांचा बावीस फूट उंचीचा एक पुतळाही उभारला होता.हा पुतळा भालेकरांनी इ.स.१८९५ मध्ये पुण्यास भरलेल्या "राष्ट्रीय सभेपुढे " उभारला होता."[20] या शेतकऱ्याच्या हातात मोठा बोर्ड देऊन त्यावर "आमच्या एकोणीस कोटी लोकातून आमची दुःखे व्यक्त करणारे एकोणीस तरी प्रतिनिधी या सभेत आहेत काय ? " असे वाक्य लिहिलेले होते.थोडक्यात , शेतकरी सुधारणेसाठी अव्याहतपणे भालेकरांनी या ना त्या युक्त्या शोधल्याचे तसेच त्यांचे हित करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते.

६.३ अहमदनगर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची तत्कालीन स्थिती :

अहमदनगर जिल्ह्यातील बहुजन समाजाचे उदरनिर्वाहाचे साधन शेती हेच होते आणि आहे.विसाव्या शतकाच्या अगोदर आणि तद्नंतरच्या काळातही शेतकऱ्यांच्या आर्थिक ,सामाजिक ,सांस्कृतिक जीवनात फारसा फरक पडलेला आजही आढळत नाही . या कालखंडात सर्व स्तरावर सर्व बाजूंनी शेतकऱ्यांचे शोषण होताना दिसत आहे.शेतकऱ्यांची कौटुंबिक स्थिती सुधारण्याऐवजी खालावली जात आहे.शासनाचे धोरण , निसर्गाचा प्रकोप ,बाजारभाव , बाजारभाव संरचना , आर्थिक दारिद्र्य,भौगोलिक परिस्थिती ,सदोष विक्रीव्यवस्था यासारख्या अनेक समस्यातून दारीद्र्यात पिचलेल्या शेतकऱ्याला बाहेर पडण्यासाठी वैचारिक आणि मानसिक बळ देण्याचे महत्त्वाचे कार्य तत्कालीन सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील यांनी केले आहे.आजही जगाचा पोशिंदा

जागतिकीकरणाच्या काळात आत्महत्या करत आहे.एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकातही शेतकरी वैचारिक आणि आर्थिकदृष्ट्या दररोज आत्महत्येला प्रवृत्त होत होता.ग्रामीण भागात तर सर्वच स्तरावर त्याचे शोषण होत होते.छोट्या - छोट्या सावकारांकडून ग्रामीण भागास लुटले जात ÆÖŸÖ आणि शहरात मालाची विक्री करतांना दलालामार्फत लुटले जात होते.वास्तविक, शेती करणे हा एक कुशल आणि महत्त्वाचा व्यवसाय असूनही समाजव्यवस्थेकडून तो घटक दुर्लक्षिला जात होता.याला वाचा फोडण्याचे काम सत्यशोधकीय विचारसरणीतून मोठ्या प्रमाणात घडल्याचे चित्र ×¤ÃÖŸÖ.

अशा या परिस्थितीमधे महात्मा फुले यांनी शेतीविषयक मांडलेले विचार आजही अधिक परिणामकारक ठरलेले दिसतात.त्यादृष्टीने १९ व्या शतकातील महाराष्ट्र आधुनिक महाराष्ट्र म्हणून उदयास येत असतांना अनेक समाजसुधारणा करणाऱ्या चळवळीही उदयास येत होत्या.आधुनिक महाराष्ट्राच्या उभारणीत अनेक कर्तृत्ववान माणसाचे योगदÖन लाभले आहे.महात्मा जा×ŸÖ¸Ö¾Ö फुले,लोकमान्य टिळक,न्यायमूर्ती रानडे,लोकहितवादी, विष्णुबुवा,आगरकर,राजर्षी शाहू महाराज,कृष्णराव भालेकर यांच्यासारख्या समाजसुधारकांचा त्यात मोठा वाटा आहे.धर्मविषयक संकल्पनेची समीक्षा करुन धर्मदृष्टी बदलण्यासाठीचे जोरकस प्रयत्न महात्मा फुले यांच्या कालखंडात स्पष्टपणे दिसून येतात. शोषित समाजाला शोषणकर्त्याकडून म्हणजेच राजसत्तेकडून आणि धर्मसत्तेकडून सहन कराव्या लागणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी ,त्यांचे आत्मभान जागृत करण्यासाठी थोडक्यात बलदंड प्रगत आणि आधुनिक समतावादी समाजरचनेसाठी महात्मा फुले यांनी शेतकरी साक्षÖ¸¡ ²Öनविणे आवश्यक असल्याचे जाणले होते आणि शेतीविषयक सुधारणावादी भूमिका मांडली होती.ती आजही जशीच्या तशी लागू पडते.

राष्ट्र विकासाचा पाया मजबूत करण्यासाठी गावाची आर्थिक संपन्नता महत्त्वÖ“ÖÖ †ÖÆê. शेतमालाला योग्य भाव न देणाऱ्या बाजार व्यवस्थेमुळे अगतिक बनून शेतकरी कर्जबाजारीपणाच्या विळख्यात सापडला आहे.तोट्याच्या शेतीव्यवस्थेमुळे अधिक अधिक गर्तेत चालला

आहे.परिणामी, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्त्येच्या संख्या दिवसेंदिवस वाढत चालल्या आहेत.या वर्तमान समस्येवरती उपाय स्वातंत्र्यपूर्व काळात शोधण्याचे कार्य आणि उपाययोजना सत्यशोधक समाजामार्फत केल्याचे आढळते.स्वातंत्र्यपूर्व काळातही शेतीचे प्रश्न गंभीरच होते.कष्टकरी शेतकरी फक्त कष्टच करी. त्याच्या उत्पादित मालाला कष्टाच्या तुलनेत तेंव्हाही मोल नव्हते आणि आजही नाही.वास्तविक, शेती हा कुशल व्यवसाय असूनही फायदेशीर नाही.यासाठी वस्तुनिष्ठ चिकित्सा होऊन शाश्वत शेतीसाठी अधिक प्रयत्नांची गरज आहे.सिंचन व्यवस्थेवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.केवळ राजकीय विचार मांडून ,अनुदानाच्या घोषणा राज्यकर्त्यांकडून घोषिÖŸÖ होण्यापेक्षा शेतीमालाच्या हमी भावाची परदेशी उत्पादित मालाच्या भावाशी सांगड घातल्यास आजचा शेतकरी पुन्हा एकदा स्वाभिमानाने जगतानाचे आशादायी चित्र दिसेल असे वाटते. या महात्मा फुले यांनी सुचविलेल्या शेतीविषयक सुधारणांची अंमलबजावणी तत्कालीन शासन , ÃÖ´ÖÖ•Ö व्यवस्थेकडून –ाल्यास शेतकऱ्यांच्या जीवनाला कलाटणी मिळेल असे अभिप्रेत होते. परंतु अनेक कारणास्तव शेतकरी दिवसेंदिवस दारिद्र्यात खितपत पडत चालला होता.स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात साधारणतः सन १९१० च्या पूर्वीच्या स्थितीत अहमदनगर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची दुरावस्था अधिकच भयाण होत चालली होती. व्यापारी , दलाल , सावकार , शासन, अशी एक ना अनेक माध्यमे शेतकऱ्यांना फक्त कष्टच करण्यास भाग पाडत होती. आजदेखील शेतकरी ग्रामीण पातळीपासून ते शहरी पातळीपर्यंत अनेक टप्प्यावर अक्षरशः नागवला जात आहे.जगाचा पोशिंदा शतकानुशतके जागतिकीकरणाच्या गोंडस नावाखाली नाडला जात आहे.आजही या पुरोगामी विचारसरणीच्या महाराष्ट्रामध्ये शेतकरी आत्महत्या हा चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय बनला आहे.यावर उपाय शोधणे सर्व स्तरावर क्रमप्राप्त आहे. अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक परिस्थिती पाहता पर्जन्यछायेत येणारा बराचसा भूभाग हा दुष्काळी गणला जातो.इतर भूभाग डोंगराच्छादित असल्यामुळे प्रत्यक्ष शेतीसाठी सुपीक असलेली जमीन , तिच्यासाठी बारमाही सिंचनाची सुविधा , कायमचा दुष्काळ , गारपीट तसेच निसर्गाचा लहरीपणा यासारख्या नैसर्गिक †Ö¯Ö¢Öß¿Öß –ुंजून स्वाभिमानी वृत्तीने येथील शेतकरी 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर शेती कसत

आहे. परंतु नैसर्गिक आपत्तीवर श्रमाच्या जोरावर विजय मिळवणारा स्वाभिमानी शेतकरी मात्र ^Ÿ¯ÖÖ×¤üÖ –ालेल्या मालाची शहरात विक्री करतांना विक्री व्यवस्थेतील लबाडीपणामुळे तोट्यात जात आहे, हमीभावाअभावी नागविला जात आहे.दलाल , व्यापारी , वाहतूक व्यवस्था , जकात कर , रासायनिक खताच्या अफाट किमती , किटकनाशकांचा वाढता वापर या संपूर्ण विळख्यातून बाहेर येण्यासाठी तो धडपडत होता व धडपडत आहे.परंतु त्यास फारसे यश मिळतांना दिसत नाही. सन २० व्या शतकात स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीही शेतकऱ्यांची ही दुरवस्था दूर करण्यासाठी मुकुंदराव पाटील यांनी आपले विचार 'दीनमित्र ' या वर्तमानपत्राच्या माध्यमातून वेळोवेळी मांडलेले आहे.

६.४ अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाची शेतीविषयक पंचसूत्री :

मुकुंदराव पाटील शेतकऱ्यांच्या तत्कालीन दुरवस्थेचे वर्णन करतांना म्हणतात, "आपणा शेतकऱ्यांची स्थिती फारच खालावलेली दिसून येते.वेळेवर पाऊस पडत नसल्याने म्हणावे असे पिकाचे उत्पादन मिळत नाही .जे थोडे बहुत येते ते सावकाराच्या वहीखात्याची व शेतसाऱ्याची बरोबरी करण्यातच जाते.मग वर्षाची दाणा-वैरण ,धडुतं घोंगडी यांची जी ताणाताण चालावयाची ती चालूच राहते.उन्हाळा,पावसाळा ,हिवाळा या तिन्ही ऋतूत जनावरांबरोबर , जनावराप्रमाणे का´Ö करावे आणि शेवटी हाल अपेष्टेत मरावे, अशी शेतकऱ्यांची स्थिती –ालेली पहावयास मिळते.जो दिवस उगवत आहे तो वाईटच निघत आहे.दहा वर्षामागे आपली जितकी कुटुंबे शेतीवर पोट भरत होती, त्यापैकी आज निम्मी कुटुंबे वतनदारास मुकुन मोलमजुरीने पोटाची खळगी भरत असतानाचे दिसते.आणि हा आपल्या जातभाईचा देशोधडीस लागण्याचा क्रम बंद –ााला असेही नाही .तो “ÖÖ»Ö“Ö †ÖÆü."[21]

¿ÖêŸÖकऱ्यांस दारिद्र्याचा भयंकर रोग लागला आहे.तो दिवसागणिक अधिक वाढत चालला आहे.मुकुंदराव पाटील यांच्या मते," या भयंकर रोगाचा बीमोड करण्यास आपण कंबर बांधली पाहिजे . आणि जर आपण असे करणार नाही तर आपली पुढील पिढी कुत्र्या मांजरापेक्षाही नी“Ö स्थितीत खिदबू खिदबू मरेल यात शंका नाही . आपल्या या व्याधीचा बंदोबस्त करण्याकरिता

सरकारने जागोजागी शेतकरी ,कॉलेजे, शेतकी प्रदर्शन , दवाखाने वगैरे घातले आहेत. पण आपल्या अ-ानपणामुळे आपणाला त्याचा उपयोग करुन घेता येत नाही.रोग एका आणि औषध भलत्यास असा प्रकार होतो.तरी हा दोष आपणातील पुढाऱ्यांचाच आहे. " [22] ¿Ö तकऱ्यांनी शेतीत उत्तम पीक घेतले तर शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा होईल हे स्पष्ट करतात.शेतकऱ्यांवरील अन्याय,अत्याचार असाचा सुरु राहिला तर पुढच्या पिढीला आपली उपजीविका चालवण्यासाठी याच सावकारांकडे गुलामाप्रमाणे राबवावे लागेल. या स्थितीतून उपाय मिळवण्यासाठी शेतकरी वर्गास शिक्षण देऊन त्यांना आधुनिक पध्दतीने शेतीविषयक मार्गदर्शन करावे, असे मुकुंदराव पाटील स्पष्ट करताना दिसतात.शेतकऱ्यांची तत्कालीन निकृÂ™ ÛÃ£ÖŸÖß घालविण्यासाठी मुकुंदराव पाटील यांनी काही उपाय सुचविलेले आहेत. त्यालाच पंचसूत्री असे म्हणतात.त्यामध्ये -ान,विद्या,पंच,जुट आणि वेळ या उपाययोजनांचा आपल्याला आवर्जून समावेश करावा लागेल.

6.6.1 -ान

तत्कालीन शेतकऱ्यांची निकृष्ट स्थिती घालविण्यासाठी -ानाचा शेतकऱ्यांच्या जीवनात कशा प्रकारे होतो हे मुकुंदराव पाटील यांनी सांगितले असून त्यांच्या मते ,"आपले कोठे चुकत आÆ आणि ते कशाने सुधारेल हे समजणे यालाच साधारणपणे -ान म्हणतात.आपल्या लोकात पूर्वीपासून विद्याप्रसार मुळीच -ाला नसल्यामुळे,†Ö¯Ö»Ö -ान वाढले नाही तरी आपल्या लोकात -ान नाही असे नाही . आहे पण ते जुन्या चालीचे आहे ते आताच्या नव्या चालीच्या जगात चालेनासे -ाले आहे.गंजून गेले आहे,त्याला विद्यारुपी भट्टीत घालून खूप आंच दिली पाहिजे आणि मग त्यास सध्याच्या नव्या चालीचे पाणी दिले पाहिजे.त्याशिवाय हे आपले बोथट -ान भरभर चालणार नाही.युरोप ,अमेरिकेतील शेतकरी आपल्या थोड्याशा जमिनीत खंडोगणती पीक कसे काढतात,त्यांची हत्यारे कशी असतात,हे तर आपणास माहिती नाही ,तर त्याच्या खतात कोणकोणते रासायनिक द्रव्ये किती प्रमाणाने मिळविली आहेत हे समजणे दूरच राहिले."[23].

आजच्या परिस्थितीतला शेतकरी जुन्याच परंपरागत औजाराचा शेती कसण्यासाठी वापर करत आहे.त्यÖने या औजारांमध्ये आधुनिकता आणली पाहिजे,जेणेकरुन त्याला कमी वेळेत ,शेतीतील कामे करता येतील.त्याचबरोबर त्याने आपल्या शेतीच्या पारंपारिक व्यवसायामध्ये सुध्दा आधुनिक ŸÖ¡Ö–ानाचा पुरेपूर वापर करावा हे मुकुंदराव पाटील स्पष्ट करतात.यामुळे शेतकरी निदान शेतीव्यवसायात तरी आर्थिक बाजूने स्वयंपूर्ण होईल यात शंका नाही.

6.6.2 ×¾Ö¨Ö :

शेतकऱ्यांची सर्व बाजूनी पिळवणूक होत असतांना या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी मुकुंदराव पाटील म्हणतात की, "विद्येला तिसरा डोळा म्हणतात.पण आंम्ही म्हणतो , जे दिसत नाही ते तिसऱ्या डोळ्याने दिसते.दोन कानाने जे ऐकू येत नाही ते या तिसऱ्या कानाने ऐकू येते.दोन हातांनी जे होत नाही ते या तिसऱ्या हाताने होते.दोन पायांनी जे चढवत नाही ते या तिसऱ्या पायाने चढवते.असा या विद्येचा प्रताप आपल्याला पहावयास मिळतो. मुकुंदराव पाटील यांच्या मते , आगगाडी लाखो खंडीचे ओ–ो घेऊन पळते,तिच्यात ही अद्भूत शक्ती आली कोठून ? समुद्रात आगबोट हजारो कोसांचा प्रवास करते याचे कारण काय ? नुसते आगकाडी ओढल्याबरोबर विस्तव का होतो? वगैरे या यंत्रामध्ये ही अद्भुŸÖ ¿ाक्ती कशाची आहे बरे ? विद्येची ! विद्या हे मृत्युलोकीचे अमृत आहे.पूर्वी मेलेल्या माणसास जिवंत करण्यासाठी स्वर्गाहून अमक्या ऋषीने अमृत आणले व अमक्यास जिवंत केले.असे आपण पुराणकथेत नेहमी ऐकतो.पण ते अमृत खरे होते हे सांगण्यास सध्या एकाही पुराणकाचा पुरावा देणारा मनुष्य जिवंत नाही व तशा अर्थाची पुराणात एखादी कथाही नाही , परंतु या विद्याप्रमाणे एक नव्हे लाखो माणसे मेल्याप्रमाणे भूमीसÖ ³ÖÖ¸¡ –ÖÖ»Ö»Ößü ÃÖ¬¤üÖ ×•Ö¾ÖŸÖ –ानवत –ाली आहेत.ती सर्व माणसे या विद्या मृताचा चमत्कार आपणास दाखवित आहेत.पूर्वीच्या अमृताने नुसते माणूस जिवंत होत होते म्हणतात. पण या अमृताने दगड लोखं›¡Æüß ×•Ö¾ÖŸÖ ÆüÖŸÖ! ŸÖ माणसाप्रमाणे गाणी गाते ! आपण आजकालची जी नवी अदभुत तंत्रे पहात आहोत ती सर्व या विद्यामृताने जिवंत –ालेल्या माणसाने काढलेली आहेत."[24] बाकीचे देश आपल्यापेक्षाही खूप

प्रगŸÖß¿Ößल बनले आहेत ही प्रगती जर आपल्या देशात घडवून आणावयाची असेल तर प्रथमतः आपल्या देशातील लोकांनी विद्येचे महत्त्व पटवून देणे गरजेचे आहे.शेतकऱ्यांनी नवनवीन तंत्र आत्मसात करुन शेतीमध्ये प्रगती घडून आणावी यासाठी मुकुंदराव पाटील आग्रही असल्याचे दिसतात.या स्थितीत सुध्दा मुकुंदराव पाटलांनी विद्येचे महत्त्व समजावून सांगण्याचा जो प्रयत्न केला होता तो आजही महत्त्वाचा ठरलेला दिसŸÖÖ.

6.6.3 ¯ÖÓ“Ö :

आजपर्यंत आपला शेतकरी समाजात आपल्या पंचानी काय काय केले असा जर आपण आपल्या मनाला प्रश्न केला तर उत्तर काहीच केले नाही असे मिळेल.म्हणून मुकुंदराव पाटील यांच्या मते,"आपल्या शेतकरी लोकात जातीसंबधीने एखादा तंटा किंवा जातीविरुध्द एखादी गोष्ट घडल्यास त्याचा फैसला पंचामार्फत होत असतो आणि हे पंच म्हणजे गावातील वागते,बोलते “ÖÖ¸ü-चौघे असतात.समाजाच्या सोयीच्या दृष्टीने पाहिले असता जातीत दुर्वर्तन वगैरे प्रकार होऊ नयेत , त्यांच्यावर दाब असावा ,म्हणून ही पंचाची योजना फारच उत्तम आहे.परंतु 'यथा राजा तथा प्रजा ' या न्यायाने खुद्द पंचच दुर्वर्तनी असले म्हणजे,मग जाती प्रकरणाच्या फैसल्याची गोष्ट विचारायलाच नको .गावातील एखाद्या गरीब दुबळ्याची गृहछिद्रे पाहून पराचा कावळा करावा,त्याला पंचात म्हणजे या चारचौघांनी जमविलेल्या दहा विसात ओढून आणावे,त्यावर तू अमक्याचे खाल्लेस,सबब तु–ने आमंत्रण बंद केले आहे.जातीला दंड दिल्यावाचून ,आंम्हाशी तु–Ö रोटी बेटी व्यवहार होणार नाही .आता आंम्ही तु–या नावाच्या वाळी-चिट्ट्या बहिष्कारपत्रे गावोगाव पाठविणार आहोत.लौकर उमज आणि दंड देऊन टाक.पंचाने तुला पन्नास रुपये दंड ठरवला आहे.नाहीतर एक डाळ रोटीची पंगत घाल! असा हा पंचाचा हुकूम एखाद्या हातभाग्यावर –ÖÖ»ÖÖ म्हणजे त्याची अंमलबजावणी –ााल्याशिवाय तो रद्द व्हावयाचा नाही." [25]

गावातील पंचमंडळी खरेतर बऱ्याच वेळा आपल्या पदाचा गैरवापर करतानाचे दिसतात.एखाद्या शेतकऱ्यावर अन्याय होत असतांनाही बघ्याची भूमिका घेतात.प्रसंगी बरेचदा

भांडण मिटवण्यासाठी पैसे घेतात.पैसे दिले नाहीत तर त्याला वाळीत टाकण्याची धमकी देतात हा शेतकऱ्यावर होणारा अन्याय आहे.हा अन्याय दूर करण्यासाठी पंचाच्या प्रवृत्तीवर मुकुंद¸Ö¾Ö ¯ÖÖ™üß»Ö प्रहार करतात व पंचाकडून न्यायनिवाडा करण्याची पध्दत बंद करण्याची मागणी करतांना दिसतात.खरे म्हणजे पंच म्हणजे आपल्या पाच जणांनी निवडलेला , पाच जणांस आवडलेला मनुष्य तो पंच.पण बऱ्याचदा आपल्याकडे पंच मंडळी गुन्हेगारी प्रवृत्तीची असतात.त्यामुळे गुन्हेगारांना अभय देण्यासाठी हे पंच कधीकधी सामान्य जनतेवर अन्याय करतात.यामुळे मुकुंदराव पाटलांना ही न्यायदानाची पध्दत चुकीची वाटते.ही पंच मंडळी गरीब शेतकऱ्यांच्या अडाणीपणाचा गैरफायदा घेतात .सर्वसामान्य जनतेवर होत असलेल्या अन्यायामुळे मुकुंदराव पाटील पंचाना विरोध करतांना दिसतात. मुकुंदराव पाटील येथे पंचाची भूमिका गावात कशी असावी ,याविषयी सांगतात की, शेतकऱ्यांचा आपआपसात –ालेला वाद,गावातील जातीजातींमधील –ÖÖ»Ö»ÖÖ ¾ÖÖ¤ü शांततेने मिटवण्यासाठी गावातील ज्येष्ठ,वयोवृध्द व्यक्तींना न्यायनिवाडा करण्याचा अधिकार असे.

६.६.४ जुट (शेतकऱ्यांची एकजुट) :

आपल्या भावांबरोबर शेतकऱ्याने कुटुंबामध्ये तसेच गावात इतरांबरोबर भांडण करण्यात वेळ वाया न घालता एकोप्याने रहावे व या एकजुटीने होणाऱ्या प्रगतीच्या आदर्शाचा आलेख समाजासमोर सादर करावा.कारण इतर व्यक्तींना त्या एकजुटीचे महत्त्व समजेल.यासाठी मुकुंदराव पाटील जुट या आपल्या लेखातून सांगतात की,"आपले –ान आणि आपले शिक्षण यावरुन आपणात जुट किती आहे ती स्पष्ट दिसत नाही.एका भावाचा बैल ,दुसऱ्या भावाच्या बांधाला चरत गेला तर त्यावर कुऱ्हाड घालणारा सख्खा भाऊ मागे पुढे पहात नाही.इतके आपणास बंधूप्रेम †ÖÆü.एका भावाच्या शेतात जनावरे चरत असली किंवा चोर चोरी करत असला तर , दुसरा भाऊ त्यास हाकलून लावणार नाही. उलट चोरांच्या मोटा बांधु लागेल ! हा तर आपल्या भावाभावांचा सलोखा मग जावा जावांत किती गोडी असेल हे ज्याचे त्याने आपल्या मनास विचारावे.एकमेकास पाण्यात पहाणे,एकमेकांचे नुकसान करणे , यातच लोक बराच वेळ खर्ची घालत असतात.बहुतेक

गÖÖ¾ÖÖŸÖ ŸÖÖर बहुत करुन दोन फळ्या असायच्याच ! एका फळीत मुलगा तर दुसऱ्या फळीत बाप ! एका फळीत सासरा तर दुसरीत जावई! कुणी जेवायास बोलावले तर हे फळीदार गृहस्थ एकत्र एका पंक्तीत जेवणार नाहीत.आंम्ही अमक्याच्या पंक्तीत जेवणार नाही आणि तमक्याशी बोलणार नाही अशी गावोगाव तऱ्हा असते.ही तर आपल्या लोकांची जुट .आपल्या लोकांच्या या विसंगत ±ÖÔ¶ÖÖमुळे ,समाजरुपी गृहाचा दरवाजा चांगला जुस्त बसत नाही.त्यादोंन्ही फळ्यांमध्ये एवढी ´ÖÖšÖ सापट राहते की,तिच्यातून कुणीही खुशाल घरात शिरावे! आपल्या या आपसातील फुटीमुळे आपले किती वाटोळे –ााले,याचे आपणांस समंजस पुढाऱ्यांना समजत नाही असे नाही.सर्व समजते पण आपण लोकांना स्वत:चा नाश करुन घेण्याची तल्लपच लागल्यामुळे , आपण आपल्या सख्ख्या भावाविरुध्द निव्वळ खोटी साक्ष देण्यात भित नाहीत."[26] शेतकऱ्यांच्या या विदारक स्थितीचे वर्णन मुकुंदराव पाटील येथे करतांना दिसतात.शेतकरी हा आपला वेळ आपल्या भावांबरोबर तसेच आपल्या शेजाऱ्यांबरोबर भांडणात खर्च करतो.याचा फायदा गावातील इतर लोक घेऊन ही भांडणे मिटवण्याऐवजी त्यांच्या मनात एकमेकांबददल आणखी द्वेष भरुन देतात.याच घाणेरड्या प्रवृत्तीमुळे शेतकरी वर्गाचे मोठ्याप्रमाणावर नुकसान होताना दिसून येते.हे शेतकरी वर्गास लक्षात येत असूनही तो आपला बहुमूल्य वेळ व्यर्थ भांडणात खर्च करतांना दिसतो.शेतकऱ्यांनी हा वेळ शेतीकामामध्ये खर्च करुन जास्तीत जास्त उत्पादन घेण्याचा प्रयत्न करावा, असे मुकुंदराव पाटील स्पष्ट करतात.

6.6.5 ¾ÖêôÖ :

तत्कालीन परिस्थितीतल्या शेतकऱ्यांची बिकट अवस्था सुधारण्यासाठी मुकुंदराव पाटलांनी वेळेचं महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न केला.त्यांच्या मते ," आपणा लोकांना शेतीची कामे करुनही पुष्कळ वेळ मिळत असतो .परंतु किंमत कळत नसल्यामुळे तो गप्पा गोष्टीत नाच तमाशात जातो.वेळेचा नाश करण्याची व्यासपीठे म्हटली म्हणजे गावांत चव्हाट्याची जागा,न्हाव्याचा ओटा ,सुताराचा पार ही स्थळे रिकामटेकड्या माणसांनी नेहमी भरलेली असायची ! सकाळची वेळ †ÃÖ»ÖÖ ´Æणजे दहा वीस जणांनी जमावे,उन्हाकडे पाठ करावी,एकाने मुंडासे तर दुसऱ्याने कुडते

काढावे.आणि बोलता बोलता उवांची तपासणी करावी ! न्हाव्याने हातात शेंडी धरुन ,हजामत करता करता हुकार देत जावा ! तसेच सुताराने ही काही तासता तासता एखाद्या गोष्टीस आरंभ करावा,आणि प्रत्येक धलपी मागे त्या गोष्टीची धलपी काढीत असावे! आणि जर का गावातील एखाद्या इसमाचा खटला यांचे पुढे उभा राहिला म्हणजे त्यावर एकएकाचे तासाचे तास भाषण चालवायचे ! तितक्यात कोणी कामाचा माणूस यांचे पुढून जाताना दिसला की,त्याची त्यांच्याकडून 3Ö¸üÖ¸ü ™ü¾ÖÖôûß –ााल्याशिवाय रहावयाची नाही.घरची माणसे चारचार पाचपाच वेळा हाका मारुन थकून जातात .पण ही रिकामटेकडी मंडळी तेथून काही केल्या हालत नसते ! घरी शेतात पुष्कळ कामे करावयाची पडलेली असतात ती वेळच्या वेळी करु लागल्यास ,जेवणास सुध्दा सवड होणÖ¸ü नाही पण आपले लोक एखादे वेळी मरेपर्यंत काम कर कर करतील आणि एखादे वेळेस या यात्रेहून त्या यात्रेस आणि त्या यात्रेहून या यात्रेस असे कित्येक दिवस फिरतील! हा केवढा वेळेचा नाश ! हा ¾ÖêôûÖ“ÖÖ नव्हे तर आपल्या स्वत:चा नाश ! आपण गप्पा गोष्टीत किंवा कोणाची टवाळी करण्यात ,आपले आयुष्य खर्ची पाडतो! एकदा हातातून आपल्या आयुष्याचा एकेक दिवस फुकट गेला म्हणजे तो पुन: कधीही परत मिळायचा नाही.तो गेलाच "[27] आपली शेतकरी मंडळी या व अशा विविध कामानिमित्त शेतीची कामे सोडून गावात गप्पा मारण्यात वेळ घालताना दिसतात. आपल्या परिसरात ,गावात वेगवेगळी चार चौघे जमली तर पूर्ण दिवस नको त्या विषयावर चर्चा करतांना दिसून येतात.परंतु ही चर्चा गावातील एखादा नावीन्यपूर्ण उपक्रम राबविताना दिसून येत नाही.सामाजिक उपक्रमात सहभागी व्हायला यांना वेळच नसतो. मग उगीचच आपला वेळ वाया घालण्यात कोणता फायदा ? याच वेळेचा आपली शेती समृध्द करण्यात सदुपयोग करण्याचे बहुमोल मार्गदर्शन मुकुंदराव पाटील करतांना दिसून येतात.

शेतकऱ्यांची दिवसेंदिवस खालावत चाललेल्या निकृष्ट स्थितीला अनावश्यक खर्च होत असतांना मुकुंदराव पाटील पोटतिडकीने म्हणतात,"आपल्या दारिद्र्यास जी अनेक कारणे घडली आहेत त्या निष्फळ हे एक मोठे कारण –ााले आहे.आपणा लोकांना विनाकारण खर्च करण्याची जणो तल्लपच लागली आहे.लोकांनी चांगले म्हणावे ,गावात बायका पोरांच्या तोंडी कारभाऱ्यांचे

नाव निघावे म्हणून आपले लोक वाजवी पेक्षा फाजील खर्च करीत असतात.आणि अलिकडे या सत्यनारायणाच्या बंडाने तर फारच धुमाकुळ घातला आहे.या नारायणाच्या पायी आपले लोक दरसाल लाखो रुपयास बुडत आहेत! सत्यनारायणापासून संपत्ती,संतती लागेल तितकी मिळते,असे आपणास भट,जोशी सांगत असतात.पण हा सगळा भ्रम आहे.दोन चार केळीचे खुंट उभे केले ,तीन चार दिवे लावले ,ब्राह्मण जेवू घातले ,असा वीस पंचवीस रुपयांचा खर्च केला म्हणजे आपण केलेले हे पाप पार धुऊन जाते †से तुंम्ही समजता काय? दहा वीस रुपये खर्च केल्याने जर मनुष्याचे पाप जाते,जर मोठमोठे श्रिमान सहा दिवस मनमानेल तशी पापे करुन ,सातवे दिवशी सत्यनारायण घालते! शिवाय जो कोणी श्रीमंत निपुत्रिक आहेत,ते तर हे असले सत्यनारायण दररोज घालते.परंतु बाबांनो,हे सगळे आशेचे नाटक आहे यात खरी भक्ती नाही यात खरा देव नाही."[28]

म्हणून अशा या खोट्या ,थोतांडापासून वाचण्यासाठी मुकुंदराव पाटील शेतकऱ्यांच्या मनःस्थितीचा विचार अतिशय परखडपणे मांडतात .'मन करारे प्रसन्न सर्व सिध्दीचे कारण' या संत तुकाराम महाराजांच्या स्वयं अनुभवाप्रमाणे आपल्या मनाचे नैराश्य घालण्यासाठी स्वतःचे ऐकावे व त्याप्रमाणे आचरण करावे. केवळ धार्मिक विधी मध्ये अडकून न पडता ,त्यासाठी अनावश्यक खर्च न करता शेतकऱ्यांनी आर्थिकदृष्ट्या बळकट होण्याची गरज मुकुंदराव व्यक्त करतांना दिसतात.

6.5 Ãö´öö¸ö¯ö

सत्यशोधक समाज हा केवळ वेचारिक जनजागृती करत होता असे नाही. ' कसेल त्याची जमिन ' या कायद्यानुसार शेतकऱ्यांना जमिनीची मालकी स्वतःस मिळाली.इंग्रज सरकार शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नातून लोकल फंड गोळा करत असे.त्यामुळे शेतकऱ्याच्या उत्पन्न गोळा करणाऱ्या शासनाला शेतकऱ्यांची करुणस्थिती समजावून सांगणाऱ्या समाजसुधारकाची गरज होती.दुकानदार आणि व्यापारी वर्ग शेतकऱ्यांना लुटण्यात टप»ö»öö ÆöÝöö. ¿öÝööÝöß»ö ´öö»ö दुकानदाराला द्यायचा आणि त्या मोबदल्यात वस्तू खरेदी करावयाचा.असा क्रम ठरलेला

असायचा.शेतकऱ्यांकडून माल घेताना दुकानदार चोरमाप आणि चोरकाटा वापरत असे.तसेच ¿ÖÏाकऱ्याकडून जो माल घेतला जात असे त्याचा दर्जा व्यापारी बारकाईने पाहत असे.पण व्यापारी त्याच्याकडील माल जास्त किमतीने शेतकऱ्याला विकत असे.अशी नियोजित लूट शेतकऱ्याची होत असे. स्वतःच्याच बेसावधपणामुळे शेतकऱ्याला प्राप्त –ालेली कफल्लक अवस्था सरकारच्या नजरेस आली व सरकारने इ.सन १८७९ मधे त्याला सावरण्यासाठी दक्षिणेतील शेतकऱ्यास ऋणमुक्त करण्याचा कायदा पास केला.तसेच १८८३ साली एक कायदा व इ.सन.१८८४ साली आणखी एक कायदा असे दोन कायदे पास करुन सरकारकडून कर्ज देण्याची सोयही उपलब्ध करुन दिली.त्यामुळे शेतकऱ्याला बैल,बी,चारा यासाठी सरकारकडून कर्ज मिळू लागले ¾Ö बुडणाऱ्या शेतकऱ्याला काडीचा का होत नाही आधार मिळाला.पुढे सरकारने इ.सन.१९१२ चा कायदा अंक २ पास केला.व शेतकऱ्यांच्या 'परस्पर सहाय्यक मंडळे ' किंवा पतपेœ¶Ö स्थापन करायला परवानगी दिली.

¯ÖŸÖ¯Öœ¶Ö स्थापन –ाल्यामुळे शेतकऱ्यांची सावकाराच्या जाचातून सुटका –ÖÖ»Öß. ¯Ö¸üŸÖ घेतलेले कर्ज दुष्काळामुळे फेडताना शेतकऱ्यांच्या अतोनात हाल होत असत.दुष्काळासारख्या नैसर्गिक संकटाला तोंड देता यावे म्हणून कंत्राटी कामे सुरु करुन लोकांना रोजगार उपलब्ध करुन aÖ¾ÖÖ, अशी आग्रही मागणी डॉ.विश्राम घोले आणि सरदारजी थोरात तसेच मुकुंदराव पाटील यांनी शासनाकडे वेळोवेळी केली. अवर्षणापासून शेतीचे रक्षण कसे करता येईल, याविषयी सूचना या विषयावर पुण्यातील शेतकऱ्यांच्या सभेत डॉ.विश्राम रामजी घोले यांनी व्याख्याने दिली आणि ही व्याख्याने शेतकरी वर्गास उपयोगी पडतील हे जाणून छापून प्रसिध्द केलेली पहावयास मिळतात. यावरुन आपणास एक गोष्ट लक्षात येते की,तत्कालीन सत्यशोधक विचारवंतानी शेतकरी हा आपल्या समाजशिखराचा मुख्य भाग आहे.त्याची हेळसांड होता कामा नये,असे mÖŸÖ ¾ÖÔÖ¾ÖÔÖß ÃÖ“Ö¾Ö»Ö»Ö ×¤ü¾ÖŸÖ.शेतीविषयक विवेचन प्रस्तुत प्रकरणात केले असून अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाची धर्मचिकित्सा पुढील प्रकरणात केली आहे.

Ã0¤³0 :

१. मगर निर्मला ,जो×Ÿ0¸0¾0 फुल्यांची समाजपरिवर्तन नीती,साहित्य सेवा प्रकाशन ,
औरंगाबाद,५ आ.२८ एप्रिल १९९९ पृ.क्र.13

२.ऑमव्हेट गेल ,वसाहतिक समाजातील सांस्कृतिक बंड,सुगावा प्रकाशन,पुणे,१९६५,पृ.क्र.14

३. ढगे अशोकराव ,संपा (एरंडे अशोक) ,अखिल भारतीय सत्यशोधक समाज,२८ वे अधिवेशन,१९९९ तरवडी , (मुकुंदनगर) पृ.क्र.39

४.माळी गजमल ,गेल्या शतकातील थोर पुरुष ,जोतिविचार,दीपावली १९८२,पृ.क्र.27

५. दीनमित्र ,वर्षे ४४,अंक १५,दि.१३-1-1954

६. पवार जयसिंगराव (संपा).,राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ,महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी ,कोल्हापूर,प्र.आ.,
जानेवारी २००१,पृ.क्र.140

७.माळी गजमल ,ग्यानोबा कृष्णाजी ससाणे,राजमुद्रा प्रकाशन,औरंगाबाद,प्र.आ.,ऑगस्ट 1996,¯0.क्र.66

८.उनि ,बगाडे उमेश , प्रस्तावना ,पृ.क्रं.३२ पान नं.१४७ अप्रकाशित प्रबंध.

९.एरंडे अशोक ,स्मरणिका,अखिल भारतीय सत्यशोधक समाज , २८ वे अधिवेशन ,तरवडी ,1999 पृ.क्रं.२०

१०.उनि,एरंडे अशोक , पृ.क्रं.१५२, अप्रकाशित प्रबंध.

११. उनि ,बगाडे उमेश , प्रस्तावना ,पृ.क्रं.३२ पान नं.१४७ अप्रकाशित प्रबंध.

१२.पाटील मुकुंदराव , दीनमित्र , वर्ष १ ले ,अंक २६, १७ जून१९११

13. पाटील मुकुंदराव ,सुबोध श्लोक ,संपा.प्रा.गोविंद काळे ,आवृत्ती ८ वी १५ ऑगस्ट २००७ पृ.क्रं.५

१४.शिंदे अरुण ,सत्यशोधकांचे शेतकरी विषयक विचार , दर्या प्रकाशन ,प्र.आ.१५ ऑगस्ट २०१२ पृ.क्रं.१८०

१५.कित्ता पृ.क्रं.180

१६. .कित्ता पृ.क्रं.१४५

१७.खराट संभाजी ,संपादक मुकुंदराव पाटील ,प्रथमावृत्ती २०१६ पृ.क्रं.७०

१८.कित्ता पृ.क्रं.७३

१९.माळी गजमल ,गेल्या शतकातील थोर पुरुष ,जोतिविचार,दीपावली १९८२,पृ.क्रं.27

20. दीनामित्र ,वर्षे ४४,अंक १५,दि.१३-1-1954

२१. पाटील मुकुंदराव , दीनमित्र , वर्ष १ ले ,अंक २६, १७ जून१९११ पृ.क्रं.१७८

२२. कित्ता .

23.बगाडे उमेश ,विचार किरण भाग १,दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील स्मारक समिति, Ÿ0¸¾0>ß , ता.नेवासा,जि.अ.नगर

२४. कित्ता

२५.पाटील मुकुंदराव , 'दीनमित्र' , वर्ष १ ले ,अंक ३ व ४, दि.१४/१२/१९१०,२१/१२/१९१०

२६. कित्ता

२७. कित्ता

२८. कित्ता

प्रकरण-ÃÖÖŸÖ¾Ö

अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाची धर्मचिकित्सा

७.१ प्रस्तावना

७.२ तत्कालीन धर्मसंप्रदाय आणि सत्यशोधकीय तत्त्वे

७.२.१ बौध्द संप्रदाय

७.२.२ सुफी धर्म संप्रदाय

७.२.३ नाथ संप्रदाय

७.२.४ वारकरी संप्रदाय

७.३ १९ व्या शतकातील सत्यशोधकीय धर्मचिकित्सा

७.३.१ धर्माची सत्यशोधकीय व्याख्या

७.३.२ सामाजिक वर्णव्यवस्था आणि धार्मिक पगडा

7.3.3 ´ÖÙŸÖ¯Ö•ÖÖ ¾Ö ¯Ö¸üÖ×ÆüŸÖ¿ÖÖÆüßÃÖ ×¾Ö¸üÖ¬Ö

7.4 ÃÖ´ÖÖ•Öप्रबोधनाची सत्यशोधकीय साधने

७.४.१ सत्यशोधकीय जलसे

७.४.२ दीनमित्राची भूमिका

8. ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö

प्रकरण-ÃÖÖŸÖ¾Ö

अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाची धर्मचिकित्सा

७.१ प्रस्तावना :

x2Öx™¿ÖÖ“ÖÖ †´Ö»Ö सुरु असताना पाश्चिमात्य विचारवंताचे विचार भारत भूमीत रुजू लागले होते.पेशवाईच्या कालखंडात धर्माला फार महत्त्व प्राप्त –ााले होते.श्रेष्ठ कनिष्ठता यावरुन समाजात फूट पडू लागली होती. पुराण ,दंतकथा , व्रत , उपासतापास ,श्रध्दा ,अंधश्रध्दा ,देव आणि देवत्व प्राप्त असलेली लोक यात समाज गुरफटत चालला होता.धार्मिक गुंता अधिकाधीक क्लिष्ट होत चालला होता.या दरम्यान पेशवाईच्या अस्तानंतर म्हणजेच १८१८ नंतरच्या कालखंडात अनेक धर्मसुधारकांनी समाजप्रबोधन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य हाती घेतलेले होते.सर्वांनीच खऱ्या अर्थान "मानवता हाच खरा धर्म " असल्याचे प्रतिपादन केले. महात्मा फुले यांनी तिखट धर्म चिकित्सेद्वारे प्रस्थापित धर्मसत्ता,राजसत्ता , अर्थसत्ता आणि सांस्कृतिक सत्ता यांच्या विरोधात विद्रोह केला.हा विद्रोह कष्टकरी समाजाचा म्हणजेच अल्पसंख्यांक समाजाचा बुलंद आवाज होता.प्राचीन काळी धर्मसंस्थेच्या उदयानंतर तथाकथित धर्मशास्त्रे अस्तित्वात आलेली होती.त्यांची निर्मिती ही Ã¾ÖÖ£Öá , ¾Ö3Ö¾Ö - ऐश्वर्य याची प्राप्ती दास आणी गुलाम या चक्रात अडकलेली होती.धर्म प्रमुख स्वतःच्या मताप्रमाणे स्वार्थी ,पाखंडी ,संकुचित वृत्तीने अनेक नियम तयार करुन शूद्रांवर लादण्यात माहीर होते.त्याने लिहिलेले नियम ही परमेश्वर वचने आहेत आणि त्याविरुध्द कुणी आचरण केल्यास त्यास धर्मद्रोही ठरविण्याची कलाच अशा स्वयंघोषित धर्मप्रमुखांनी अवगत केली ÆÖŸÖß.

"प्राचीन भारतात कौटिल्य आणि मनू यांनी अशाच आ–ाा दिल्या आहेत.मनूने तर ब्राह्मण वर्गाला ,तो ब्राह्मण वर्गात जन्माला आला म्हणून श्रेष्ठता,पावित्र्य आणि सन्मान बहाल केला आहे.राजांच्या नियमांना ब्राह्मणांनी मान्यता द्यावी आणि ब्राह्मणांच्या हक्कांचे ,पावित्र्याचे संरक्षण

राजाने करावे असे मनू सांगतो.त्यासाठी राजा हा ईश्वराचा अवतार आहे असे सांगून ब्राह्मण हे भूदेवच आहेत.असे पुंन्हा पुंन्हा सांगितले आहे.म्हणजे पृथ्वीवर राजा हा ईश्वरी अवतार आणि ब्राह्मणही भूदेव असे दोन प्रकारचे देव आहेत.त्यांनी एकमेकांच्या हितसंबधांचे संरक्षण करावे "[1] याचाच अर्थ वैश्श्यांनी त्यांचे कर्म करावे ,शूद्रांनी सेवाच करावी , स्वतःजवळ धन बाळगू नये तसेच क्षत्रियांनी पशुपालन किंवा शिपाईगिरी करावी अशी रचना त्याकाळी अस्तित्वात होती. भारतीय इतिहासामध्ये पÖÖ¯Ö-पुण्य, स्वर्ग-नरक, पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, दानदक्षिणा, ¯Ö•ÖÖ ×¾Ö-Ö¶ †¿ÖÖ अनेक संकल्पना धर्माच्या नावाखाली आणि वर्णाच्या नावाखाली अस्तित्वात होत्या .ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांच्यात वर्णावरुन बऱ्याचदा संघर्ष –ÖÖ»याचा दिसतो.त्यातील महत्त्वाचे कारण म्हणजे स्वार्थी ब्राह्मणांनी लादलेल्या धर्मनियमावलींना इतर वर्णातील लोकांनी केलेला विरोध होय .

आधुनिक काळातील सत्यशोधक समाज हा प्राचीन काळातील शैव ,बौध्द,लोकायत ,जैन ,नाथ तसेच महानुभव ,लिंगायत आणि कबीर या संप्रदायातील सत्यशोधन करणारे तत्त्व-ा यांच्या विचारप्रणालींच्या चिकित्सेद्वारे गरुड –ेप घेऊ लागला.आणि धर्म म्हणजे काय ? त्याची तत्त्वे कायÖ असावीत ? याविषयी जागृत –ÖÖ»ÖÖ.

७.२ तत्कालीन धर्मसंप्रदाय आणि सांप्रदायिक तत्त्वे :

७.२.१ बौध्द संप्रदाय :

सिध्दार्थ गौतम बुध्दाचा जन्म इ.सन पूर्व ६२३ मानला जातो.त्याकाळात वर्णाश्रम व्यवस्था , य-ाव्यवस्था , कर्मकांड यांचे प्रस्थ होतेच . तसेच या परंपरांना विरोध करणाऱ्या दार्शनिक परंपराही अस्तित्वात होत्या.उपनिषद विचार ,तपश्चर्या,उपवास असे अनेक मार्ग तपस्वी लोकांसाठी पुण्य ×मळवण्याचे साधन बनत चालले होते.हे सिध्दार्थाला पटले नाही.त्यांनी ध्यान ,प्राणायाम आणि समाधी मार्गाची दीक्षा घेतली.तत्त्व-ाानाचा अभ्यास केला.तसेच वैराग्य मार्गाचाही अभ्यास केला.आणि अंततः त्यांच्या मनात सत् आणि असत् प्रवृत्तीचा संघर्ष सुरु –ाला.जगात दुःख आहे

आणि ते नाहीसे करुन मानव जातीला सुखी करावे, याविषयी त्यांनी त्यांचा –ानमार्ग प्रकाशित केला.हा –ानमार्ग ज्या पिंपळवृक्षाखाली –ाला त्याला बोधी वृक्ष म्हणतात.–ानप्राप्तीपूर्वी गौतम हे केवळ बोधीसत्व होते.नंतर ते बुध्द –ाले.त्यानंतर त्यांनी तर्कशुध्द ,विवेकनिष्ठ आणि व्यावहारिक विचारांना चालना देऊन मानवी जीवनाच्या कल्याणासाठी पुढील मार्गदर्शक तत्त्वे सांगितली."त्यात विशुध्दी मार्गाचे विवेचन केले.

१.कोणत्याही प्राण्याची हिंसा करु नये.इजा करु नये.

२.चोरी करु नये,दुसऱ्याच्या मालकीची वस्तू बळकावू नये.

३.व्याभिचार करु नये.

४.असत्य बोलू नये.

५.मादक पेय ग्रहण करु नये.

ही पाच महत्त्वाची तत्त्वे आहेत.त्यानंतर त्यांनी सदाचाराचा म्हणजे अष्टांगिक मार्ग (संम्यक दृष्टी ,सम्यक वाचा,सम्यक कर्मांत,सम्यक व्यायाम,सम्यक स्मृती,सम्यक समाधी,सम्यक संकल्प आणि सम्यक आजीविका) समजावून दिला.या मार्गातील लोभ,क्लेश,आळस,सुस्त्,संशय व अनिश्चय या अडथळ्यांची जाणीव दिली.त्यानंतर शीलमार्ग ,शील, दान , उपेक्षा , नैष्कर्म , वीर्या, शांती ,सत्य ,अधिष्ठान ,करुणा आणि मैत्री या दहा गुणांची माहिती दिली."[2] ¬ö´öö“öö ¾öö¯ö¸ दुःख निर्मितीचे कारण आणि त्याचे निवारण यासाठी व्हावा हे बुध्दांना अपेक्षित होते.जगाच्या इतिहासात आजपर्यंत मानवी दुःखाचे अस्तित्व मान्य करणे हाच धर्माचा खरा पाया आहे.ही कोणत्याही धर्म संस्थापकाने सांगितलेले नाही.मुकुंदराव पाटलांच्या मते सत्यशोधकी विचारप्रवाह आपणांस मानवी दुःखाचे कारण त्याचा पूर्वजन्म,पाप,त्याचा वर्ण ,लिंग यामध्ये नसून ते कर्मात आहे.हे निर्भिडपणे स्वीकारण्यास भाग पाडतो.भूदेवांना प्रसन्न करण्यासाठी व्रतवैकल्ये,कर्मकांड,जप,अनुष्ठान,दान-दक्षिणा यावर खर्च करणे आणि ईश्वराचे वेगळे वेगöô

अवतार यासारख्या पांरपारिक कल्पना गौतम बुध्दांनी नाकारल्या होत्या.तसेच य–ÖÃÖÃ£ÖÖ, ‡À¾Ö¸¡ , आत्मा , साक्षात्कार , स्वर्ग, नरक , मोक्ष यासारख्या अस्तित्वात नसलेल्या गोष्टींवर गौतम बुध्दांनी ×¾ÖÀ¾ÖÖÃÖ Šवणे नाकारले होते."महात्मा गौतम बुध्दांचा हा धर्म मार्ग सर्वांनाच आकलनास सुलभ,आचरणास सोपा वाटला.यामध्ये भट , पुरोहित , कर्मकांड यांना स्थान नव्हते.क्षत्रिय,ब्राह्मण,वैश्य,शूद्र,श्रेष्ठी,व्यापारी,राजे या सर्व स्तरामध्ये त्याचा प्रचार –ÖÖ»ÖÖ. "[3] वैदिक धर्मामध्ये स्त्री शूद्रांना वेदाधिकार नाही .बौध्द धर्माच्या मते जातीमुळे कोणी श्रेष्ठ कनिष्ठ ठरत नाही.सर्वांनाच धर्मग्रंथ वाचण्याचे स्वातंत्र्य असते.असे सत्यशोधकी विचार बौध्द धर्मामध्ये †ÖœüÔ¡ŸÖÖŸÖ.

७.२.२ सुफी धर्म संप्रदाय :

भारतातील मध्ययुगीन कालखंडातील अनेक संप्रदायांपैकी एक महत्त्वाचा संप्रदाय म्हणून सुफी संप्रदाय ओळखला जातो. सुफी शब्दाचे अनेक अर्थ सांगितले जातात.सुफ म्हणजे लोकर .जे फकीर आपल्या अंगावर लोकर परिधान करतात आणि आपल्या तत्त्वांचा प्रचार-प्रसार करतात ते सुफी.काहींच्या मते, सोफिया या शब्दाचे ग्रीक रुपांतर म्हणजे सुफी.तर अनेकांच्या मते ,पवित्र आत्मे एकत्र येऊन जमा –ालेला लोकांचा पंथ म्हणजे सुफी पंथ . तर काहींच्या मते,मदिनेतल्या सुफा मशिदीच्या समोर बसलेल्या फकिरांचा संप्रदाय. सुफी संप्रदायात अद्वैत मत,एकेश्वर यांचा सुयोग्य मेळ आढळतो.प्रार्थना म्हणजे निव्वळ कर्मकांड नव्हे .

सुफी संप्रदायाची प्रमुख मार्गदर्शक तत्त्वे पुढीलप्रमाणे -

"१.दृश्य जग अपूर्ण आहे.अशा अपूर्णाच्या पलिकडे असलेल्या परमात्म्याचे चिंतन करावे.

२.मानसिक शक्ती नियंत्रणात ठेवावी.आपल्या श्वासप्रश्वासावर ध्यान द्यावे.

३.जे काही डोक्यात असेल ते काढून टाकावे,हातात असेल ते देऊन टाकावे आणि अंगावर येईल त्यापासून बाजूला हटू नये.

४.परमेश्वराला कळेल अशा पध्दतीनेच कार्य करावे आणि त्याला कळेल अशा पध्दतीनेच त्याच्याशी संलग्न असावे.

५.परमेश्वराच्या शोधार्थ निघालेला सुफी स्वतःला सालिक,साधक,यांत्रिक म्हणवून घेतो.तो तरीकत (मार्गावरुन) चालतो. ही वाटचाल फनाफिल हक्क (ब्रह्मात लीन होई) पर्यंत होत असते.किताब अल लुमा या सुफी पंथावरील सर्वात प्राचीन ग्रंथात ध्येय मार्गातील सात सोपान किंवा विश्राम स्थळे सांगितली आहेŸÖ.

१.पश्चाताप २.संयम ३.विराग ४.दैन्य ५ध्यैर्य, ६.खुदावर विश्वास ७. संतोष

या सात पायऱ्या सुफींच्या यौगिक आणि नैतिक अनुशासनाची अंगे आहेत.निर्गुण निराकार परमेश्वर खाली उतरुन मनुष्यापुढे अवतीर्ण होतो.याला सफरुल हक्क असे म्हणतात."[4] भारतीय अध्यात्म आणि नूतन प्लेटो वाद यांच्या छत्राखाली सुफी तत्त्व–ान आश्रय घेते.सुफी संतांनी हिंदू ,मुस्लिम ऐक्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.त्यांच्या तÖ¢¾Ö–ानाचा प्रभाव विणकर समाजावर मोठ्या प्रमाणावर पडला होता. कबीर त्याच प्रभावातून निर्माण –ालेले प्रभावी समाजसुधारक ठरले.त्यांच्या मते 'राम रहिम एक है तसेच सर्व मानव समान आहेत.वर्ण,लिंग भेद हे कृत्रिम असून काल्पनिक आहेत.' म्हणजेच ईश्वरप्राप्तीचे मार्ग भलेही वेगवेगळे असले तरी मानव ही एकच जात या पृथ्वीतलावर अस्तित्वात आहे, असे सत्यशोधकी विचार सुफी संप्रदायात आढळतात.

7.२.३ नाथ संप्रदाय :

योगाचे आचरण करणारा , आणि सिध्दावस्था किंवा अवधूत अवस्था प्राप्त करणारा हा संप्रदाय असून तो वर्णाश्रम विरोधी संप्रदाय आहे.आदिनाथ ,शिव हे या संप्रदायाचे मूळ प्रवर्तक †ÃÖ»Ö तरी त्यांचे शिष्य मच्छिंद्रनाथ हे या संप्रदायाचे मानवी गुरु आहेत.या संप्रदायाला गोरख पंथ ,गोरखनाथी संप्रदाय ,कानफाटा संप्रदाय ,गुरु संप्रदाय इ.नावांनी ओळखतात.मध्ययुगीन भारतातील या संप्रदायाचे कार्य प्रभावशाली राहिले.अनेक महापुरुषांच्या जीवन कार्यात प्रेरणा निर्माण करण्याचे

कार्य या संप्रदायाने इ.सन.१२ व्या आणि १३ व्या शतकात केल्याचे दिसते. "चक्रधर, निवृत्तीनाथ, –ानेश्वर, ´ÖŒÖ¾ÖÖ²ÖÖ‡, क्नÖ²ÖÏ¸ü, नानक यांना नाथ संप्रदयातूनच प्रेरणा मिळाली आहे."[5] नाथ संप्रदयामध्ये सन्याशी आणि गृहस्थी तसेच स्त्री आणि पुरुष असा भेदभाव आढळत नाही.या संप्रदयाचे उगमस्थान म्हणून हिमालय, नेपाळ, ¯Ö•ÖÖ²Ö,^¢Ö¸ü¯Ö¤ü¿Ö, †ÖÃÖÖ´Ö, बंगाल, ´ÖÆÖ¸üÖÂ™ü, †Ö–Ö¯Ö¤ü¿Ö ‡.¯ÖÖŸÖ †ोळखले जातात.भारतभर हा संप्रदाय विस्तारलेला आढळतो.ज्याप्रमाणे जैन आणि बौध्द परंपरा या ब्राह्मणेतर परंपरा आहेत त्याच प्रमाणे नाथ संप्रदायही ब्राह्मणेतर संप्रदयाशी मिळता जुळता आहे.संवादाच्या माध्यमातून धर्मविचार मांडण्याची पध्दत नाथ संप्रदयात रुढ होते.नाथांची रचना गूढ रुपकात्मक आणि विरोधाभासयुक्त आहेत."–ानेश्वर आणि भावंडे, मुकुंदराज,विसोबा खेचर,एकनाथ यांचा नाथ संप्रदयाशी संबध आहे.गुंडाराऊळ ,चांगदेव राऊळ ही चक्रधरांचे गुरु व आजेगुरु नाथसिध्द होते.चक्रधरांचा अनेक नाथ सिध्दांशी संबध आला आहे.नाथवाणीचा त्यांनी गौरव केला आहे.हे दोंन्ही संप्रदाय जातिव्यवस्था विरोधक आहेत.दत्त संप्रदाय ,वेद ,वर्ण,जातिव्यवस्थेला नकार देतो.दत्त आणि नाथ संप्रदाय यांचा घनिष्ठ संबध आहे.या दोंन्हींना 'अवधूत ' या एकाच नावाने ओळखले जाते.वैष्णव ,बौध्द ,जैन ,शाक्त ,सांख्य,योग ई.मार्गाच्या लोकांनी नाथ संप्रदायाचे अनुयायीत्व स्वीकारले.नाथ संप्रदायाच्या उदयामुळे निंद्य ठरलेल्या वाम मार्गी तांत्रिकांचा प्रभाव क्षिण –ाला.नाथ संप्रदयाच्या प्रभावामुळे निष्कलंक चारित्र्य आणि विशुध्द आचाराचा प्रभाव वाढला.या संप्रदायात शेतकरी ,ग्रामीण कारागीर म्हणजे बलुतेदार ,आलुतेदार सहभागी –ाले.भर्तृहरी ,गोपीचंद इ.राजेही नाथ संप्रदायाचे अनुयायी –ाले.गोपिचंदाची †Ö‡ ´Öैनावती ,योगिनी मुक्ताबाई,गुप्तनाथ हे नाव धारण केलेल्या राशीनच्या गंगाबाई इ.स्त्रियाही या पंथात होत्या."[6] म्हणजेच प्राचीन नाथ संप्रदायातही ईश्वर आराधना करतांना कर्मकांडाला फारसे महत्त्व दिल्याचे आढळत नाही .तसेच वर्णाधिष्ठित समाज संरचना मान्य नसल्याचे चित्र जाणवते.सत्यशोधकी विचार तळागाळात पोहोचवण्याचे महत्त्वाचे कार्य नाथ संप्रदायाने केले.प्रमुख धर्म ,पंथ ,संप्रदाय वेळोवेळी धर्मसुधारण्याच्या चळवळी राबवताना दिसतात.वर्ण,जात,धर्म हे

जन्माने प्राप्त होत असले तरी संप्रदाय मात्र स्वेच्छेने निवडता येतो.आणि त्यातूनच धर्मसुधारणा ‘Ö>ÏŸÖÖŸÖ.

७.२.४ वारकरी संप्रदाय :

संत नामदेवांनी वारकरी संप्रदायाचे नेतृत्व केले.नामदेव हे शिंपी होते. म्हणजे वर्णव्यवस्थेत शूद्र.त्यांनी 'नाचू कीर्तनाचे रंगी , –ानदीप लावू जगी ' असा संदेश या संप्रदायाचा प्रचार ,प्रसार करतांना सांगित»Ö.–ानेश्वर हे नाथ परंपरेतील साधक होते.संन्याशाची पोरे म्हणून त्या सर्व भावंडांना शूद्र ठरविण्यात आले होते.त्या काळात कोणत्याही ब्राह्मणांपेक्षा जास्त विद्वत्ता असलेल्या या भावंडांना ब्राह्मणी व्यवस्थेने छळले होते.सिध्दी ,योग,साधना,जप,अनुष्ठान,देहाला ताडण देऊन लौकिक किंवा पारलौकिक मुक्ती मिळणार नाही , असे त्यांना पटले.म्हणून गीतेतील बंदिस्त –ान प्राकृत - मराठीत खुले करण्याची गरज त्यांना वाटली.संस्कृत –ानाची पंरपरा असलेले –ानेश्वर आणि भावंडे ब्राह्मणी व्यवस्थेच्या विरोधात गेले म्हणून त्यांचा छळ वाढतच गेला होता.

वैदिक परंपरांनी एकनाथांचाही छळ केला.त्यांच्या भारुडात त्यांनी वर्ण जातिभेद आणि कर्मकांडावर परखड टीका केली आहे.त्यांच्या भारुडातून त्यांनी पढीक,दांभिक,ब्राह्मण बाबांचा दांभिकपणा उघड केला आहे.त्यामुळे त्यांचा छळ –ाला.संत तुकारामांनी दांभिक वेदाभिमान्यांशी खंबीरपणे संघर्ष केला. त्याकाळातही धर्मशास्त्राचा प्रभाव समाजमनावर खूप होता.तुकाराम लोकांना उपदेश करीत होते . निरर्थक संस्कृत मंत्रांचे पठण म्हणजे –ान नव्हे हे वास्तव ब्राह्मणांना ÃÖ´Ö•ÖŸÖा नव्हते.–ानाचा संबध जिवंत माणसाच्या सुख दु:खाशी असतो.ढोंगी विद्वानांच्या दंभावर आसुडाचे फटके ओढण्याचे काम ते करत होते.म्हणून ब्राह्मणांनी त्यांना धर्मशास्त्राप्रमाणे समजावून सांगणे,गावातून हद्दपार करणे,काटेरी फांदीने मार–ोड करणे , उकळते पाणी अंगावर टाकणे अशाप्रमाणे कडक शिक्षा देत.तुकाराम वेदातील –ान सांगतो आणि ब्राह्मणांनाही तो उपदेश करतो.हे पाहून वेदाभिमानी ब्राह्मणÖ ÃÖÓŸÖ¯ŸÖ –ाले. "तुकाराम तर,

वेदांचा तो अर्थ आंम्हासीच ठावा/ येरांनी वहावा भार माथा //१//

खादल्याची गोडी देखाल्यासी नाही / भार धन वाही मजुरीचे//२//

उत्पत्तिपाळण सहांराचे निज / जेणे नेले बीज त्याचे हाती //३//

तुका म्हणे आंम्हा सापडले मूळ/ आपणाची फळ आले हाता //४// "[7]

त्यांच्या मते, अन्नपदार्थांची गोडी खाणाऱ्याला कळते बघणाऱ्यांना नव्हे.मजूर ´ÖÖ»Öüने धनाचे ओ-ने वाहतो,पण धनाची मालकी त्याची नसते.त्याप्रमाणे वेदांचा अर्थ आम्हाला माहिती आहे.त्यातील तत्त्व-ाानही आंम्ही जाणतो आणि आचरणात आणतो.त्याप्रमाणे जगतो.वेदांचे पाठांतर करणारे वे¤Ö“Ö †Ö-ने वाहतात, असे म्हणत त्यांनी ब्राह्मणी परंपरेला छेद दिला.त्यांच्या मते श्रेष्ठ-कनिष्ठ ,गरिब-ÁÖß´ÖÓŸÖ Æü ŸÖÖÃÖ“Ö ¬Ö´Ö-अधर्म हे कर्मावर अवलंबून असते.वर्णव्यवस्थेवर अवलंबून नसते.गुरुसंबधी जात , वर्ण,लिंग या माध्यमातून चिखलफेक करु नये.

संत बहिणाबाई एका ठिकाणी म्हणतात,

"उपदेश करी जना / गुरु न करी स्त्रीजना //

शूद्र तथा स्त्रीविरहित जाती / जो मानी गुरुस्थिती//

तो जाणावा राक्षस / तो घेतÖ Ã¡Öß ˆ¯Ö¤ê¿Ö //

ऐसे सभेमाजी बोले/ सभा देखूनी मिथ्या जळे//

जिथे विकल्प तुटला/ तेथे वर्णभेद मिया बोला //'

-ानी स्त्री सुध्दा गुरु होऊ शकते.असा विचार यातून व्यक्त होतो.'ब्राम्हण म्हणविती/ ´Öa´ÖÖÃÖ घेती खाती //"[8] याप्रमाणे वर्णगुरुंचे अध:पतनही ते सांगतात.सर्व वारकरी संतांनी जातिव्यवस्थाविरोधी चळवळ केली नाही,परंतु आपला विद्रोह अभंगातून व्यक्त केला.वारकऱ्यांना

उर्जा पुरविणारे म्हणजे श्रीविठ्ठल ,पांडुरंग,विठोबा हे होय.कृषकांचा ,पशुपालकांचा देव म्हणजे विठ्ठल.वारकरी संप्रदायाचे तत्त्व–ाान सगुण आणि निर्गुण भक्ती सांगतात.

अभंग म्हणजे संताच्या भाव कविता आहेत.संत तुकारामांनी जातिव्यवस्थेला स्वतः नकार दिला.महाजनकी आणि सावकारकीचे अधिकार विसर्जित केले.त्यांचा विद्रोह ,त्यांची बंडखोरी ह्यामागील प्रांजळपणा ,विचाराला आचरणाची जोड , यामुळे त्यांच्या शब्दाशब्दात आणि कíxŸÖ उक्तीत कमालीची नैतिकता होती.त्यांचे शब्द अग्नी प्रमाणे दाहक होते आणि आचरण चांदण्याप्रमाणे शीतल होते.मानव मुक्ती धर्म,पंथ संप्रदायात अडकून न पडता ती व्यापक स्फूर्तिदायक आणि लोकाभिमुख होणे गरजेचे आहे.वारकरी संप्रदायाच्या भक्तिसाधनेत लोकधर्म ,लोकाचार यांना स्थान होते.वारकरी संतांनी वैदिक समाजव्यवस्था ,धर्माची चौकट आणि धर्मशास्त्रांना संघटितपणे नकार दिला नसला तरी त्याचा जाच –ााल्यामुळे विद्रोह नोंदविला आहे.वैदिकांच्या य–ा संस्कृतीचे कोणत्याच वारकरी संतांनी समर्थन केलेले नाही.वेदांमध्ये मूर्तिपूजा नाही. वारकरी मूर्तिपूजा मान्य करतात म्हणून विठ्ठलाच्या रुप गुण वर्णनाचे अभंग संतानी रचले."धर्माच्या पीठावरुन संतांनी मानवी स्वातंत्र्याचा उद्घोष केला. त्यांनी लोकभाषेचा –ाानभाषा ,धर्मभाषा म्हणून स्वीकार केला.संस्कृत भाषेच्या वर्चस्वाला नकार दिला.'ÃÖÃकृत भाषा देवे केली / प्राकृत काय चोरापासोनि आली'// असा परखड प्रश्न संत एकनाथांनी उपस्थित केला.मराठी भाषेला प्रतिष्ठा दिली.भजन ,कीर्तन,प्रवचन ही तत्कालीन माध्यमे समूहातील होती.त्यांचा दैनंदिन व्यवहार गद्यातून होत होता.मात्र, ग्रंथ व्यवहार पद्यातून होत होता.हे पद्यही आकलनास सुलभ ,¸ÃÖ3ावनिष्ट,उत्कट होते.ओवी या लोकछंदातूनच अभंग हा छंद पुढे आला आणि लोकछंदच ठरला.वारकरी संताचा धर्मव्यवहार ,ग्रंथ व्यवहार ,उपदेश ,आचार यामध्ये खुलेपणा होता." [9] मध्ययुगीन भक्तीपरंपरेतही सत्यशोधकी परंपरा आहे.हे यावरुन दिसते.

धर्मग्रंथ आणि धर्मगुरु यांच्या देवविषयक कल्पना यांची तुलना केल्यानंतर येथील वैदिक हिंदू धर्म ,धर्मग्रंथ ,पुरोहित ,त्यांचे कर्मकांड त्यांचे शोषक स्वरुप स्पष्ट –ााले.त्यांचे कुराण

,प्रेषित आणि त्यातील धर्मस्वातंत्र्याची कल्पना आणि विविध स्मृती ग्रंथ व ब्राह्मणी सूत्रे यातील प्रचंड विषमता आणि उच्च नीच ,पवित्र-अपवित्र एवढेच नव्हे तर स्त्री - ¯Ö¹ýÂÖ †ÃÖÖ ³Ö¤³ÖÖ¾Ö समर्थनीय ठरत नव्हता .या व्यवस्थेच्या पोलादी चौकटीतून येथील समाज मुक्त होऊ पहात होता. परंतु मानसिक गुलामगिरीने ब्राह्मणी पाश माणसांची विचारशक्ती बंदिस्त करण्याचे काम ¯Ö¸Ö×ÆüŸÖ¿ÖÖÆüßŸÖÖ ÆüÖêŸÖê ÆüÖêŸÖê.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपले राज्य कृषक, पशुपालक तसेच श्रम करणाऱ्यांसाठी स्थापन केले. गो ब्राह्मण प्रतिपालक ही त्यांची खरी ओळख नाही. उलट कुणब्यांचा पोशिंदा ,शूद्रांचा राजा ही त्यांची खरी ओळख आहे. त्यापूर्वीच्या काळात ब्राह्मण आणि त्यांच्या धर्मशास्त्रांना सार्वत्रिक सामाजिक मान्यता होती.राजाचा प्रधान ,मंत्री न्यायाधीश ,विविध अधिकारी ब्राह्मणच असू शकत होते.काही ब्राह्मण हे वैदिक व्यवस्थेविरुध्द क्षत्रिय ,वैश्य शूद्रांच्या बाजूने राहणारे होते.म्हणून शिवाजी महाराजांनी त्यांच्या अष्टप्रधान मंडळांमध्ये काही ब्राह्मणांचा समावेश केलेला होता.त्यांनी वैदिक राज्याभिषेकानंतर मुद्दाम अवैदिक शाक्त राज्याभिषेक करुन घेतला.या सर्व घटनांमध्ये ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर हा खूप मोठा संघर्ष होता.थोडक्यात अनेक धर्म संप्रदाय अस्तित्वात असले तरीही मानवता हाच खरा धर्म आहे याची शिकवण सर्व भक्ती संप्रदाय देते.

७.३ १९ व्या शतकातील सत्यशोधकीय धर्मचिकित्सा :

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्र आधुनिक महाराष्ट्र म्हणून उदयास येत असतांना अनेक समाजसुधारणा करणाऱ्या चळवळीही उदयास येत होत्या.आधुनिक महाराष्ट्राच्या उभारणीत अनेक कर्तृत्ववान माणसाचे योगदानÖ »ÖÖ³Ö»Ö †ÖÆê.´ÖÆüÖŸ´ÖÖ •ÖÖतिराव , फुले , लोकमान्य टिळक , न्यायमूर्ती रानडे , लोकहितवादी , विष्णुबुवा ,आगरकर ,राजर्षी शाहू महाराज, कृष्णराव भालेकर यांच्यासारख्या समाजसुधारकांचा त्यात मोठा वाटा आहे. धर्मविषयक संकल्पनेची समीक्षा करुन धर्मदृष्टी बदलण्यासाठीचे जोरकस प्रयत्न महात्मा फुले यांच्या कालखंडात स्पष्टपणे दिसून येतो.शोषित समाजाला शोषणकर्त्याकडून म्हणजेच राजसत्तेकडून आणि धर्मसत्तेकडून सहन

कराव्या लागणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी ,त्यांचे आत्मभान जागृत करण्यासाठी सुधारणावाद मोठ्या प्रमाणात –Ö¯ÖÖ¾ÖŸÖ ÆÖêŸÖê.

सामाजिक सुधारणा करण्यात अनेकजण कार्य करत होते.स्वातंत्र्य राजकीय हवे की धार्मिक यावर मंथन सुरु होते.यात सत्यशोधक समाजाचे मत अत्यंत महत्त्वाचे होते.महात्मा फुले यांच्या ´ÖŸÖê, सामाजिक सुधारणावादी स्वातंत्र्य मिळाल्याशिवाय समाज उन्नती होणार नाही आणि राष्ट्र विकास साध्य होणार नाही, त्यामुळे सामाजिक सुधारणा अगोदर व्हाव्यात, असे आग्रही मत त्यांचे होते. इ.स.१८५३ मध्ये ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांनी 'निर्मिकाचा शोध ' ही पद्यपुस्तिका लिहून ईश्वरविषयक संकल्पना स्पष्ट केली.ब्रंह्माचे मुख , बाहू, क्षत्रिय,वैश्य आणि शूद्र हे वर्ण निर्माण –ÖÖ»Öê. ही वैदिक परंपरा कष्टकरी स्त्री पुरुषांच्या शोषणासाठी धर्ममार्तंडाकरवी वापरली जाते.यावर प्रहार सर्वप्रथम ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले.यांनी केला.'निर्मिकाचा शोध ' घेण्यासाठी त्यांनी ही पद्यरचना केली.हे त्यांचे पहिले पद्यपुस्तक होते.इ.स.१८५५ मध्ये 'तृतीय रत्न ' नावाचे नाटक लिहिले.

बोलीभाषेतून समाजाचे प्रबोधन चांगले आणि विचारांना चालना देण्यासाठी समर्थ माध्यम †ÖÆê Æê ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांनी विचारात घेऊन छत्रपती शिवाजी राजे भोसले यांचा पोवाडा (1865) लिहिला. 'इ.स.१८६९ मध्येच 'ब्राह्मणांचे कसब ' हे खंडकाव्य लोकहितार्थ ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांनी लिहिले.यासाठी त्यांनी 'PRIESTCRAFT' असे इंग्रजी शीर्षक दिले. ब्राह्मणांचे इतरांना सफाईदारपणे दिवसा ढवळ्या प्रतिष्ठितपणे लुटण्याचे कसब उघड केले आहे.मुख पृष्ठांवर शीर्षकाखाली -

"तू सागर करुणेचा तुजलाचि दुःख सांगावे
तुजवाचुन इतराने दीनमुख पसरोनि काय मागावे !! "[10]

अशा ओळी छापल्या आहेत.यातील आशय आणि विषय व्याप्ती नवविचारांना चालना देणारा आहे. १८७३ साली 'गुलामगिरी ' चे लेखन करुन ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांनी हजारो वर्षापासून लादलेली आणि समाजाने स्वीकारलेली आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक गुलामगिरी फार भयानक

आहे.त्यामुळे माणसाचे आणि समाजाचे चैतन्य कसे नष्ट होत आहे याचे मार्मिक विवेचन करुन इंग्रजी राजवट कशी समर्थनीय आहे हे पटवून दिले. पेशवाईच्या अस्तानंतर इंग्रजांचा अंम»Ö 3ÖÖ¸¡ÖÖ¾Ö¸¡ ÃÖ1ý –ााला तो केवळ नवी शास्त्रे,नवी यंत्रे आणि –ाानरुपी अस्त्रांमुळे. याची जाणीव तत्कालीन विद्वान आणि विचारवंत आणि समाजसुधारकांना जेंव्हा –ााली तेंव्हा त्यांच्या लेखणीतून आणि भाषणातून वैचारिक चळवळ उभी राहिली. "१८७४ पूर्वीच्या बहुतेक निबंधकाराच्या दृष्टीने लेखन हे –ाानप्रसाराचे व समाजसुधारणेचे एक साधन होते.या एकाच दृष्टीने ते लेखक लिहित गेले.तलवारीला साधी मूठ असली काय किंवा रत्नजडित मूठ असली काय , शत्रूशी लढतांना महत्त्व असते ते तिच्या धारेचे ,अशीच जणू काही त्यांची कल्पना होती.त्यामुळे आपला विचार ठरवून ,सजवून,फुलवून किंवा साहित्य गुणांत घोळवून सांगण्याचा प्रयत्न करणारा निबंधकार त्या काळात जवळजवळ –ाालाच नाही, असे म्हटले तरी चालेल. "[11] †¿ÖßµÖ ÛÃ£ÖÖŸÖß ÆÖŸÖß.‡.ÃÖ.1853 ते इ.स.१९०० हा सुमारे अर्धशतकाचा कालखंड हा सत्यशोधकी साहित्याचा सुवर्णकाळ ठरावÖÖ, असाच कालखंड म्हणावा लागेल.

वयाच्या ६२ व्या वर्षी ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांनी 'सार्वजनिक सत्यधर्म ' पुस्तक लिहिले."एकंदर सर्व मानव स्त्री - पुरुषांची सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीतून मुक्तता व्हावी , त्यासाठी मानवाचे धर्म जीवन उन्नत व्हावे ,धर्माने उच्च प्रतीच्या नैतिकतेला प्राधान्य द्यावे , आपल्यावरुन जग ओळखायला शिकावे , घ्यायचे माप आणि घ्यायचे नाव एकच असावे ,असा लोकहिताचा विचार सर्वच धर्मांनी केला तर धर्माधर्मात युध्दे,संघर्ष भांडणे होणार नाहीत .एकाच कुटुंबात विविध धर्माचरण करणाऱ्या व्यक्ती असतील अशी त्याची भूमिका होती "[12] ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांना लोकशाही राज्याचे स्वप्न होते.त्यासाठी 'मूलभूत मानवी हक्क त्यावर आधारलेला समाजवाद आणि प्रगल्भ बुध्दिवाद यांचा संगम साधणे अभिप्रेत होते.बहुजनांच्या विकासरथाचे चाके गतिमान करण्याचे सर्वश्रेष्ठ काम ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांनी केल्याचे दिसते.१९ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांनी आपल्या प्रखर आणि तिखट धर्म चिकित्सेद्वारे 'मानवता हाच खरा धर्म असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.

महात्मा फुलेंनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक चळवळीतून विसाव्या शतकाच्या आरंभास मराठी मुलखात अनेक अधिवेशने सत्यशोधक समाजाची –ााली .या चळवळीचा विस्तार स.न. १९११ ते १९३० पर्यंत वेगाने –ााला. हा काळ 'अधिवेशन चळवळीचा सुवर्णकाळ' म्हणून ओळखला जातो कारण सत्यशोधक चळवळीद्वारे समाजजागृती करताना वृत्तपत्रांची भूमिका फारच महत्त्वाची ठरलेली असून, महात्मा फुलेंच्या काळापासूनच विलक्षण साहित्यनिर्मिती होत आली आहे .शेकडो पुस्तके प्रसिध्द –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆत, परंतु या पुस्तकांना वैचारिक अधिष्ठान असावं,यासाठी 'दीनमित्र'कार मुकुंदराव पाटील,ना.भास्करराव जाधव , कृष्णाजी कर्काजी चौधरी,नारायण रामचंद्र ×¾Ö³Öते आणि गोविंदराव नानासाहेब ससाणे यांनी सत्यशोधकीय साहित्यनिर्मितीची एक चौकटच १९३० साली मुंबईतील सत्यशोधक समाजाच्या अधिवेशनात –ाालेल्या ठरावानुसार घालून दिली . त्यामुळे सत्यशोधकीय साहित्य एका नव्या वैचारिक उंचीवर पोहोचलß.

२३ नोव्हेंबर १९१० मध्ये मुकुंदराव पाटलांनी सोमठाणा , ता.पाथर्डी,जि.अहमदनगर येथून 'दीनमित्र' सुरु केले. ' दीनमित्र 'मुळे अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये सत्यशोधक चळवळीचा जोर चांगलाच वाढला."मध्यमवर्गीय नागरी जीवनापुरत्या मर्यादित असलेल्या वृत्तपत्राला ग्रामीण जीवनाचे अमर्यादित क्षेत्र मुकुंदराव पाटील यांनी प्रथमच खुले केले आहे."[13] जागृत –ाालेले बहुजन शेतकरी , कष्टकरी सावकारशाहीकडून होणाऱ्या अन्यायाला जोरकसपणे प्रतिकार करु लागले.मुकुंदराव पाटलांनी सत्यशोधक चळवळीला अधिक बळ देण्यासाठी विपुल लेखन केले. "तीन दीर्घकाव्ये,सुबोध श्लोक,चार संपूर्ण आणि एक अपूर्ण कादंबरी ,चार पटकथा ,३५ स्वप्नातील गोष्टी , १ संपूर्ण व १ अपूर्ण नाटक ,१ चित्रपटकथा,बालकथा आणि बालकविता लिहिल्या.याशिवाय २५०० अग्रलेख ,४५०० स्फुटलेख,२००० आसुडाचे फटके,४५० प्रसंग कथा ,वेगवेगळ्या ठिकाणी केलेली भाषणे आणि चुटकुले तसेच इ.स. १९१० ते इ.स. १९२९ या कालखंडात कादंबरी लेखन केले.या कादंबऱ्या क्रमशः प्रकाशित होत होत्या.

1.ÆÖôÖß“ÖÖ ¯ÖÖôÖß (1910 Ÿ Ö 1912)

२.चंद्रलोकीची विलक्षण रुढी अथवा दादासÖÆ²ÖÖ“ÖÖ ±ú×•ÖŸÖß (1911)

३.ढढ्ढाशास्त्री परान्ने यांचे वैकुंठाहुन मृत्युलोकी पुनरागमन (१९१३ ते १९१५)

4.Ÿöö²ööŸöö²öö (1924 Ÿö 1926)

५.राष्ट्रीय तारुण्य (अपूर्ण)(१९२८ ते १९२९) "[14]

´öÆöŸ´öö •ööतिराव फुले ,कृष्णराव भालेकर यांच्या सत्यशोधकी विचारांचा नंदादीप तेवत ठेवण्यासाठी 'दीनमित्र'कार मुकुंदराव पाटील यांनी आपली लेखणीच्या माध्यमातून शेतकरी वर्गावर होत असलेल्या अन्यायास वाचा फोडली. सत्यशोधक विचारांचा समाजाच्या विशेषतः शेतकरी वर्गाच्या शोषणाविरुध्द आवाज उठविण्यासाठी वैचारिक लेखन संपदा विपुल प्रमाणात उपलब्ध करुन देण्याचे काम त्यांनी केल्याचे दिसून येते.

या विचाराने प्रेरित होऊन बहुजन समाजाच्या विकासासाठी अनेक कार्यकर्ते तयार –öö»ö होते.त्यात कर्जतचे सेनानी बाबर , गंगाधर जेवरे , पगारे ,पाथर्डीचे शिदोरे बंधू (सोमठाणे),नि֯²öö>ö“ö राजाराम म्हस्के , कासार पिंपळगावचे शंकरराव पाटील राजळे ,सातवडचे दगडू पाठक , शेवगावचे हाजीकाजी वकील , नेवासेचे आनंदराव पाटील , गोविंदराव चौधरी , कोपरगावचे बोरावके , ससाणे , संगमनेरचे थोरात , नगरचे भापकर , रामकृष्ण मोडक ,अमन पाटील , राहुरीचे कोळसे पाटील ई.अनेक कार्यकर्ते व्याख्याने , सभा ,जलसे यांच्या माध्यमातून समग्र क्रांतीचा व समतेचा संदेश देत. सत्यशोधक विचारधारेद्वारे नगर जिल्ह्यातील सामाजिक,शैक्षणिक आणि राजकीय क्षेत्रात परिवर्तनास चालना मिळाली.

" एकंदर सर्व स्त्री पुरुष समान आहेत.त्यांना निसर्गाने जन्मतः मानवी हक्क दिलेले आहेत.जन्म , वर्ण, जात ,कर्म ,सामाजिक प्रतिष्ठा , धन यावरुन वर्ण किंवा जात ठरत नाही .माणूस हा पहिल्यांदा माणूस असतो.नंतर तो सर्वकाही असतो.ही सत्यशोधकांची वैचारिक भूमिका त्यांच्या साहित्यातून अविष्कृत –öö»öß †öÆ."[15] थोडक्यात , सत्यशोधक सम֯ö•ö ^““ö-निचतेच्या , •ööוֹöभेदाच्या विरुध्द प्रगल्भ ध्येयवाद , मानवता जोपासण्यासाठी कथित धर्ममार्तंडांच्या तावडीतून जनसामान्याची सुटका , सावकाराकडून शेतक-यांची होणारी लूट थांबविणे , जोतिषांना विरोध

करणे, यासारख्या अनेक गोष्टीसाठी –ागडत होता. सत्यशोधकी साहित्यातून वर्ण,जाती स्त्री दास्यव्यवस्थेला विरोध केला आहे.

७.३.१ धर्माची सत्यशोधकीय व्याख्या

आधुनिक महाराष्ट्राच्या सामाजिक सुधारणेमध्ये सत्यशोधक समाजाच्या विचारवंताचे महत्त्वाचे स्थान आहे.'दीनमित्र'कार मुकुंदराव पाटील यांचे पत्रकार आणि निष्ठावंत सत्यशोधक तसेच तत्त्वशाली साहित्यिक म्हणूनही मोलाचे कार्य आहे.अहमदनगर जिल्ह्यात इ.सन १९१० पासून सत्यशोधक समाजाचे कार्य अधिक प्रकाशित करण्यात त्यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे.बहुजन समाजाचे प्रबोधन करणारे 'दीनमित्र' हे अतिप्रभावशाली मुखपत्र होते.पाश्चात्त्य संस्कृतीमुळे आपल्या विचारवंताना नवी दृष्टी आली.परंतु आपल्या अवनतीची कारणे आपल्या समाजव्यवस्थेतच आहेत आणि आपली समाजव्यवस्था धर्म आणि धर्मतत्त्वांवरच आधारलेली आहे.सनातनी धर्म आणि समाज यांचे तथाकथित सनातनी धर्ममार्तंडांनी जोडलेले घनिष्ट नाते सत्यशोधकीय पध्दतीने तपासून त्यातील लबाडी उघड करण्याचे काम सत्यशोधक समाजाने निर्भिडपणे केले. त्यात मुकुंदराव पाटील अग्रेसर होते.त्यांच्या मते "धर्म हा मनुष्याच्या उत्कर्षाप्रमाणेच उत्कर्ष पावत जाणारा असतो.तो सदैव संक्रमणावस्थेत असतो.नदीतील वाहत्या पाण्याप्रमाणे तो प्रवाह असतो.त्याचा ओघ अडवून त्याची डबकी निर्माण करणे हे धर्मवृध्दीस घातक आहे."[16] म्हणजेच काळानुÃÖÖ¸ü ¬Ö´ÖÖ¢Ö¾Ö ²Ö¤ü»ÖÖ †ÃÖÖÖÖ.¬Ö´ÖÖ¢Ö¾Ö Æü ÃÖ´ÖÖ•Ö ^®ÖÖ करण्यासाठी पोषक ठरतील तसेच समाजात अंध:कारातून प्रकाशाकडे घेऊन जाण्याचा मार्ग दाखवू शकतील .त्यांच्या मते , "ईश्वर हा मंदिरे ,चर्च किंवा मशिदीत नसून तो माणसांच्या अंतःकरणात आहे.प्रत्येक माणूस जन्मतःच ईश्वराजवळून हा 'अंतःकरण धर्म बरोबर घेऊन येतो.या अंतःकरण ¬Ö´ÖÖÔ´ÖÖôü“Ö †Ö•Ö x³ान्न भिन्न धर्माच्या अनुयायात प्रेम ,सहानूभुती,निष्ठा इ.गुण वसत आहेत.हा धर्म ज्यांच्याजवळ नाही ,ते लोक धर्मवेडे होऊन अनेक अत्याचार करतात.धार्मिक दंगे याच अंतःकरणाच्या लोकांच्या हातून होतात.म्हणूनच धर्म म्हणजे भांडण नव्हे ,तर धर्म म्हणजे प्रेम हे लोकांना पटले पाहिजे.धर्म हा धर्मग्रंथात नसून तो माणसात भरलेला आहे,राष्ट्राच्या उत्कर्षात

सामावलेला आहे,अशी दृष्टी निर्माण –ााल्याशिवाय राष्ट्राचा व समाजाचा उत्कर्ष होणार नाही."[17] धर्माची व्याख्या ही मर्यादिŸÖ नसून समाजकल्याणाची अनेक बीजे ही धर्मात गोवली असल्यामुळे आणि त्या मूलभूत गाभ्याकडे दुर्लक्ष होत असल्यामुळे धर्म हा संघर्षाचे बÖß•Ö Ši¹ý ¯ÖÆüÖŸÖÖ †ÖÆê.

जागतिक शांतता भंग पावण्यास धर्मतत्त्वे पोषक बनत चालली आहेत.धर्मामुळेच दहशतवादाचा जन्म –ााला की काय ? असे वाटायला लागले आहे.धर्म हा माणसाच्या उन्नतीऐवजी तो विध्वंसाच्या मुळाशी जाऊ पहात आहे.मुकुंदराव पाटील हे सत्यशोधक विचारसरणीतून सांगतात, धर्म म्हणजे मठ ,मंदिरे ,मशिदी ,मूर्ती ,थडगी ,दगडमाती ,घंटादीप ,तीर्थक्षेत्र ,शास्त्रपुराणे ,य-ायाग ,जप ,तप हे नव्हे तर धर्म म्हणजे समाजाचा विकास होय.समाजविकास हे धर्माचे परिणत स्वरुप असून समाजस्वास्थ्य हे धर्माचे फूल आहे. धर्माची व्याख्या करतांना मुकुंदराव पाटील म्हणतात, "माणसांनी एकमेकांशी प्रेमाने आणि शांततेने वागणे याचेच नाव धर्म होय.ही प्रेमळ शांतता ज्याच्या योगाने समाजात उत्पन्न केली जाईल तेच धर्मशास्त्र आणि धर्माचरण होय."[18] ØÆü¤ü धर्म हा आत्मसेवाप्रधान आहे.तर बौध्द,ख्रिस्ती,जैन आणि मुस्लीम हे धर्म समाजसेवा प्रधान आहेत.म्हणून हिंदू धर्म हा व्यक्तिवादी ठरला. हिंदू धर्मातील विश्वामित्रांनी य-ााला त्रास होतो म्हणून रामाकडून अनार्यांचा संहार करविला,तर वशिष्ठांनी कामधेनूकडून सैनिक निर्माण करुन अनार्यांचा बंदोबस्त केला.परंतु त्या ऋषींनी त्यांचे अ–ाान दूर करुन त्यांचा उध्दार केला नाही .हिंदू धर्मात गहण x¾Ö““Öार आहेत.परंतु त्याचा फायदा समाजासाठी न होता वैयक्तिक स्वरुपात होत असल्यामुळे हिंदू धर्म हा आत्मनिष्ठ बनला.

७.३.२ सामाजिक वर्णव्यवस्था आणि धार्मिक पगडा :

भगवद्गीतेमध्ये चातुर्वर्ण्य ईश्वराने गुणकर्म विभागानुसार निर्माण केले आहेत.श्रुतीने तर ब्राह्मण,क्षत्रिय,वैश्य ,शूद्र हे चार वर्ण जगाचे आदिकारण विराट पुरुषाच्या मुख ,हात ,मांड्या आणि पाय या पासून उत्पन्न –ााले आहेत असे म्हटले आहे.मुकुंदराव पाटील यांनी सनातनी वर्णव्यवस्थेतील दोषांवर प्रहार केला आहे. त्यांच्या मते,"जन्मतः कुणीही श्रेष्ठ नाही.धार्मिक आणि

सामाजिक बाबतीत सर्व मनुष्यास समान हक्क आहेत.प्रत्येकास आपल्या शक्तीप्रमाणे श्ÖÂŠÖŸ¾Ö मिळविण्याचा पूर्ण अधिकार आहे.जातीवरुन कुणी श्रेष्ठ किंवा नीच मानणे चुकीचे आहे. देव सर्वांच्या समान मालकीचा आहे."[19] देवावर अधिकार सांगणे म्हणजेच बौध्दिक दिवाळखोरी आहे.आजच्या हजारो जाती निर्माण होण्याचे कारण तत्कालीन वर्णव्यवस्था होती. " महात्मा गांधीनी इ.सन १९३३ साली वर्णाश्रम धर्म नष्ट न करता जाति³Ö¤¡ ´ÖÖ>¡»Ö ¯ÖÖ×Æ•ÖŸÖ, †ÃÖÖ ×¾ÖÓ“ÖÖ¸¡ व्यक्त करुन चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेची बाजू घेतली.मुकुंदराव पाटील यांनी यावर आक्षेप घेतांना म्हटले की,'गुणकर्मावरुन कायमची व्यवस्था लागणे शक्य नाही.

एकच मनुष्य दिवसात ब्राह्मण ,क्षत्रिय ,वैश्य,शूद्र यांची कामे करु शकतो.तेंव्हा त्याची वर्णव्यवस्था कशी लावणार ?' बदलत्या परिस्थितीत गुणकर्मानुसार वर्णाश्रम पध्दत ठरविणे कसे अशक्य –ाले आहे याची जाणीव त्यांनी करुन देऊन एकवर्णत्वाचा पुरस्कार केला आहे."[20] मदनमोहन मालवीय यांनी चारही वर्णांचे रक्षण –ाले पाहिजे, असे मत व्यक्त केले असतांना आणि भालाकार भोपटकरांनी २५ मे १९२५ च्या 'भाला' या पत्रात 'हिंदू धर्माची मुख्य खुण चातुर्वर्ण्य व्यवस्था आहे, असे म्हटले असतांना मुकुंदरावांनी मात्र या विधानांची मनु:स्मृतीचा आधार घेऊन खंडन केले.आणि काळानुसार बदलणे हा मानवाचा नैसर्गिक धर्म असल्यामुळे चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेला विरोध केला.'"एप्रिल १९२० मध्ये कोल्हापूर येथे नाव्ही लोकांनी एकजूट करुन केसÖ कापण्याचे दर वाढविले तेंव्हा ब्राह्मणांनी त्यांच्यावर बहिष्कार टाकून स्वतः केस कापण्याचा निर्णय घेतला.त्यांच्या या निर्णयांचे मुकुंदराव पाटील यांनी अभिनंदन केले.वाढत्या महागाईमुळे त्यांनी स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारणे योग्य आहे असे त्यांचे मत होते.परंतु 'संदेश ' पत्राने कोल्हापूरच्याÖ ब्राह्मणांचा उपहास करुन 'हजामती करणे ब्राह्मणांचे कर्तव्य नाही .सिंह कितीही भुकेला असला ŸÖÖ¸üÖÆüß ´ÖÆü¿ÖÖ“Öß आंबोण कधीही खाणार नाही .' 'संदेश ' कारांनी नाव्ही जातीचा उपमर्द केला तेंव्हा मुकुंदराव पाटील म्हटले की, 'कोणतेही उपसर्ग न देता कष्टाने दोन पैसे मिळवण्याचा कोणाचा आणि कसाही धंदा असो,त्यास नीच मानणे मूर्खपणाचे आहे.कोल्हापूरच्या ब्राह्मणांनी नाव्ह्यास नीच न ठरवता हजामतीचा धंदा करुन नाव्ही आपल्या बरोबरीचे आहेत असे सिध्द करुन दिले

.त्याबदद्ल सर्व नाव्ह्यांनी सोन्याच्या वस्तऱ्यावर ब्राह्मणास सुंदर मानपत्र अर्पण करणे योग्य आहे. "[21] या घटनेमुळे वर्णपध्दतीची गरज नसल्याचे स्पष्ट होत होते.

शेतकरी बहुजन वर्गाची ब्राह्मण जातीकडून विविध मार्गाने लूट होत होती.सावकार, शŠ, पुरोहित हे बहुजन समाजाला वेठीस धरुन धार्मिक विधी करुन घेऊन लुटतात.या धार्मिक विधीला महात्मा फुले स्थापित सत्यशोधक समाजातील अनेक लोकांनी कडाडून विरोध केला आहे.काहींनी प्रत्यक्ष कृती करुन तर काहींनी प्रत्यक्ष लिखाण करुन तर काहींनी सत्यशोधक जलसे वापरुन या कर्मकांडातून समाजाला बाहेर काढून अन्याय व विषमतेविरोधात लढण्यास प्रवृत्त केले.

"निंबोडी ता.पाथर्डी ,जिल्हा अहमदनगर येथील शेतकरी कुटुंबातील एका व्यक्तीचे निधन –ाल्याचे कळताच त्याच्या अंत्यविधीला अंत्यसंस्कार करतेवेळी त्या परिसरातील ब्राह्मणी वर्चस्वाने कणकेचे पुतळे करुन त्यात सोने घालण्याचे सुचविले होते.त्यावेळी निंबोडी येथील घुले गुरुजी यांनी सत्यशोधकी पध्दतीने अंत्यसंस्कार घडवून आणले."[22] या घटनेमुळे त्या परिसरात मोठ्या प्रमाणात वादळ उठले.परंतु प्रत्येक गोष्ट करताना ती चिकित्सा करुन करÖ¾ÖÒ, असा एक महत्त्वाचा संदेश वरील घटनेने परिसरात दिला.शेतकऱ्याला शेतीत उत्पन्न घेऊन आपल्या स्वतःच्या कुटुंबाची उपजीविका चालविणे कठीण आहे.कारण पेरणीच्या मुहूर्तापासून पीक विक्रीपर्यंत तो अनेक मार्गांनी लुटला जातो.त्याची ही लूट समर्थनीय ठरविण्यासाठी पुरोहितशाही ,मंत्र-ŸÖ¡Ö ,कर्मकांड तसेच व्रतवैकल्य आदींच्या माध्यमातून त्यावर एका विशिष्ट पध्दतीने धार्मिक पगडा बसवतात.मुकुंदराव पाटील यांनी केलेल्या आपल्या लिखाणात 'दोन गारुडी ' नावाचा एक लेख लिहिला त्या लेखामध्ये त्यांनी 'पंचाग गारुडी' म्हणजे पुरोहित आणि पुंगी गारुडी म्हणजे हातचलाखी करणारा, असे वर्णन केले आहे.त्यांच्या मते , "एक वेळेस पुंगी गारुडी हात चलाखी दाखवून पैसे मिळवितो व स्वतःची उपजीविका चालवितो, परंतु हा पंचाग गारुडी तीन चलाखी म्हणजेच एक हातचलाखी,तोंड चलाखी,ग्रंथ चलाखी चालवून शेतकऱ्यांस लुटतो.पुंगी गारुडी चल चल म्हणून आंब्याचे –ाड बनवतो.पण पंचाग गारुडी हळदी कुंकवाची चिमूट टाकून सुपारीचा चटकन गणपती बनवितो.पुंगी गारुडी छा-छू करुन रिकामा लोटा पाण्याने वारंवार भरुन दाखवितो.परंतु पंचाग

गारुडी एका मंत्राच्या सपाट्यात गंगा गोदावरी सारख्या प्रचंड नद्या एका तांब्यात आणून सोडतो. "[23] अशी विदारक स्थिती शेतकऱ्यांची होती पंचाग गारुडी बहुजनांवर बहुविध मार्गांनी गारुड करुन ×¯Öœ¶Öनपिढ्या कमी कष्टात कसे जगता येईल याची चाणाक्ष नीती वापरत आला.

अनेक ठिकाणी त्याने खेळस्थाने स्थापन करुन त्याला देवस्थाने अशी नावे दिली.दर महिन्याला अथवा दरवर्षाला लोकांनी त्या ठिकाणी यावे याची काळजी घेतली.त्यासाठी ठिकठिकाणी मंदिरे बांधून घेतली.बहुजनांना त्यासाठी दान देण्यास भाग पाडले.राजे रजवाड्यांकडून वर्षासने मिळविली.स्वतःचा व्यवसाय चालावा म्हणून बारशापासून ते थेट श्राध्दापर्यंत सर्व विधी , मुहूर्त हे ब्राह्मणांना विचारुनच केले जावेत , अशी रचना करुन त्याचा पगडा समाजावर बिंबवला . स्वर्ग आणि नरक या कपोलकल्पित संकल्पना समाजावर बिंबवल्या †ाणि स्वतःचा स्वार्थ Ãöö-Ö»öö,असे चित्र निर्माण –ाले.सत्यशोधक समाजाने अशा गोष्टींना फाटा देऊन धार्मिक कृत्य करावेत.परंतु मानवतेचे मूल्य जोपासून करावेत.कोणत्याही विधीला मंत्राची आणि मध्यस्थाची ग¸|•Ö नाही . याची वेळोवेळी जाणीव करुन दिली.

"अमुक अमुक समर्पयामी ,अमुक अमुक अहंकारिष्ये ही क्रियापदे प्रथम पुरुष आहेत .यावरुन हे सर्व विधी स्वतः केले जात होते.परंतु ब्राह्मण पुरोहितांनी आपली उपजीविका सहज सुलभ व्हावी, या स्वार्थी हेतूने ही कामे आपल्याकडे घेतली आहेत. "[24] असे भयाणक वास्तव मुकुंदरावांनी बहुजनांसमोर वेळोवेळी मांडले आहे.समाजात आजही मोठ्या प्रमाणात देवाडे आणि पानाडे आहेत.त्यांनी 'पानाडे आणि देवाडे ' या लेखात शेतकऱ्यांना लुटणाऱ्या या लोकांचा भांडाफोड केला आहे.जमिनीच्या आतमध्ये पाणी कोठे आहे हे माहीत नसते.तरीसुध्दा पानाडे ते माहीत असल्याचे भासवतात.त्यांच्यावर विश्वास ठेवून अनेक शेतकरी जमिनीतील पाणी शोधण्याचा प्रयत्न करतात."पाथर्डी परिसरातील एका विदवान शास्त्रीनी जमिनीतील पाणी पंचांगाचा वापर करुन शेतात कोणत्या दिशेला पाणी आहे हे सांगितले.त्या ठिकाणी शेतकऱ्यांनी एकाच दिवशी ३ कूपनलिका घेतल्या असता एकाही कूपनलिकेतून पाणी मिळाले नाही हे त्या शास्त्रीस सांगितले , असता त्या दिवशी सूर्याचा प्रकोप होता, असे म्हणून वेळ निभावून नेली."[25]

सदरच्या घटनेमूळे मुहूर्त आणि पंचाग याचा मेळ घालून दक्षिणा मिळवण्यापलिकडे ब्राह्मणशाहीला काही कळत नाही हे सिध्द होते.

तसेच देवाडे देखील अ–ानाचा फायदा घेऊन विशेषतः शेतकऱ्यांना अनेक प्रकारची भीती दाखवून लुटतात.यावर सत्यशोधकी विचार प्रकाश टाकताना दिसतात.मुकुंदराव पाटील यांनी मूर्तिपूजा आणि त्यावर उपजीविका करणारा पुरोहितवर्ग यावर प्रखर हल्ला केला आहे.राष्ट्राचा नाश होण्यास हे कर्मठ सनातनी विचार कसे कारणीभूत आहेत हे वेळोवेळी मांडले आहे. सत्यशोधक समाजाने देवता निंदक धर्मगुरुंची कानउघाडणी करुन सत्य परिस्थिती मांडली आहे.ŸÖÖ ÃÖ´ÖÖ•Ö ÆÖ जातीविरोधी नसून प्रवृत्ती विरोधी आहे.हेच वेळोवेळी दाखवून दिले आहे.त्यासाठी देव देवतांच्यÖ मूर्तिपूजेत धन्यता मांडणाऱ्या कर्मठ भक्तांची प्रखर शब्दात कानउघाडणी केली आहे.

1913 ÃÖÖ»गी धारवाड जिल्ह्यात बडगेरी धर्ममार्तंडानी कोटी लिंगार्चन सुरु केले होते.तेंव्हा मातीचे एक एक लिंग या प्रमाणे शंभर लाख लिंग करण्याचा एक प्रचंड कारखानाच सुरु केला होता.त्याची निर्मिती ब्राह्मणाच्या हातून व्हायची होती.यावर मुकुंदरावांनी आपली प्रतिक्रिया नोंदविताना म्हटले की,"कोटी लिंगार्चन करणे हा धर्मोन्नतीचा ,आत्मोन्नतीचा किंवा राष्ट्रोन्नतीचा मार्ग नव्हे , ही एक आडवाट आहे.ही ईश्वर भक्ती नसून धूर्ताचे बिनभांडवली चिखलाचे दुकान आहे."[26] याचा अर्थ कोटी लिंगार्चन करण्यात वेळ घालवण्यापेक्षा त्यासाठी लागणाऱ्या श्रमाचा उपयोग करुन त्या मातीपासून चार पाच लोकांची घरे बांधून दिली असता सÖ´ÖÖ•Ö×ÆŸÖ ÃÖÖ¬Ö»Ö †ÃÖŸÖ.Æß पध्दत म्हणजे शेतकऱ्यांची एक प्रकारची लूट आहे.समाजाची सेवा करण्यातच खरा धर्म असल्याची जाणीव सत्यशोधक समाजाने ईश्वराची भक्ती करतांना मध्यस्थाची गरज नाही हे ¾ÖÔüÖ¾ÖÔी दाखवून दिले.

७.३.३ मूर्तिपूजा व पुरोहितशाही तसेच पंचांगास विरोध :

सत्यशोधकी विचारसरणीने ब्राह्मण मंडळी विविध धार्मिक विधीच्या माध्यमातून बहुजन समाजाला कशा स्वरुपात देशोधडीला लावतात हे वेळोवेळी दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे.यासाठी प्रबोधन केले आहे.महात्मा फुले म्हणतात,"अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात

पुरोहितशाही शिगेला पोहोचली होती.ब्राह्मणाची मानसिक व बौध्दिक अधोगती –ÖÖ»Öß ÆüÖÝÖß,Ã¾ÖÖ£Ö बोकाळला होता.धर्माच्या नावाखाली जातीवाद वाढला होता.गरीब,अ–ानी ,कष्टाळू ,शूद्र शेतकरी आणि अस्पृश्यादि अतिशूद्रांचे शोषण वाढले होते,इंग्रजांचे राज्य आलेले होते.पण ब्राह्मणांनी इंग्रजी शिक्षण घेऊन विविध सरकारी खात्यांमध्ये सरकारी नोकऱ्या मिळविल्या.

खेड्यात कुलकर्ण्यांच्या स्वरुपात तोच प्रशासक होता.शिक्षक,वकील, पोलीस,भिक्षुक तोच ,सावकारही तोच .अशा सर्व स्तरावर ब्राह्मणी वर्चस्व प्रस्थापित –ालेले होते.मालकी हक्कामुळे सावकारी व्यवसायाला तारण मिळू लागले.सामाजिक,धार्मिक शोषणात आर्थिक शोषणाचे नवीन हत्यार आले.राज्य इंग्रजांचे ,कारभार ब्राह्मणांचा ."[27] अशी अवस्था असतांना त्यातून मार्ग काढण्यासाठी महात्मा फुलेंनी इ.सन १८८३ मध्ये 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा ग्रंथ लिहिला.छत्रपती शाहू महाराजांचाही पुरोहितशाहीचे हे वर्चस्व हळूहळू नष्ट करण्याचा विचार हÖÝÖÖ.

आपले श्रेष्ठत्व निर्माण करण्यासाठी पुरोहितवर्गाने धर्मग्रंथाची रचनाच आपल्या इच्छेप्रमाणेच आपले श्रेष्ठत्व बहुजनांवर निर्माण होईल या पध्दतीने बनवले.असे असतांना वास्तव मांडण्यासाठी मुकुंदराव पाटील आपल्या 'सत्यशोधक आणि जगद्‌गुरु 'या अग्रलेखात स्पष्ट करतात की,"आईला विनविण्यास किंवा बापाला संतुष्ट करण्यास जशी मध्यस्थांची जरुर पडत नाही ,तशी भक्तांना ईश्वराची भक्ती करण्यास उपाध्याय किंवा धर्मगुरु असल्या मध्यस्थांची जरुर नाही."[28]

†Ö‡-वडिलांची भक्ती करण्यासाठी जशी धर्मगुरुची आवश्यकता नाही, त्याप्रमाणे ईश्वर भक्तीसाठी कोणत्याही मध्यस्थाची गरज नसल्याचे यावरुन लक्षात येते.बहुजन समाजाला शेतात राब राब राबायचे आणि जो पिकेल तो माल बाजारात विकून जो पैसा मिळतो तो बराचसा पुरोहितÖ मंडळींना दान करुन पुण्य मिळवण्याचा केलेला खटाटोप कसा व्यर्थ आहे, हे मुकुंदराव पाटलांनी वेळोवेळी दाखवून दिले." इ.सन १९२६ साली सातारा जिल्ह्यातील विटे येथे ब्राह्मणेतरांनी दत्ताच्या मूर्तीस पाणी घातले म्हणून ब्राह्मणांनी त्यांच्या विरुध्द कोर्टात खटला दाखल केला.त्यात ब्राह्मणेतरांना दोषी ठरुन दंड करण्यात आला.या घटनेवर मुकुंदराव पाटील यांनी प्रतिक्रिया व्यक्त

करताना म्हटले की,दत्ताच्या मूर्तीस पाणी घालण्यात आत्म्याच्या उध्दाराची किल्ली नाही .परंतु एखादे कृत्य विशिष्ट वर्णाने करणे पुण्यमय आहे आणि इतरांनी करणे पापमय आहे, अशी मक्तेदारी समजणाऱ्या लोकांनी हे पक्के ध्यानात घ्यावे की,ब्राह्मणेतरांचे वागणे योग्यच आहे.

ब्राह्मणेतर हे हिंदू आहेत आणि दत्ताला पाणी घालण्यात मुळीच अधर्म केला नाही.दत्तास पाणी घालणे हा प्रत्येक हिंदूचा जन्मसिध्द हक्क आहे.याची जाणीव त्यांनी उच्चवर्णीयांना करुन दिली आणि मूर्तिपूजेबरोबर त्यांनी स्वार्थावरही प्रहार केला."[29] म्हणजेच सत्यशोधकीय विचारसरणी वर्णव्यवस्था भेदून मानवता हाच एकमेव धर्म आहे हे वेळोवेळी स्पष्ट करते.मानवी रक्ताचा रंग ज्या प्रमाणे सारखा त्याप्रमाणे सर्व मानवात मानवता असावी, असे सर्व सत्यशोधकी x¾Ö“ÖÖ¸¾ÖÓताना मनोमन वाटते.मूर्तिपूजा आणि त्यावर जगणारा पुरोहित वर्ग यावर मुकुंदराव पाटलांनी वेळोवेळी हल्ला केला.पुरोहितशाहीच्या स्वरचित धार्मिक नियमांमुळे समाजाचा नाश आणि राष्ट्राचा विनाश कसा होतो , याबाबत परखड विचार मांडले.त्यांची बाजू घेऊन ९ नोव्हेंबर १९२० च्या 'केसरी' च्या अंकातून टिळकांनी वरील विचार म्हणजे हिंदू देवतांची निंदा होय, असे म्हटले होते.त्याÖ तक्रारीस मुकुंदराव पाटील उत्तर देताना म्हणतात,

"हिंदू देवतांची बेअब्रु सत्यशोधक समाजाने केली नसून 'केसरी' कारांच्या जात भाईंनीच केली आहे.सत्यशोधक समाजाने एखादी शिंगाशेपटीची देवता निर्माण करुन परमेश्वराची निंदा कधीही केली नाही,तर देवतानिंदक धर्मगुरुंची कानउघाडणीच त्यांनी केली आहे...देवतांची पूजा अर्चा करण्यासाठी लाखो रुपये खाल्ले ,जी खोटी पुराणे खरडली त्याच पुराणातील वर्णन जर कुणी वाचून दाखवू लागला ,त्याच्या फोलपणासंबधाने जर जनतेस कुणी सावध करु लागला तर ती देवतांची निंदा होणार नाही .'केसरी' कारांच्या राष्ट्रीय दोस्तांनीच 'गणेश फार्मसी ','गोपाळ क्लब' ,'श्रीकृष्ण क्षुधाशांतीगृह','लक्ष्मीमिल 'वगैरे नावाच्या संस्था काढून देवतांची विटंबना केली आहे.खुन्या मुरलीधर ,भांग्या मारुती ,सोट्या म्हसोबा,डुल्या मारुती या स्वतःच्या गावातील

देवतांची निंदा 'केसरी' कर्ते कसे सहन करÿÖÖÿÖ ?"[30] या उदाहरणांवरुन मुकुंदराव पाटलांनी देवतांची विटंबना ब्राह्मण समाजानेच अधिक प्रमाणात केली आहे.

"परमेश्वर आणि भक्त यांच्यामध्ये धर्मगुरुंच्या मध्यस्थीची आवश्यकता नाही .गुरुपण हे ¾Ö¿Ö परंपरेने येत नाही तर मनुष्याच्या कर्तृत्वात असते,अंगावरच्या भगव्या किंवा जरतारी वस्त्रात नसते."[31] असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते.म्हणूनच त्यांनी या धर्मगुरुंवर प्रहार केला.मार्च 1920 ´Ö¬Ö ÿÖô जापूर या ठिकाणी ब्राह्मणेतर समाजाने शंकराचार्यांना पूजा करुन चांदीच्या पादुका भेट दिल्यामुळे मुकुंदरावांनी ब्राह्मणेतरांच्या अंधपणावर आणि जगद्‌गुरुंच्या कर्मकांडावर कडाडून टीका केली.त्यांच्या मते , चांदीच्या पादुका दिल्याने जर धर्माचा उत्कर्ष होत असेल तर सोन्याच्या पादुकांनी परमोत्कर्ष होईल हे शंकराचार्य जनसेवेचे कोणतेही काम करत नाहीत .त्यांच्या शिष्यांनÖ पायात घालायला पादत्राने मिळत नाहीत.गुरुंना मात्र चांदीच्या पादुका लागतात, हे हितकर्ते नसून उलट धर्माच्या रंगाने माखलेल्या मार्गात धोंडे टाकणारे सनदशीर धूर्त आहेत.

"१९३५ साली डॉ.कुर्तकोटी शंकराचार्यांनी नाशिकजवळ एका खेड्यातील अस्पृश्य वस्तीत मठ बांधून वास्तव्य करण्याचे ठरविले.या घटनेचे मुकुंदरावांनी स्वागत केले.ही खऱ्या अर्थाने मत क्रांती आहे.या पूर्वी या जगद्‌गुरुंनी अद्वैतमत व्यवहारात आणले असते तर आज ´ÖÆÖ¸¡- चांभारवाडेच अस्तित्वात राहिले नसते."[32] म्हणजेच सत्यशोधकीय समाजात चातुर्वर्ण्य मान्य नाही हेच त्यांनी स्पष्ट केले.सत्यशोधक समाज हा ब्राह्मण धर्मगुरु आणि पुरोहितवर्ग यावर टीका करतो.म्हणून तो ब्राह्मणद्वेष्टा होता अशी त्यावर टीका होत होती.परंतु सत्यशोधक समाजाने ब्राह्मणवर्गावर प्रहार केला नसून त्यातील ब्राह्मण्यावर ,कर्मठ आचार विचारांवर आणि स्वार्थी लबाडवृत्तीवर प्रहार केले आहेत.वेळोवेळी पुरोगामी व सुधारणावादी ब्राह्मणांचे त्याने तोंडभरुन कौतुक केले आहे.शंकराचार्य डॉ.कुर्तकोटी यांनी इ.सन १९३६ साली मुंबई येथे निकाळजे नावाच्या अस्पृश्य गृहस्थाच्या मुलीचा नामरण विधी केला.त्या मुलीला मÖÖ>ß¾Ö¸¡ 'ÖÝÖ»Ö.ÝÖÃÖ"Ö ¾ÖÖÃÖ¤¾Ö¸Ö¾Ö

भावे यांनी पुण्याजवळ चांभार जातीच्या उध्दारासाठी एक संस्था स्थापन केली.तेंव्हा सत्यशोधक समाजाने या दोंन्ही घटनांचे मनापासून स्वागत केले आणि संबधितांचा गौरवही केला.

सत्यशोधक समाजाने ब्राह्मण पुरोहितास डावलून विवाह लावले. तेंव्हा दक्षिणा बुडविल्याचे दावे ब्राह्मण वर्गाने दाखल केले.हा ब्राह्मणेतरांचा खटला चालवण्याचे काम डॉ.मुकुंदराव जयकर यांनी केले.त्याबद्दल सत्यशोधक समाजाने त्याची प्रशंसा केली.यावरुनही सत्यशोधक समाज ब्राह्मणद्वेष्टा नव्हता तर ब्राह्मण्यद्वेष्टा होता हे सिध्द होते.धर्मग्रंथ हे मानवी कल्याणासाठी असÖÖ¾ÖÖŸÖ .ईश्वर हा मंदिरे किंवा चर्च यामध्ये नसून तो माणसाच्या अंतःकरणात आहे, असे विचार वेळोवेळी त्यांनी मांडले.

७.४ समाजप्रबोधनाची सत्यशोधकीय साधने :

या काळात पुरोहित आणि सावकाराचे वर्चस्व बहुजन समाजावर होते.शेतकरी,शेतमजूर यांची पिळवणूक होत होती.लोक अंधश्रध्देच्या आहारी गेले होते.तेंव्हा प्रस्थापितांविरुध्द लोकांना जागे करण्यासाठी सत्यशोधक वृत्तपत्रे , सत्यशोधक पुरोहित , सत्यशोधक जगद्गुरु , सत्यशोधकी नाटके , पदे , पोवाडे , अखंड , श्रीखंड , सत्यशोधक अधिवेशने , सत्यशोधक जलसे , सत्यशोधक स्वयंपुरोहित , सत्यशोधक विवाहपध्दती तसेच सत्यशोधकीय ग्रंथनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात –ाली.आणि परंपरा आणि समाजव्यवस्था उलथून टाकण्यासाठी तसेच बहुजनांना मानवी हक्कांची जाणीव करुन देण्यासाठी सत्यशोधकीय जलस्यांची महत्त्वाची भूमिका आहे.

सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे ही धर्मातील पुरोहितांची दलाली संपविणे यांच्याशी संबधित होती.तसेच धर्मतत्त्वातील सत्य शोधून ते समाजाला समजावून सांगण्याचे कामही हा समाज करत होता.महात्मा फुलेंनी १८५५ साली 'तृतीय रत्न ' नाटक लिहिले.या नाटकामधे देवाच्या नावाने जे समज पसरविले ,ज्या अंधश्रध्दा निर्माण केल्या त्या त्यांनी उजेडात आणल्या.मूर्तिपूजेपेक्षा –ाान श्रेष्ठ आहे, हे वेळोवेळी सांगितले.१९ ऑक्टोबर १८८२ सा»Öß Æ™¸¡ †Öयोगाकडे निवेदन करताना

शिक्षणविषयक प्रश्नावर आपले स्पष्ट मत मांडले आहे.१८ जुलै १८८३ ला 'शेतकऱ्यांचा आसूड ' हे पुस्तक लिहिले.या पुस्तकात फुले यांनी शेतकऱ्याची दैन्यावस्था मांडली.

ŸÖÃÖ“Ö 'ÃÖŸÃÖÖ¸¡- १८८५' या पुस्तकात शूद्र आणि ब्राह्मण ,धर्मग्रंथ ,ईश्वर आणि ख्रिस्ती धर्म बाबतची चर्चा केली .निर्मिकाने हे विश्व निर्माण केले असून सूर्य,ग्रह ,तारे,मानव ,वृक्ष-¾Ö»Öß Æî त्यानेच निर्माण केले असून्Ö ŸÖ¾ÖÆÖ Ã¡Öß- पुरुषांनी त्यांच्याशी कशाप्रकारे वागावे, याचे सखोल चिंतन केले आहे.१८८५ साली अस्पृश्यांच्या हाल अपेष्टांचे वर्णन 'अस्पृश्याची कैफियत 'मधे करुन लोकांच्या मनात असलेल्या गैरसमजुती दूर करण्यासाठी त्यांनी १८५४ साली ' निर्मिकाचा शोध' हे पुस्तक लिहिले. हीच परंपरा पुढे नेण्याचे काम अनेक सत्यशोधक जलसाकारांनी केले आहे.थोर महापुरुषांनी लिहिलेली गीते,पोवाडे,पदे जलसाकार कार्यक्रमात वापरत.पुस्तकातील अनेक विचार ,संवाद लोकांपुढे मांडत .शेतकरी गीते,पोवाडे यांचा वापर करुन समाजातील निरक्षरता , अंधश्रध्दा ,धार्मिक ग्रंथातील खोटारडेपणा जलसाकार उघड करत.

७.४.१ सत्यशोधकीय जलसे :

अहमदनगर जिल्ह्यात अनेक जलसे स्वातंत्र्यपूर्व काळामधे सादर केले जात.१९२४ साली "त्रपती मेळाव्यात 'नकट्यांचा बाजार सारा ' हे पद सत्यशोधक कार्यकत्यांनी म्हटल्यामुळे बरीच ¾Ö“ÖÖ×¸क उलथ्Ö¯ÖÖ»Ö£Ö –ÖÖ»Öß ." जवळकरांनी 'छत्रपती पदसंग्रह' या पुस्तकामध्ये एकूण १६ पदे लिहीली.या पदामधे बहुजन्Ö ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“Ö †-ज्ञान ,दारिद्र्य ,पुरोहितांची भोंदुगिरी ,शिक्षणाचे महत्त्व ,अंधश्रध्दा आदी संदर्भात पद्यरचना करुन त्यांनी सत्यशोधक चळवळीला एक नवी दिशा दिली.त्यांनी एका पदामध्ये पुरोहिताबद्दल लिहिले,

बाबा भटाने केली आहे सारी धूळधाण !! धृ !!

जाती जातीचे तंटे लावूनी ,दुरुन मजा पाही !!

शहाणपणाचा आव आणुनी ,उपदेशिले छान !!१!!

¿Ö¦ú ´Ö¸ÖŠ¿Ö¦ú कुणबटे¿Ö¦ú म्हणे लोकां !!

ब्रॅन्डी ब्रॅन्डी फस्त करुनी करीतो सारी घाण !!२!!

माड्या चढूनी मांस खाऊनी जरी –ÖÖ»ÖÖ ³ÖÂ™ !!

ŸÖरी म्हणे मी श्रेष्ठ असे हो ! इतरा ठरवी हीन !![33]

पुरोहित बहुजनांना नावे ठेवतांना स्वतः कसा श्रेष्ठ आहे आणि देव ,देऊळ यांच्या माध्यमातून बहुजनांकडून पैसा कसा उकळतो , याचे यथार्थ चित्रण सत्यशोधक जलस्यातून व्यक्त होताना दिसते.दिनकरराव जवळकरांनी १९२० ते १९३० या कालखंडात एकूण ११ पुस्तके लिहिली.सत्यशोधक विचारांचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी अनेक सभा घेतल्या.त्या काळात त्यांच्या सभांना प्रचंड गर्दी होत असे.'मजूर' ,'तरुण मराठा' ,'तेज ' यासारखी वृत्तपत्रेही त्यांनी चालवली.सत्यशोधक चळवळीत काम करणाऱ्या आणि काही काळ अहमदनगरमध्ये कार्य करणारे केशवराव जेधे यांनीही ही चळवळ जिवंत ठेवण्यास मोठा हातभार लावला. शाहू महाराजांच्या काळामध्ये प्रबोधनाद्वारे सत्यशोधक विचार सांगणारा जलसा अधिक प्रसिध्द –ाला.तत्कालीन समाजव्यवस्था व त्याचा बहुजन समाजावर होणारा परिणाम यातून जलसा सक्षमपणे वाटचाल करु लागला.

सत्यशोधक शाहिरांनीही समाजपरिवर्तनासाठी जलस्यांचा सर्वप्रथम वापर ओतूरच्या श्री.भीमराव महामुनी यांनी केला.तसेच सातारा जिल्ह्यातील काले या गावचे श्री.रामचंद्र घाडगे यांनी भाऊराव पाटील यांच्या रचनांवर आधारित जलसा उभा करुन संपूर्ण महाराष्ट्रात बहुजन समाजास वैचारिक क्रांती दाखवून दिली.सत्यशोधक समाजाचे विचार पुणे,सातारा ,कोलÆÖ¯Ö¸ü ,सांगली या भागात वेगाने पसरविण्यासाठी श्री.जोत्याजीराव फाळके,कवी तुकाराम भोसले ,श्री.केशवराव विचारे यांनी धार्मिक पुस्तके ,धार्मिक कथा ,सत्यनारायण पूजा आदींबाबत जलस्यातून जनजागृती केली , आणि देव आणि मानव यात दलाल नको हे महात्मा फुले यांचे तत्त्व समाजाला पटवून देण्याचे महत्त्वाचे काम केले.तरवडी ,ता.नेवासा,जि.अहमदनगर येथील

मुकुंदराव पाटील यांनी लिहिलेली जलस्याची पदे गोपीनाथ काशिनाथ नाईक मोठ्या शिताफीने गात असत."दर महिन्याला ते पैठण येथे जायचे.'दणके महाराजांचे कीर्तन ' या नावाने ते कीर्तन करायचे."[34] पैठणची वारी करतांना परखड भाषेत व्यक्त केलेले जलस्यातले विचार लोकांना लोकशिक्षण देण्याचे महत्त्वाचे कार्य करत होता.

"आल्हणवाडी , ता.पाथर्डी,जि.अहमदनगर येथील जहागीरदार दत्तात्रेय केशव चावक हे सत्यशोधक जलसे त्या काळात आयोजित करत. पारावर डफ आणि तुणतुण्याचा वापर करुन पठŠ बापुराव , अनंत फंदी , होनाजी बाळा यांच्या रचना रात्रीच्या वेळी सादर केल्या जात आणि लोकांना अंधश्रध्देतून बाहेर काढण्याचे काम चावक करत होते."[35] अतिशय दुर्गम , डोंगराळ भागात सुमारे ७२० एकरांची जहागिरी सांभाळतांना कोकणस्त ब्राह्मणांनी रुजवलेले सत्यशोधकी विचार बहुजन समाजाच्या उन्नत मार्गात प्रगतीचे पाऊल ठरल.

सन १९२४ ला नाशिकच्या रुंजाजी पाटलांचा जलसा अहमदनगर या ठिकाणी आयोजित करण्यात आलेला होता.त्यात शाहू महाराजांच्या दरबारी लहरी हैदर हा शाहीर होता.१९१५ नंतर शाहू महाराज सत्यशोधक चळवळीकडे वळले.कारण सत्यशोधक चळवळ त्याकाळी अतिशय प्रभावी चळवळ होती. सोमठाणा, ता.पाथर्डी,जि.अहमदनगर येथील हरिभाऊ शिदोरे अतिशय सुंदर जलसा सादर करत.त्यासाठी ते भालेकरांनी लिहिलेली पदे वापरत. यादवराव शिदोरे ,हरिभाऊ शिदोरे तसेच नगरच्या सुताराचा जलसा असे अहमदनगरचे पाच-सहा जलसे त्याकाळी विशेष प्रसिध्द होते.या जलस्यांना प्रसिध्दी देण्याचे महत्त्वाचे कार्य '-ानोदय', 'दीनबंधू' , 'दीनमित्र', 'शेतकऱ्यांचा कैवारी' , '†²ÖÖ»ÖÆ¸ü' इ. त्याकाळची वृत्तपत्रे करत आणि सामाजिक परिवर्तनाला चालना मिळत गेली.

७.४.२ 'दीनमित्रा'ची भूमिका :

मुकुंदराव पाटलांचे दत्तक पिता गणपतराव पाटील यांनी भालेकरांच्या प्रेरणेने इ.सन.१८७७ ला 'दीनमित्र' मासिक सुरु केले होते.परंतु गणपतरावांचे इ.सन.१८९२ मध्ये निधन –ााल्यामुळे 'दीनमित्र' बंद पडले होते.तसेच 'दीनबंधू' आणि 'शेतकऱ्यांचा कैवारी ' हे ही वृत्तपत्रे आर्थिक संकटामुळे बंद –ााली होती.वृत्तपत्र हे समाजपरिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन आहे, अशी भालेकरांची धारणा होती.म्हणून बंद पडलेले 'दीनमित्र ' मुकुंदराव पाटलांनी २३ नोव्हेंबर १९१० पासून पूर्ववत सुरु केले.काही काळ सोमठाणे,ता.पाथर्डी,जि.अहमदनगर या ठिकाणी शिदोरे बंधूच्या वाड्यातून त्याची छपाई करण्यात येत असे.

सत्यशोधक समाज चळवळ जिवंत ठेवण्याचा आणि ती खेड्यापाड्यापर्यंत घेऊन जाण्याचे मोलाचे कार्य 'दीनमित्र ' या साप्ताहिकाने सन १९१० ते १९६८ या कालखंडापर्यंत समर्थपणे पेलले. अहमदनगर जिल्ह्यातील तरवडी या खेडेगावी असणारे मुकुंदराव पाटील हे साप्ताहिक चालवित.भिक्षुकशाहीवर जोरदार हल्ले चढवून बहुजन समाजाला एकत्र करण्याचे काम ते प्रभावीपणे करत.आपल्या लेखणीच्या जोरावर अनेक अग्रलेख लिहून सत्यशोधक समाजाची चळवळ अधिक वेगवान केली.महात्मा फुले ,कृष्णराव भालेकर ,गणपतराव पाटील ,नारायण मेघाजी लोखंडे , डॉ.विश्राम रामजी घोले इ.सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांच्या निधनानंतर सत्यशोधक समाजाचे कार्य जिवंत ठेवण्यात अहमदनगर जिल्ह्यातील 'दीनमित्र'कार मुकुंदराव पाटील यांचा मोलाचा वाटा आहे.

8.ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात म्हणजेच पेशवाईच्या कालखंडात अनेक धर्म , देव देवता,दंतकथा, व्रते , अंधश्रध्दा अशा अनेकाविध धार्मिक व गुंतागुंतीचा पगडा समाजमनावर –ाालेला होता.त्याचा परिणाम सामाजिक अध:पतन होण्याकडे होत होता.सकल समाज

आपआपल्या विशिष्ट धर्मामध्ये गुर±ú™Ÿö “öö»ö»öö ÆöŸöö.या दरम्यानच्या काळात म्हणजेच १८१८ नंतरच्या कालखंडात अनेक समाजसुधारकांनी या गोष्टींची गांभिर्याने दखल घेतली.वेगवेगळ्या माध्यमातून समाजसुधारक लोकांना या धार्मिक जोखडातून बाहेर काढण्याचे काम करु लागले.शेवटी मानवता हाच खरा धर्म मानून लोकांना समानतेची शिकवण या समाजसुधारकांनी दिली असल्याचे आपणास जाणवते.आपल्या तिखट धर्मचिकित्सेद्वारे प्रस्थापित सत्तेला छेद देऊ ाहणारे महात्मा जोतिराव फुले यांनी कष्टकरी समाज तसेच अल्पसंख्यांक यांना तथाकथित समाजव्यवस्थेतून न्याय देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य आपल्या लेखणीतून केल्याचे आपणास दिसून येते.'निर्मिकाचा शोध','ब्राह्मणांचे कसब', 'गुलामगिरी', तसेच छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा पोवाडा यासारखी साहित्य निर्मिती करुन समाजपब्रोधनाच्या सत्यशोधकीय चळवळीस प्रभावी वाटचाल करण्यास मोकळी वाट करुन देण्याचे काम केले.'प्राचीन काळात धर्मप्रमुखांनी आपआपल्या सोयीनुसार धर्माची रचना केली होती.त्यात सर्वसामान्य , कष्टकरी तसेच अल्पसंख्यांक कसा गुरफटत राहील, याची पुरेपूर काळजी घेतली गेलेली होती. महात्मा फुले यांनी नेमके हेच हेरुन तत्कालीन ब्राह्मण व्यवस्थेला विरोध करण्याचे काम केले.महात्मा फुले यांचा विरोध कुणा एका विशिष्ट समाजाला नसून अखिल मानव जात एकाच निर्मिकाने निर्माण के»öß असल्याने त्याच्यापर्यंत जाण्यासाठी कुणाचीही आवश्यकता नाही,कसल्याच पुराणाची , दंतकथेची, व्रताची, उपासतापासाची आवश्यकता नाही हे महात्मा फुले यांनी समाजप्रबोधनाच्या माध्यमातून तसेच आपल्या साहित्यातून वेळोवेळी समाजाला उपदेश करतांना दिसून येतात . समाजात बौध्द संप्रदाय,सुफी संप्रदाय,नाथ संप्रदाय,वारकरी संप्रदाय असे अनेकविध संप्रदाय अस्तित्वात आहेत.वास्तविक पाहता या सर्व संप्रदायांनी एकच हेतू स्पष्ट केल्याचे आपणास निदर्शनास येते , ते म्हणजे उच्च- नीच ,स्त्री- पुरुष, गरीब - श्रीमंत असा कोणताही भेदभाव मनुष्याने करु नये, आपण सर्व त्या एकाच ‡À¾ö¸ö“öß लेकरे आहोत ,सर्व प्राणीमांत्रांवर दया करावी,आपआपसात प्रेमाने वागावे.छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपली स्वतःची ओळख कुणब्यांचा पोशिंदा ,शूद्रांचा राजा म्हणून निर्माण केली होती. त्यांनी वैदिक राज्याभिषेकानंतर मुद्दाम अवैदिक शाक्त राज्याभिषेक

करुन घेतला.हे उदाहरण म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कालखंडात देखील सत्यशोधकी ¯Ö¸¡¯Ö¸¡“Ößß ×¾Ö“ÖÖ¸¡¿ÖŒŸÖß ¯Ö¾ÖÖ×ÆŸÖ –गाल्याचे आपणास दिसून येते.सन इ.सन १८५३ ते इ.सन १९०० या अर्धशतकाच्या कालखंडात बहुतांश ठिकाणी सत्यशोधकी विचार प्रेरक ठरु लागले होते.अत्यंत वेगाने सत्यशोधकी विचार समाजमनावर परिणाम करु लागले होते.१९ व्या शतकाच्या उंबरठयावर ´ÖÆÖŸ´Ö¢ फुले यांच्या तिखट व जहाल शब्दरचनेच्या धर्मचिकित्सेतून मानवता हाच खरा धर्म असल्याचे प्रतिपादित केले. या सत्यशोधकी चळवळीचा वेग १९११ ते १९३० पर्यंत अतिशय जलद होता.समाजजागृतीसाठी सत्यशोधकांनी वापरलेल्या वृत्तपत्रांसारख्या हत्यारांची धार अतिशय तीक्ष्ण होती.विलक्षण साहित्यनिर्मितीतून समाजप्रबोधनकारांनी वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त केले होते.यातून“Ö सत्यशोधकीय साहित्य नव्या व प्रगल्भ उंचीवर जाऊन पोहोचल्याचे आपल्या लक्षात येते.सर्वसामान्य जनतेला तसेच शेतकरी,कष्टकरी ,अल्पसंख्यांक व शूद्रादीशूद्रांना धर्माच्या जोखडातून तसेच समाजातील उच्च वर्गाकडून होत असलेल्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य मुकुंदराव पाटील यांच्या 'दीनमित्र ' ,पटकथा, सुबोध श्लोक,अग्रलेख,स्फुटलेख,प्रसंगकथा तसेच कादंबऱ्या या लेखन साहित्यातून केल्याचे स्पष्ट होते.एकूणच धर्माच्या नावाखाली सर्वसामान्य जनतेचे होत असलेले शोषण प्रकाश–गोतात आणून त्यांस प्रतिबंध करण्याकामी सत्यशोधकांनी केलेले प्रयत्न निश्चितच प्रेरणादायी ठरावेत यात शंका नसल्याचे लक्षात येते.

Ãö¤³ö :

1) प्रा.डॉ. गुंदेकर श्रीराम : सत्यशोधकी साहित्याचा इतिहास ,खंड पहिला ,पृष्ठ क्रं.१७,१८ ¯öÉö´ööÒ¾ö¢öß 1 ´ö 2010

२) कित्ता ,पृ.क्रं.३०

३) कित्ता ,पृ.क्रं.३१

४) जोशी महादेव शास्त्री (संपा.) भारतीय संस्कृती कोश ,ख› 10 ¾ö,सुफी संप्रदाय ,पृ.क्रं.100-107

५) प्रा.डॉ. गुंदेकर श्रीराम : सत्यशोधकी साहित्याचा इतिहास ,खंड पहिला ,पृ.क्रं.34

६) कित्ता ,पृ.क्रं .३

७) संत तुकाराम - सकलसंत गाथा ,खंड ४ ,पृ.क्रं.४२ अ.क्रं २७०

8) प्रा.डॉ. गुंदेकर श्रीराम : सत्यशोधकी साहित्याचा इतिहास ,खंड पहिला ,पृ.क्रं.40,41

९) कित्ता ,पृ.क्रं.४३

१०) ठेंबरे बाळासाहेब , मुकुंदराव पाटील यांचे साहित्य ,पृ.क्रं.६

11) œ¾ôÔ रावसाहेब , सत्यशोधक : वसा आणि वारसा पृ.क्रं.२८ , २९

१२) ठेंबरे बाळासाहेब , मुकुंदराव पाटील यांचे साहित्य ,पृ.क्रं.८

१३) एरंडे अशोक ,सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील कृत , धर्मचिकित्सा ,पृ.क्रं.११

14) Šबरे बाळासाहेब , मुकुंदराव पाटील यांचे साहित्य ,पृ.क्रं.१५,१६

१५) गुंदेकर श्रीराम , सत्यशोधकी साहित्याचा इतिहास (खंड पहिला) पृ.क्रं.६७

१६) दीनमित्र , २७ जानेवारी १९२६ .

१७) एरंडे अशोक ,सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील क़त , धर्मचिकित्सा ,पृ.क्रं.१३

१८) कित्ता, पृ.क्रं. 18

१९) दीनमित्र , १७ फेब्रुवारी १९२६ .वर्ष १६ ,अंक १५

२०) एरंडे अशोक ,सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील क़त , धर्मचिकित्सा ,पृ.क्रं.२७

२१) दीनमित्र , १७ फेब्रुवारी १९२६ .वर्ष १६ ,अंक १५

२२) मुलाखत ,घुले गुरुजी,दिनांक :२१ मार्च २०१७

२३) पाटील मुकुंदराव ,दीनमित्र,वर्ष १ ले ,अंक २६,१७ जून १९११

२४) सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील यांचे शेतीविषयक विचार : दीनमित्रच्या विशेष संदर्भात (इ.स.१९१० ते १९६७) , अप्रकाशित प्रबंध ,मार्च २०१५ , ,पृ.क्रं. 135

२५) मुलाखत ,धोंडिराम सोनटक्के ,दिनांक : १८ जानेवारी २०१८

२६) पाटील मुकुंदराव ,दीनमित्र,वर्ष ३ ,अंक १०,१७ जून 1911

२७) मुलाटे वासुदेव , शेतकऱ्यांचा आसूड ,स्वरुप प्रकाशन ,पृ.क्रं.२

२८) पाटील मुकुंदराव ,दीनमित्र,वर्ष १२ ,अंक ३१, जून १९२२

२९) एरंडे अशोक ,सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील कृत , धर्मचिकित्सा ,पृ.क्रं.२०

३०) कित्ता ,पृ.क्रं.२०

३१) कित्ता ,पृ.क्रं.२१

३२) कित्ता ,पृ.क्रं.२२

३३) खराट संभाजी ,सत्यशोधक जलसे ,पृ.क्रं.२१

३४) कित्ता ,पृ.क्रं. ४०

३५) गव्हाणे बन्सी बाबाजी ,वय- ९१ वर्ष , मुलाखत - [illegible].18-4-२०१६ ,आल्हणवाडी, [illegible]थर्डी,जि.अहमदनगर .

प्रकरण - †ÖšÖ¾Ö

सारांश व निष्कर्ष

"अहमदनगर जिल्ह¶ातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान (१८७०-1947)" या विषयावरी¸Ö»Öß संशोधन प्रबंधाचा ÃÖÖ¸ÖÖ¿Ö व निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे -

ÃÖÖ¸ÖÖ¿Ö :-

प्रकरण पहि»Öê - संशोधन पध्दती

ÃÖ¤ü¸ü प्रबंधाच्या प्रारंभीचे प्रकरण प्रास्ताविक स्वरुपाचे आहे.त्यामध्ये प्रबंध विषयाची स्थल, काल व मर्यादा स्पष्ट केली आहे.संशोधन महत्त्व , संशोधन पध्दती , संशोधनाची उद्‌दिष्टे आणि गृहितके या विषयाची माहिती दिलेली आहे व प्रबंधाची संक्षिप्त रुपरेषा मांडली आहे.

प्रकरण दुसरे :- सत्यशोधक समाजाची स्थापना व कार्ये

इंग्रजांचा भारतात शिरकाव –ााल्यानंतर त्यांच्या नव्या राज्यपध्दतीचा फार मोठा परिणाम भारतातील ग्राम जीवनावर –ााल्याचे दिसते.ठराविक वर्गापुरत्याच सामाजिक सुधारणावादी चळवळी बहुजन समाजाला बिकट अवस्थेतून बाहेर काढण्यासाठी –ाटत असल्याचे चित्र दिसून येते.धर्माचा ,जातीचा,उच्च-निचतेचा फार मोठा पगडा त्याकाळी समाजमनावर होत होता.जातीयवादाची भक्कम चौकट समाजात घट्टपणे उभी होती.प्रार्थना समाज, ब्राह्मो समाज आदि वेगवेगळ्या समाजमाध्यमातून समाजसुधारणा होत होत्या. बुध्दिजीवी वर्गास धार्मिकतेच्या व जातीयतेच्या जोखडातून बाहेर काढण्यासाठी लोकहितवादींच्या 'शतपत्रां'नी बरीच भरीव कामगिरी केली.खेड्यापाड्यात विखुरलेल्या दारिद्र्याने हैराण –ाालेल्या समाजाला समाजाला जागे करण्यासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले हा कृतिवंत समाजसुधारक नेता शेतकऱ्यांच्या रुपाने पुढे आला.उदरनिर्वाहासाठी शेती करणे हा मूलभूत उद्‌देश समोर ठेवून शेती करणाऱ्या घराण्यातून महात्मा जोतिबा फुले यांचा जन्म –ााला.फुलांपासून वेगवेगळ्या वस्तू तयार करुन त्यावर आपली

उपजीविका करणारे हे कुटुंब होते.लहानपणीच आईची सावली संपल्याने जोतिबांचे मायेचे छत्र हरपले.मुलाने शिकावे असे गोविंदराव यांना वाटत असायचे.परंतु शिक्षण ही ब्राह्मणांखेरीज इतर जातींनी संपादन करावयाची गोष्ट नाही ही त्याकाळी समजूत होती.त्याकाळी संस्कृत , व्याकरण , ज्योतिष , वेदांत आणि धर्मशास्त्र यांचे शिक्षण देण्यावर भर असे.तसेच इंग्रजी भाषेच्या पठणाने माणूस अपवित्र होतो.सर्व –ान संस्कृत ग्रंथात सामावले आहे.त्याचा अभ्यास फक्त वरिष्ठ वर्गाने“Ö करावा असा समज होता.समाजसुधारकांनी काढलेल्या शाळेत वरिष्ठ वर्गातील लोकांना जाणे कमीपणाचे वाटत असे,परंतु जोतिरावांनी सन १८४१ साली स्कॉटिश मिशनच्या शाळेतून इंग्रजी शिक्षण घेतले.छत्रपती शिवाजी महाराज, जॉर्ज वॉशिंग्टन तसेच थॉमस पेन यांच्या 'द राईट्स ऑफ मॅन ' या ग्रंथाचा त्यांच्या मनावर प्रभाव पडला.आपल्या देशबांधवांना अनिष्ट प्रथांच्या जोखडातून बाहेर काढावे, असे त्यांना मनोमन वाटले.त्यांचे मित्र मोरे विठ्ठल वाळवेकर आणि सखाराम यशवंत परांजपे यांच्याशी त्यांचा स्नेह जुळल्यामुळे आणि ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांचे कार्य त्यांना भावल्यामुळे लोकशिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्याचे त्यांनी ठरवले.वयाच्या २१ व्या वर्षी त्यांच्या एका ब्राह्मण मित्राच्या लग्नाच्या मिरवणुकीत –ालेल्या अपमानामुळे त्यांचा स्वाभिमान दुखावला गेला आणि समाजक्रांतीसाठी शिक्षण क्रांती आवश्यक आहे याचा विचार करुन त्यांनी पुण्यात बुधवार पेठेत इ.सन १८४८ सालच्या ऑगस्ट महिन्यात पहिली मुलींची शाळा सुरु केली.जोतिरावांच्या मते मानवता हाच खरा धर्म असून सत्य हेच जीवसृष्टीतील महत्त्वाचे तत्त्व असून बाकी सर्व अधर्म आहेत हे त्यांनी आपल्या नीतितून वेळोवेळी दाखवून दिले.

सामाजिक विषमतेच्या ओ–याने खितपत पडलेल्या समाजाला उच्चवर्णियांनी कायमचे दास्यत्व दिलेले होते.हिंदू समाजातील हे विदारक चित्र पाहून जोतिरावांनी वर्णव्यवस्थेविरुध्द आणि •ÖÖ×ÝÖ¯ÖÖ£Ö×¾Ö¹ý–¤ ²Ö>Ö“ÖÖ –ेंडा उभारला.राजा राममोहन रॉय यांच्याप्रमाणेच जोतिराव फुले हे भारतातील प्रबोधनाच्या चळवळीचे अग्रदूत ठरतात.त्यांनी नुसते विचारच मांडले नाहीत तर प्रत्यक्ष कृतीत आणले.म्हणून त्यांना कर्ते सुधारक म्हणतात.पीडित समाजामध्ये जाऊन शोषित समाजासाठी समाजपरिवर्तनाची एक प्रभावी चळवळ उभी राहण्यासाठी तत्त्वांचे अधिष्ठान

लाभलेला सत्यशोधक समाज एकसंघ रहावा म्हणून त्यांनी दि.२४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केल्याचे दिसते.

प्रकरण तिसरे :- अहमदनगर ×•Ö»ÆÖ¶ÖÖŸÖÖß»Ö सत्यशोधक समाजाचे सामाजिक व सांस्कृतिक जागृतीचे कार्य

´ÖÆÖ¸üÖÂ™ÒüÖŸÖÖß»Ö अहमदनगर जिल्हा हा क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने मोठा तर आहेच,पण या जिल्ह्याला ऐतिहासिक चळवळींचा वारसा लाभलेला आहे.स्वातंत्र्यपूर्व काळात सावकारशाही ×¾Ö¸üÖ¬ÖÖत तसेच शेतकऱ्यांवरील होणारे अन्याय,अत्याचार, त्यांची आर्थिक व सामाजिक तसेच सांस्कृतिक पिळवणूक यांच्या विरोधात सत्यशोधक चळवळ प्रभावीपणे काम करत होती.जिल्ह्यात या चळवळीची पायाभरणी महात्मा जोतिराव फुले यांचे सहकारी कृष्णराव भालेकर यांच्या रुपाने 1906 ÃÖÖ»ÖÖß –ाली.अनिष्ट चालीरीती व अंधश्रध्दा या विषयावरचे प्रबोधन या चळवळीच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर करण्यात आल्याचे दिसून येते.

अहमदनगर जिल्ह्यात पाथर्डी, नेवासा, शेवगांव, अकोला, कर्जत, पारनेर, संगमनेर इ.तालुक्यात सत्यशोधक समाजाच्या शाखांची स्थापना करण्यात आल्याचे दिसते.सत्यशोधक समाजाचे मुखपत्र म्हणून 'दीनमित्र' या जिल्ह्यातूनच प्रसिध्द होत असे.महात्मा फुलेंचा समग्र क्रांतीचा व समतेचा संदेश व्याख्याने,सभा, सत्यशोधकी जलसे, वृत्तपत्रे यांच्या माध्यमातून प्रसारित होत असल्याचे जाणवते. सत्यशोधकीय लग्न विधी व मंगलाष्टके, पूजाविधी, सत्यशोधकीय विवाह, वास्तुशांती तथा गृहप्रवेश, अंत्यविधी व श्राध्द तसेच जिल्हा सोमवंशीय महार परिषद, भिल्ल परिषद , मातंग परिषद व विठ्ठल सप्ताह यांच्या माध्यमातून बदलत्या काळानुसार बहुजनांनी प्राचीन रुढी परपंरा यांना छेद देऊन स्वयंसर्वांगीण विकास साधावा आणि गुलामगिरीच्या बेड्या तोडून सर्वार्थाने विकसित व्हावे ही सत्यशोधक समाजाची भूमिका आजच्या काळातही जशीच्या तशी लागू असल्याचे चित्र दिसते.

प्रकरण चौथे :- अहमदनगर ×•Ö»Æ¶ÖŸÖß»Ö सत्यशोधक समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

हिंदुस्थानातील शिक्षण स्थिती आणि सुधारणा करण्यासाठी 1882 ÃÖÖ»ी हिंदुस्थानातील शिक्षण विषयक धोरणामध्ये सुधारणा सुचविण्यासाठी सरकारने विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक मंडळ नेमले होते. त्यातील मह¢वाचे मुद्दे होते.ते ' हंटर कमिशन ' या नावाने ओळखले जाते.हिंदुस्थानातील प्रत्येक प्रांतासाठी स्वतंत्र समितीची रचना केलेली होती."प्रत्येक प्रांतातील शिक्षण तज्ञ्ÖÖंच्या साक्षी घेतल्या गेल्या ; तर काही जणांनी निवेदनाद्वारे समितीला आपले विचार कळविले.जोतिबांनीही अभ्यासपूर्वक आपले विचार कळविले,अतिशय अभ्यासपूर्वक निवेदन तयार केले.शिक्षण क्षेत्रातील कार्याचा अनुभव त्यांच्या पाठीशी होता आणि शिक्षणाच्या संदर्भात काही ठाम मते होती.

शिक्षण वरच्या वर्गाच्या थरातून खालच्या वर्गाच्या थरात स्वाभाविकपणे ï–Ö¸ÖŸÖ •ÖÖ‡»Ö Æß ब्राह्मण शिक्षण तज्ञांची कल्पना त्यांना चुकीची वाटत होती.ते लोक आपल्या फुटपट्टीने संगळ्यांचे मोजमाप करतात.हिंदुस्थÖÖनातील जातिव्यवस्था , उच्च-निचतेच्या कल्पना लक्षात घेल्या जात नाहीत.पेशवाईत वेदाध्ययनाचा अधिकार स्त्री शूद्रांना नव्हताच.ब्रिटिशकाळात तरी त्यात बदल व्हायला हवा होता.पण सरकारने कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्षच केले.म्हणून तर जोतिबाला स्त्री शूद्रांसाठी शाळा काढाव्या लागल्या.ही पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन ते म्हणत असत की, जोपर्यंत समाजाच्या खालच्या थरात शिक्षण प्रसार होत नाही तोपर्यंत देशÖ“ÖÖ ^ãदार होणार नाही.बारा वर्षाच्या आतील मुलांना सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण द्यायला हवे,असाही त्यांचा आग्रह ÆÖŸÖÖ.

त्याकाळात एवढी प्रगल्भता दाखवणारी पहिली व्यक्ती म्हणजे ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले. त्यांच्या यÖ विचारसरणीला कायम खतपाणी घालण्याचे महत्त्वाचे कार्य सावित्रीबाई करत. हिंदुस्थानातील लोकांसाठी शिक्षणविषयक कळकळ असणारे आणि प्रत्यक्ष कार्यातून शिक्षणाची समस्या सोडवताना आलेले अनेक अनुभव महात्मा जोतिराव यांच्या पाठीशी होते.शिक्षण व्यवस्था आणि

परिणाम यांचा सखोल अभ्यासही त्यांचा होता.या सर्व सामर्थ्याच्या जोरावर त्यांनी हंटर कमिशनपुढे शिक्षणविषयक सुधारणा मांडल्या. याच विचाराने प्रेरित होऊन अहमदनगर जिल्ह्यात अनेकांनी शैक्षणिक कार्याची सुरुवात केली.अहमदनगर जिल्ह्यात अमेरिकन मराठी मिशनद्वारे तसेच वडाळा मिशन, साल्वेशन आर्मी यासारख्या ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी शाळा चालविल्या होत्या. धार्मिक शिक्षण आणि त्याचबरोबर धर्मप्रचार व प्रसार केला जात होता.त्याद्वारे बहुजनांना फारच अल्प प्रमाणात शिक्षणाची संधी मिळत होती.अहमदनगर जिल्हयात शिक्षणप्रसार करण्यासाठी सत्यशोधक विचाराने प्रचंड प्रभावित –ालेले अहमदनगरचे बापूसाहेब भापकर आणि त्यांच्या पत्नी हिराबाई भापकर यांनी अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज या शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून शैक्षणिक कार्य तळागाळापर्यंत नेण्याचा प्रयत्न केला.तसेच अखिल भारतीय मराठी शिक्षण परिषद, वामनराव तोडमल , रावबहादूर नवले, एकनाथराव नवले, मराठा बोर्डिंगचे संस्थापक राजाराम म्हस्के, केरबा काळे, बाळाजी पाटील आठरे, रामचंद्र अकोलकर, देवराव भंडारे, फलके गुरुजी, भास्करराव औटी ,गणपतराव आव्हाड, सरदार थोरात आदींनी शिक्षणाची –ानगंगा प्रवाहित ठेवल्याचे चित्र दिसते.

¯Öकरण ¯ÖÖ“Ö¾Ö : अहमदनगर ×•Ö»ÆüµÖÖŸÖᯙ सत्यशोधक ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“Ö राजकीय क़Ö¡ÖÖŸÖᯙ योगदान

प्रस्तुत प्रकरणात अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाच्या राजकीय कार्याचा †Öœüָ֯ÖÖ ‘ÖêŸÖ»ÖÖ †ÖÆêü. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत अनेक सामाजिक व राजकीय चळवळी –ाल्या. त्यात अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक चळवळीचा मोठा वाटा आहे.सामाजिक समता आणि समता प्रधान समाजनिर्मिती या उददेशाने स्थापन –ÖÖ»Ö»ÖÖ सत्यशोधक समाज महाराष्ट्रात सामाजिक जीवनात उच्चÖवर्णीयांचे धार्मिक आणि प्रशासनाच्या क्षेत्रात जे वर्चस्व होते त्याला छेद देत सर्वार्थाने विकसित होत होता.इंग्रजी राजवट सुरु असतांना इंग्रजी भाषा आणि इंग्रजी संस्कृती यांचा मानवी जीवनावर मोठा प्रभाव पडत असल्याने अनेक क्षेत्रात मोठे बदल होत होते.त्यामुळे राजकीय घडामोडींकडे अनेक समाजसुधारकांचे लक्ष ¾Ö¬Ö»Ö

जात होते.अहमदनगर जिल्हा हा सत्यशोधकी विचारसरणीचा बालेकिल्ला समजला जात होता. भारतातील राजकारण , समाजकारण यातील अनेक घडामोडींच्या केंद्रस्थानी अहमदनगर जिल्हा होता.निजामशाही ते पेशवाई ,स्वातंत्र्य संग्राम ,औद्योगिक क्रांती ,सहकाराचा उदय अशा ध्रुवीकरणामधे जिल्ह्याचे सामाजिक व राजकीय जीवन ढवळून निघाले.प्रत्येक घडामोडींवर या ×•Ö»Æ¶Ö“Ö³ ´ÖÖÆÖ¸¡ ^´Ö™»Ö³.

राजकीय बदलाचे बरे वाईट अनुभव तसेच राजकीय गटातटाचा प्रवेश अहमदनगर जिल्ह्याने अनुभवला. मुकुंदराव पाटील आणि त्यांचे सहकारी यांनी सत्यशोधक चळवळ अधिकच तीव्र केली.शेतकऱ्यांवर होणारे अन्याय ,अत्याचार ,शेतमजुरांचे शोषण , सावकारशाही विरोधातील उठाव ,सामाजिक शोषण , आर्थिक शोषण आणि धार्मिक शोषण यांच्या विरोधात सामाजिक भावनेतून सत्यशोधक चळवळ वेगाने मार्गस्थ होत होती.स्वातंत्र्यप्राप्तीचे वारे या काळात वेगाने वाहत होते.१९१० नंतरच्या कालखंडात भारतात राजकीय घडामोडी वेगाने घडत होत्या.सामाजिक समता व राजकीय हक्क प्रस्थापित करणे हे महत्त्वाचे आहे एवढेच नव्हे तर ¸Ö•कीय स्वातंत्र्यास सामाजिक समतेशिवाय अर्थच राहणार नाही, अशी सत्यशोधकांची भूमिका होती.सामाजिक समता प्रस्थापिक करण्यासाठी बहुजन समाजाच्या प्रगतीला अडसर ठरणाऱ्या तत्कालीन राजकीय चळवळींना सत्यशोधकांनी प्रखर विरोध केल्याचे जाणवते.

जिल्ह्यातील सरदार शिवराव भवानराव थोरात, बापूसाहेब भापकर , हिराबाई भापकर , गणपतराव राजाराम उर्फ रावसाहेब म्हस्के , आनंद स्वामी , बाबा आढाव , दत्तात्रय चावक या सत्यशोधकांनी आपले राजकीय कार्य पुढे नेले होते. भौगोलिक वैशिष्ट्यांमुळे व त्याच्या आकारमानामुळे जिल्ह¶ाचा कारभार पाहण्यासाठी स्थापन –ालेल्या जिल्हा लोकल बोर्ड आणि ŸÖÖ»Öका लोकल बोर्डाच्या माध्यमातून अनेक सत्यशोधकांनी जिल्ह्याच्या राजकारणात प्रवेश केला होता.स्थानिक स्वराज्य संस्था , नगरपालिका , मराठा लीग, यांच्या निवडणुकीच्या माध्यमातून राजकारण ढवळून निघत होते . मुंबई कायदे कौन्सिलच्या निवडणुकीत सहभागी होऊन तसेच

अखिल भारतीय मराठा परिषदेत सहभागी होऊन सरदार थोरातांनी अहमदनगर जिल्ह्याचे प्रतिनिधिŸव केले होते. लोकराज्यात जनता ह߅“Ö ¸Ö•ÖÖ †ÃÖÿÖ,असे मत सत्यशोधकांचे होते.स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र अनेक राजकीय पक्षात अनेक सत्यशोधकांनी आपले राजकीय बस्तान भक्कम करण्यासाठी प्रवेश केल्याचे दिसून येते.

प्रकरण सहावे : - †Æ´ादनगर ×•Ö»Æ¶ÖÿÖß»Ö सत्यशोधक समाजाचे शेतीविषयक योगदान

सत्यशोधक समाज हा केवळ वेचा׸क जनजागृती करत होता असे नाही. ' कसेल त्याची •Ö´Öß़न ' या कायद्यानसार शेतकऱ्यांना जमिनीची मालकी स्वतःस मिळाली.इंग्रज सरकार शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नातून लोकल फंड गोळा करत असे.त्यामुळे शेतकऱ्याच्या उत्पन्न गोळा करणाऱ्या शासनाला शेतकऱ्यांची करुणस्थिती समजावून सांगणाऱ्या समाजसुधारकाची ग֟¸¡•Ö होती.दुकानदार आणि व्यापारी वर्ग शेतकऱ्यांना लुटण्यास ™¯Ö»Ö»ÖÖ ÆÖÿÖÖ. ¿ÖÿÖÖÿÖß»Ö ´ÖÖ»Ö दुकानदाराला द्यायचा आणि त्या मोबदल्यात वस्त खरेदी करावयाचा.असा क्रम ठरलेला असायचा.शेतकऱ्यांकडून माल घेताना दुकानदार चोरमाप आणि चोरकाटा वापरत असे.तसेच शेतकऱ्याकडून जो माल घेतला जात असे त्याचा दर्जा व्यापारी बारकाईने पाहत असे.पण व्यापारी त्याच्याकडील माल जास्त किमतीने शेतकऱ्याला विकत असे.अशी नियोजित लूट शेतकऱ्याची होत असे. स्वतःच्याच बेसावधपणामुळे शेतकऱ्याला प्राप्त ञालेली कफल्लक अवस्था सरकारच्या नजरेस आली व सरकारने इ.सन १८७९ मधे त्याला सावरण्यासाठी दक्षिणेतील शेतकऱ्यास ऋणमुक्त करण्याचा कायदा पास केला.तसेच १८८३ साली एक कायदा व इ.सन.१८८४ साली आणखी एक कायदा असे दोन कायदे पास करुन सरकारकडून कर्ज देण्याची सोयही उपलब्ध करुन दिली.त्यामुळे शेतकऱ्याला बैल,बी,चारा यासाठी सरकारकडून कर्ज मिळू लागले ¾Ö बुडणाऱ्या शेतकऱ्याला काडीचा का होत नाही आधार मिळाला.पुढे सरकारने इ.सन.१९१२ चा कायदा अंक २ पास केला.व शेतकऱ्यांच्या 'परस्पर सहाय्यक मंडळे ' किंवा पतपेढया स्थापन करायला परवानगी दिली. पतपेढ¶ा स्थापन ञाल्यामुळे शेतकऱ्यांची सावकाराच्या जाचातून

सुटका –ÖÖ»ÖÛ ¯Ö¸ÜÖ घेतलेले कर्ज दुष्काळामुळे फेडताना शेतकऱ्यांचे अतोनात हाल ÆÖÜÖ असत.दुष्काळासारख्या नैसर्गिक संकटाला तोंड देता यावे म्हणून कंत्राटी कामे सुरु करुन लोकांना रोजगार उपलब्ध करुन द्यावा,अशी आग्रही मागणी डॉ.विश्राम घोले आणि सरदारजी थोरात तसेच मुकुंदराव पाटील यांनी शासनाकडे वेळोवेळी केली. अवर्षणापासून शेतीचे रक्षण कसे करता येईल याविषयी सूचना या विषयावर पुण्यातील शेतकऱ्यांच्या सभेत डॉ.विश्राम रामजी घोले यांनी व्याख्याने दिली आणि ही व्याख्याने शेतकरी वर्गास उपयोगी पडतील हे जाणून छापून प्रसिध्द केलेली पहावयास मिळतात. यावरुन आपणास एक गोष्ट लक्षात येते की,तत्कालीन सत्यशोधक विचारवंतानी शेतकरी हा आपल्या समाजशिखराचा मुख्य भाग आहे, त्याची हेळसांड होता कामा नये, †ÃÖ ´ÖÜÖ ¾ÖÔ वेळी सूचवलेले दिसून येते.

प्रकरण सातवे :- अहमदनगर ×•Ö»ÆÖ¶ÖÜÖß»Ö सत्यशोधक समाजाची धर्मचिकित्सा

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात म्हणÖ•Ö“Ö पेशवाईच्या कालखंडात अनेक धर्म , देव देवता,दंतकथा, व्रते , अंधश्रध्दा अशा अनेकाविध धार्मिक व गुंतागुंतीचा पगडा समाजमनावर –ालेला होता.त्याचा परिणाम सामाजिक अध:पतन होण्याकडे होत होता.सकल समाज आपआपल्या विशिष्ट धर्मामध्ये गुरफटत चालला होता.या दरम्यानच्या काळात म्हणजेच १८१८ नंतरच्या कालखंडात अनेक समाजसुधारकांनी या गोष्टींची गांभिर्याने दखल घेतली.वेगवेगळ्या माध्यमातून समाजसुधारक लोकांना या धार्मिक जोखडातून बाहेर काढण्याचे काम करु लागले.शेवटी मानवता हाच खरा धर्म मानून लोकांना समानतेची शिकवण या समाजसुधारकांनी दिली असल्याचे आपणास जाणवते.

आपल्या तिखट धर्मचिकित्सेद्वारे प्रस्थापित सत्तेला छेद देऊ पाहणारे महात्मा जोतिराव फुले यांनी कष्टकरी समाज तसेच अल्पसंख्यांक यांना तथाकथित समाजव्यवस्थेतून न्याय देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य आपल्या लेखणीतून केल्याचे आपणास दिसून येते.'निर्मिकाचा शोध','ब्राह्मणांचे कसब', 'गुलामगिरी', तसेच 'छत्रपती शिवाजीराजे भोसले' यांचा पोवाडा यासारखी साहित्यनिर्मिती

करुन समाजपब्रोधनाच्या सत्यशोधकीय चळवळीस प्रभावी वाटचाल करण्यास मोकळी वाट करुन देण्याचे काम केले.'प्राचीन काळात धर्मप्रमुखांनी आपआपल्या सोयीनुसार धर्माची रचना केली होती.त्यात सर्वसामान्य , कष्टकरी तसेच अल्पसंख्यांक कसा गुरफटत राहील याची पुरेपूर काळजी घेतली गेलेली होती. महात्मा फुले यांनी नेमके हेच हेरुन तत्कालीन ब्राह्मणव्यवस्थेला विरोध करण्याचे काम केले.महात्मा फुले यांचा विरोध कुणा एका विशिष्ट समाजाला नसून अखिल मानवजात एकाच निर्मिकाने निर्माण केली असल्याने त्याच्यापर्यंत जाण्यासाठी कुणाचीही आवश्यकता नाही,कसल्याच पुराणाची , दंतकथेची, व्रताची, उपासतापासाची आवश्यकता नाही हे महात्मा फुले यांनी समाजप्रबोधनाच्या माध्यमातून तसेच आपल्या साहित्यातून वेळोवेळी समाजाला उपदेश करतांना दिसून येतात . समाजात बौध्द संप्रदाय,सुफी संप्रदाय,नाथ संप्रदाय,वारकरी संप्रदाय असे अनेकविध संप्रदाय अस्तित्वात आहेत.वास्तविक पाहता या सर्व संप्रदायांनी एकच हेतू स्पष्ट केल्याचे आपणास निदर्शनास येते , ते म्हणजे उच्च- नीच ,स्त्री- पुरुष, गरीब - Áöß´öÝö †Ãöö कोणताही भेदभाव मनुष्याने करु नये आपण सर्व त्या एकाच ‡À¾ö¸ö““öß लेकरे आहेत ,सर्व प्राणीमांत्रांवर दया करावी,आपआपसात प्रेमाने वागावे, छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपली स्वतःची ओळख कुणब्यांचा पोशिंदा ,शूद्रांचा राजा म्हणून निर्माण केली होती. त्यांनी वैदिक राज्याभिषेकानंतर मुद्दाम अवैदिक शाक्त राज्याभिषेक करुन घेतला.हे उदाहरण म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कालखंडात देखील सत्यशोधकी ¯ö¸¯ö¸“öß ×¾ö““öö¸¿öŒÝöß ¯ö¾öö×ÆÝö –ााल्याचे आपणास दिसून येते.सन इ.सन १८५३ ते इ.सन १९०० या अर्धशतकाच्या कालखंडात बहुतांश ठिकाणी सत्यशोधकी विचार प्रेरक ठरु लागले होते.अत्यंत वेगाने सत्यशोधकी f¾ö““öö¸ समाजमनावर परिणाम करु लागले होते.१९ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर महात्मा फुले यांच्या तिखट व जहाल शब्दरचनेच्या धर्मचिकित्सेतून मानवता हाच खरा धर्म असल्याचे प्रतिपादित केले. या सत्यशोधकी चळवळीचा वेग १९११ ते १९३० पर्यंत अतिशय जलद होता.

समाजजागृतीसाठी सत्यशोधकांनी वापरलेल्या वृत्तपंत्रांसारख्या हत्यारांची धार अतिशय तिक्ष्ण होती.विलक्षण साहित्यनिर्मितीतून समाजप्रबोधनकारांनी वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त केले

होते.यातूनच सत्यशोधकीय साहित्य नव्या व प्रगल्भ उंचीवर जाऊन पोहोचल्याचे आपल्या लक्षात येते.सर्वसामान्य जनतेला तसेच शेतकरी,कष्टकरी ,अल्पसंख्यांक व शूद्रादीशूद्रांना धर्माच्या जोखडातून तसेच समाजातील उच्चवर्गाकडून होत असलेल्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य मुकुंदराव पाटील यांच्या 'दीनमित्र',पटकथा, सुबोध श्लोक,अग्रलेख,स्फुटलेख,प्रसंगकथा तसेच कादंबऱ्या या लेखन साहित्यातून केल्याचे स्पष्ट होते.एकूणच धर्माच्या नावाखाली सर्वसामान्य जनतेचे होत असलेले शोषण प्रकाश-गोतात आणून त्यांस प्रतिबंध करण्याकामी सत्यशोधकांनी केलेले प्रयत्न निश्चितच प्रेरणादायी ठरावेत यात शंका नसल्याचे लक्षात येते.

निष्कर्ष :-

प्रकरण पहि»Ö - संशोधन पध्दती

सदरच्या प्रबंधाच्या प्रारंभीचे प्रकरण प्रास्ताविक स्वरुपाचे आहे.त्यामध्ये प्रबंध विषयाचöß स्थल, काल व मर्यादा स्पष्ट केली आहे.संशोधन महत्त्व , संशोधन पध्दती , संशोधनाची उद्दिष्टये आणि गृहितके या विषयाची माहिती दिलेली असून प्रबंधाची संक्षिप्त रुपरेषा आहे.

प्रकरण दुसरे :- सत्यशोधक समाजाची स्थापना व कार्ये

1.इ.सन १८१८ नंतर इंग्रजांचा भारतात मोठ्या प्रमाणात शिरकाव -ााल्याचे दिसते.सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाला इंग्रजांच्या राज्यपध्दतीमुळे गती मिळाल्याचे चित्र आढळते.बहुजन समाज जातीयवादाच्या चौकटीतून बाहेर काढण्यासाठी न्या.रानडे, डॉ.भांडारकर, श्री.विठ्ठलराव Ø¿Ö¤ü, ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले यांच्यासारखे अनेक समाजसुधारक प्रयत्नशील होते.

२.बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि मूलगामी समाजपरिवर्तनासाठी महात्मा फुलेंनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.या सत्यशोधक समाज स्थापनेमागील प्रमुख उद्देश आणि त्याचा अहमदनगर जिल्ह्यातील बहुजन समाजाच्या

विचारसरणीवर –ाालेला परिणाम याचा वेध या प्रकरणात घेतल्याचे दिसते.सत्यशोधक समाजाची ध्येय, उद्दिष्टे आणि नियम या तत्त्वानूसार –ाालेली एकूण वाटचाल बहुजन समाजाला दिशादर्शक ठरल्याचे जाणवते.

३.सत्यशोधक चळवळीत अहमदनगर जिल्ह्यातील विचारवंतानी आपआपल्या क्षेत्रात केलेले कार्य वेगवेगळ्या जाती-जमातीमधील समता व बंधुता या तत्त्वांवर समाजाची पुनर्रचना घडून आल्याने समाजपरिवर्तनास चालना मिळाल्याचे दिसून येते.

४.मानवता हाच खरा धर्म असून सत्य हेच जीवसृष्टीतील महत्त्वाचे तत्त्व असून बाकी सर्व अधर्म आहेत हे सत्यशोधक समाजाने आपल्या नीतीतून वेळोवेळी दाखवून दिल्याचे आढळते.

प्रकरण तिसरे :- अहमदनगर x•Ö»Æ¶ÖŸÖß»Ö सत्यशोधक समाजाचे सामाजिक व सांस्कृतिक जागृतीचे कार्य

1.x²Öxटश कालखंडात महाराष्ट्रात सुधारणांचे वारे वाहत होते.समाजात †¬ÖÁÖ¬¤Ö , †Ã¯Öृश्यता, •ÖÖxŸÖ³Ö¤, ^“““Ö-नीचता ,धार्मिक कर्मकांड ,सामाजिक विषमता निर्माण –ाली होती. ब्रिटिशांच्या आगमनामुळे समाज जागृत होऊ लागला होता. यातूनच समाजसुधारकांचा उदय –ााल्याचे स्पष्ट ÆÖŸÖê.अशा या सुधारकांमध्ये लोकहितवादी, ´ÖÆÖŸ´ÖÖ •ÖÖxŸÖ¸Ö¾Ö ±úÛ»Ö, ”¡Ö¯ÖŸÖß ¿ÖÖÆ ´ÖÆÖ¸Ö•Ö, गोपाळ गणेश आगरकर, न्या.रानडे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादींची कामगिरी उल्लेखनीय ठरल्याचे दिसून येते.

2. ¾ÖÃÖÖÆŸÖ¾ÖÖ¤ß ¸Ö•Ö¾Ö™ßÃÖ ¯ÖÖ¸³Öß –ाालेला विरोध ,यामध्ये १८५७ चा उठाव व महाराष्ट्रातील क्रांतिकारक चळवळी ,आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांचे योगदान ,बॉम्बे †ÃÖÖxÃÖ‹¿Ö नचे कार्य ,पुणे सार्वजनिक सभेने केलेले कार्य आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातील महाराष्ट्रातील राजकारण या घटना संपूर्ण राष्ट्राच्या राजकारणाशी •ÖÖ›»Ö गेल्या“Ö x“Ö¡Ö x¤ÃÖŸÖê .

3.देशातील राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना,यामुळे भारतीय राजकारणाला मिळालेली कलाटणी या महत्त्वपूर्ण घटनां“Ö ×¾Ö¿ÖÂÖ ´ÖÆ¢¾Ö Šú¸üÖ. तद्वतच महाराष्ट्राच्या सुधारणा चळवळीत अनेक विचारप्रवाह निर्माण –ााले .त्यातील सत्यशोधक विचार केंद्रस्थानी असल्याचे आढळून येते.

4. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सावकारशाही विरोधात तसेच शेतकऱ्यांवरील होणारे अन्याय, अत्याचार, त्यांची धार्मिक व सामाजिक पिळवणूक यांच्या विरोधात सत्यशोधक समाज प्रभावीपणे काम करत असतांना आढळतो.

५.अहमदनगर जिल्ह्यात स्थापन –ाालेल्या सत्यशोधक समाजाच्या अनेक शाखांच्या माध्यमातून तसेच सत्यशोधक मुकुंदराव पाटलांच्या 'दीनमित्र' च्या माध्यमातून सत्यशोधकी विचार जनमाणसात पोहचवण्याचे कार्य यशस्वी –ााल्याचे आढळून येते.

प्रकरण चौथे :- अहमदनगर ×•Ö»ÆüµÖÖŸÖß»Ö सत्यशोधक समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

१.इ.सन १८८२ साली हिंदुस्थानातील शिक्षणविषयक धोरणांमध्ये सुधारणा सुचविण्यासाठी हंटर कमिशन नियुक्त केले होते.त्यांच्या समोर महात्मा फुलेंनी मांडलेल्या शिफारशी आणि बारा वर्षाच्या आतील मुलांना सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्याबाबतची मागणी अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक विचारवंताना प्रभावित करणारी ठरल्याचे दिसते.

२.बापूसाहेब भापकर आणि त्यांच्या पत्नी हिराबाई भापकर व त्यांचे सहकारी यांनी स्थापन केलेल्या अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज या शिक्षण संस्थेने शैक्षणिक कार्य तळागाळापर्यंत नेण्याचा प्रयत्न केला व शिक्षणाची गंगा प्रवाहित ठेवल्याचे चित्र दिसते.

३.आधुनिक महाराष्ट्र घडविण्यामध्ये 'दीनमित्र'ची महत्त्वाची भूमिका आढळते.समाजाला जागृत करुन त्यांना कृतिशिल बनविण्यासाठी सत्यशोधकी तत्त्व–ाानातील वैचारिक बाजू स्पष्ट करुन आधुनिक मराठी साहित्याची सीमा सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील यांनी विस्तारित केल्याचे ×¤üÃÖŸÖê.

¯Öकरण ¯ÖÖ“Ö¾Ö : अहमदनगर ×•Ö»Æ¶ÖÖŸÖß»Ö सत्यशोधक ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“Ö राजकीय ¬Ö¡ÖÖŸÖß»Ö योगदान

१.स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये महाराष्ट्राच्या जडण घडणीत अनेक सामाजिक व राजकीय चळवळी –ााल्या.त्यात अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक चळवळीचा मोठा वाटा दिसून येतो.

२.अहमदनगर जिल्हा हा सत्यशोधकी विचारसरणीचा बालेकिल्ला समजला जात होता.त्यामुळे भारतातील राजकारण, समाजकारण यातील अनेक घडामोडीच्या केंद्रस्थानी अहमदनगर जिल्हा असल्याचे दिसून येते.

३.सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी बहुजन समाजाच्या प्रगतीला अडसर ठरणाऱ्या तत्कालीन राजकीय चळवळींना सत्यशोधकाने प्रखर विरोध केल्याचे जाणवते.

४.अहमदनगर जिल्ह्याचा कारभार पाहण्यासाठी स्थापन –ाालेल्या जिल्हा लोकल बोर्ड आणि तालुका लोकल बोर्डाच्या माध्यमातून अनेक सत्यशोधकांनी जिल्ह्याच्या राजकारणात प्रवे¿Ö केलेला दिसून येतो.

५.मुंबई कायदे कौन्सिलच्या निवडणुकीत तसेच अखिल भारतीय मराठा परिषदेत सहभागी होऊन अनेक सत्यशोधकांनी जिल्ह्याचे प्रतिनिधित्व केल्याचे दिसते.

६.स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र अनेक सत्यशोधकांनी वेगवेगळ्या राजकीय पक्षात प्रवेश केल्याचे दिसून येते.

प्रकरण सहावे : - अहमदनगर ×•Ö»Æ¶ÖÖŸÖß»Ö सत्यशोधक समाजाचे शेतीविषयक योगदान

१.शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर शेतकरी चळवळ सुरु करणारे महात्मा फुले हे पहिले कर्ते समाजसुधारक होते.त्यांच्या विचाराने प्रेरित होऊन अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाने कृषी क्षेत्रातही खेडोपाडी ही चळवळ पोहोचवल्याचे दिसून येŸÖ.

२.बहुजन समाजातील शेतकरी अशिक्षित असल्याने तो नानाविध मार्गाने लुबाडला जातो.त्याला आर्थिक मुक्ती मिळवण्यासाठी सत्यशोधक समाजाने प्रबोधनाची लढाई अग्रक्रमाने लढल्याचे x“Ö¡Ö x¤ÃÖŸÖ.

३.सत्यशोधक मुकुंदराव पाटलांनी बहुजन वर्गाला वास्तवाची जाणीव करुन देण्यासाठी 'दीनमित्रा' च्या अग्रलेखातून जागृती घडून आणल्याचे दिसते.

४.शेतकऱ्यास उर्जित अवस्था येण्यासाठी शिक्षण देऊन त्यांना आधुनिक पध्दतीने शेती करण्यासाठी सत्यशोधक मुकुंदराव पाटलांनी पंचसूत्री सांगितल्याचे दिसून येते.

५.तत्कालीन सत्यशोधक विचारवंतानी शेतकरी हा आपल्या समाजशिखराचा मुख्य भाग आहे म्हणून त्याची हेळसांड होऊ नये तसेच सावकाराच्या जाचातून सुटण्यासाठी पतपेढ्यांची स्थापना, दुष्काळी परिस्थितीत शेतकऱ्यांना रोजगार उपलब्ध करुन aÖ¾ÖÖ यासारख्या आग्रही मागण्या सत्यशोधकांनी शासन दरबारी केल्याचे दिसून येते.

प्रकरण सातवे :- अहमदनगर x•Ö»ÆÖ¶ÖŸÖÖß»Ö सत्यशोधक समाजाची धर्मचिकित्सा

1.xब्रटिशांचा अंमल सुरु असतांना पाश्चिमात्त्य विचारवंतांचे विचार भारतभूमीत रुजत असतांना ¬Ö´ÖÖ»ÖÖ ±úÖ¸ü ´ÖÆü¢¾Ö ¯ÖÖ¯ÖŸÖ –ााले होते.धार्मिक गुंता अधिकाधिक क्लिष्ट होत चालला होता. या कालखंडात 'मानवता हाच खरा धर्म ' हे सत्यशोधक समाजाने प्रतिपादन केल्याचे दिसून येते.

२.सत्यशोधकी साहित्यातील धर्मचिकित्सेद्वारे प्रस्थापित धर्मसत्ता, राजसत्ता, अर्थसत्ता आणि सांस्कृतिक सत्ता यांच्या विरोधात सत्यशोधकांनी विद्रोह केल्याचे आढळते.

३.आधुनिक काळातील सत्यशोधक समाज हा प्राचीन काळातील शैव, बौध्द, लोकायत, जैन, नाथ तसेच महानुभव, लिंगायत आणि कबीर या संप्रदायातील सत्यशोधन करणाऱ्या तत्त्व–ानाच्या विचारप्रणालीच्या माध्यमातून मार्गस्थ होतानां आढळतो.

४.समाजाची सेवा करण्यातच खरा धर्म असून ईश्वराची भक्ती करतांना मध्यस्थाची गरज नाही हे सत्यशोधकांनी वेळोवेळी दाखवून दिल्याचे दिसते.

५.समाजप्रबोधनासाठी पोवाडे, सत्यशोधकी नाटके, अखंड, श्रीखंड, सत्यशोधक अधिवेशने, जलसे, सत्यशोधक स्वयंपुरोहित, सत्यशोधक विवाह पध्दती आदींचा बहुजनांना मानवी हक्कांची जाणी करुन देण्यासाठी प्रभावी वापर केल्याचे दिसून येते.

¯Öx¸¡x¿ÖÂ™¡

1. अहमदनगर जिल्ह्यातील संत्यशोधकांचे निवडक दस्ताऐवज व छायाचित्रे

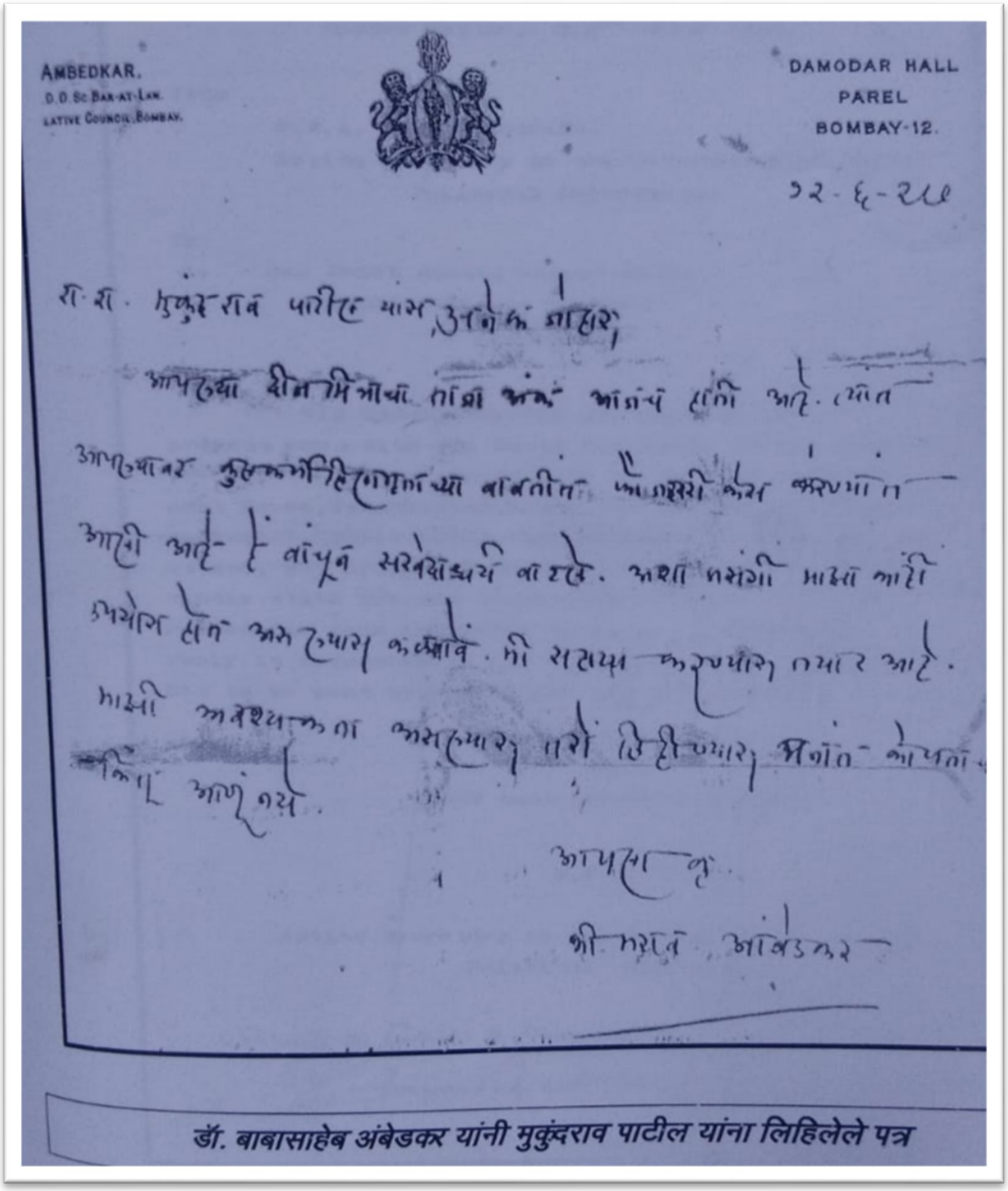

AMBEDKAR.
D.D.Sc. BAR-AT-LAW.
…LATIVE COUNCIL, BOMBAY.

DAMODAR HALL
PAREL
BOMBAY-12.

१२-६-२७

रा. रा. मुकुंदराव पाटील यांस, अनेक नमस्कार,

आपल्या दीनमित्राचा तारीख अंक आजच हाती आला. त्यात आपल्यावर कुळकर्णीहितेच्छूंच्या बाबतीत फौजदारी केस करण्यात आली आहे हे वाचून सखेदाश्चर्य वाटले. अशा प्रसंगी माझा काही उपयोग होत असल्यास कळवावे. मी सहाय्य करण्यास तयार आहे. माझी आवश्यकता असल्यास पत्रो लिहील्यास येईन. कोणताही संकोच आणू नये.

आपला नम्र,
भीमराव आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांनी मुकुंदराव पाटील यांना लिहिलेले पत्र

दि.१२ जून १९२७ रोजी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मुकुंदराव पाटील यांना लिहीलेले पत्र

सकाळ

पुणे, शुक्रवार, ४ मार्च २०१६

८

वधूवरांची सत्यशोधकी विवाहाला पसंती

अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचा पुढाकार

बाळकृष्ण दोड्डी : सकाळ वृत्तसेवा

सोलापूर, ता. ३ : समाजसुधारक महात्मा फुले यांच्या विचारातून सुरू झालेला सत्यशोधकी विवाह चळवळ महाराष्ट्रात जोर धरू पाहतेय. जाती व वर्णव्यवस्था निर्मूलनासाठी फुलेंनी सत्यशोधकी विवाह पद्धत सुरू केली. अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचे संस्थापक डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या प्रयत्नातून महाराष्ट्रात पुन्हा सत्यशोधकी विवाह चळवळ सुरू झाली.

डॉ. दाभोळकरांच्या हत्येनंतरही 'अंनिस'च्या पुढाकारातून चळवळ सुरू आहे. आतापर्यंत, पाचशेहून अधिक वधूवरांनी आंतरजातीय-आंतरधर्मीय सत्यशोधकी पद्धतीने विवाह केला. सर्वाधिक लातूर जिल्ह्यातील १८६ विवेकी जोडीदारांनी सत्यशोधकी विवाह केला.

असा होतो विवाह

सत्यशोधकी विवाहाचा खर्च दोन ते तीन हजार रुपयांत होतो. विवाह सोहळ्याप्रसंगी वधूवरांकडील मोजकेच मित्रमंडळी उपस्थित असतात. विचारपीठावर वधूवर, तसेच त्यांच्या पालकांना बसवले जाते. मंगलगीत म्हणून वधूवरांना सत्यशोधकी विवाहाच्या आचारसंहितेविषयी माहिती दिली जाते. आचारसंहितेनुसार सप्तपदी घेतली जाते.

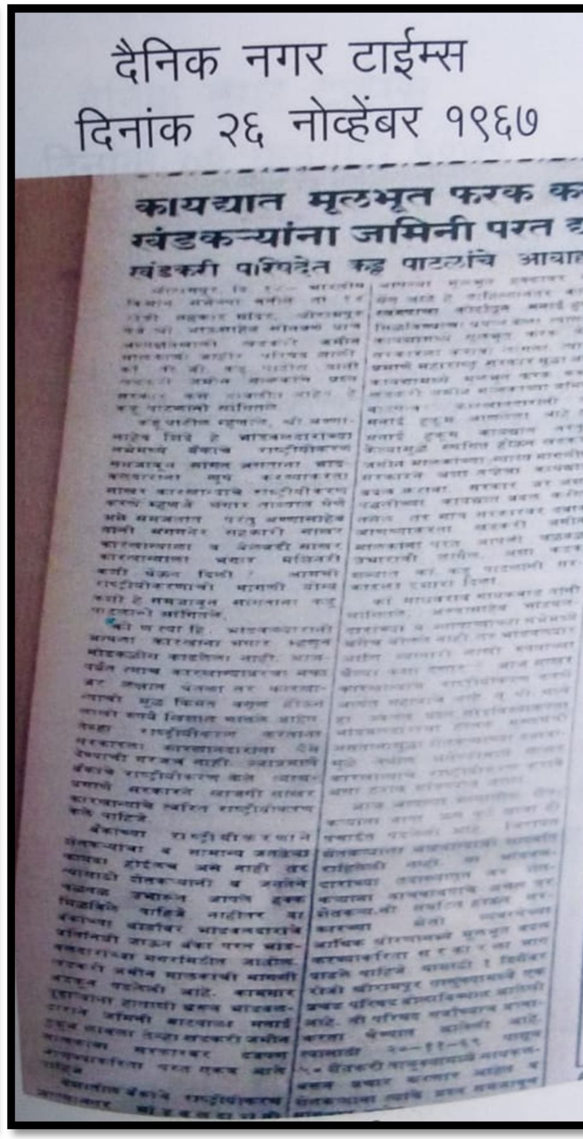

दैनिक नगर टाईम्स

दिनांक २६ नोव्हेंबर १९६७

कायद्यात मूलभूत फरक क[illegible]

खंडकऱ्यांना जमिनी परत द्[illegible]

खंडकरी परिषदेत कडू पाटलांचे आवाह[illegible]

[illegible]

सत्यशोधक पध्दतीने पार ̄0›»0ल्या विवाह सोहळ¶0“0 दैनिक सकाळ दि. ४ ´00“0 2016

दै.नगर टाईम्स मधील दि.२९ नोव्हेंबर १९६७ मधील सत्यशोधक कडू पाटील यांचे खंडकरी शेतकऱ्यांसदर्भातील वार्तांकन

६ लोकमत अहमदनगर, रविवार, दि. २६ जून २०१६

रविवार विशेष

नगरमुद्रा

छत्रपतींनी दिली नगरच्या शिक्षण क्षेत्राला चालना

प्रा. नवनाथ वाव्हळ

लोकराजा राजर्षी शाहू महाराजांचा २६ जून हा जन्मदिन सामाजिक न्यायदिन म्हणून साजरा केला जातो. छत्रपती शाहू महाराजांची कर्मभूमी व जन्मभूमी ही करवीर नगरी होती परंतु पितृऋण फेडण्याच्या निमित्तानं महाराजांचा अहमदनगरशी संबंध आला आणि त्यातूनच अहमदनगरच्या समाजजयीनात शैक्षणिक प्रगतीस चालना मिळाली. चौथे शिवाजी महाराजांचा २५ डिसेंबर १८८३ रोजी ब्रिटिशांनी अहमदनगरच्या भुईकोट किल्ल्यात खून केला. त्यांच्यावर नगर शहरात म्हणजेच सध्याच्या हुतात्मा स्मारक येथील जागेत अंत्यसंस्कार करण्यात आले. त्यानंतर १७ मार्च १८८४ रोजी घाटगे कुलोत्पन्न यशवंतराव बाबासाहेब 'शाहू' म्हणून भोसले घराण्यात चौथे शिवाजी महाराजांचे दत्तकपुत्र म्हणून आले. पुढे २ एप्रिल १८९४ रोजी शाहू महाराजांचा राज्याभिषेक झाला. राजर्षी शाहू महाराजांनी दाखवून दिले की, इंग्रजांचा मांडलिक राजा देखील असामान्य कर्तृत्व गाजवू शकतो.

नगर शहरातील हुतात्मा स्मारकातील चौथ्या छत्रपतींची छत्री, विश्रामबागेतील सोसायटी विद्यालय प्रांगणातील शिवाजी मंदिर आणि अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज या तीन वास्तू आणि संस्था जणू काही छत्रपती शाहू महाराजांच्या दूरदृष्टीची जिवंत स्मारके आहेत. शाहू महाराज नगरमध्ये वडील छत्रपती चौथे शिवाजी महाराजांच्या समाधी दर्शनासाठी आले होते. पुढे अहमदनगरशी जो संबंध आला तो सन १८९४ पर्यंत राहिला. नगर शहरातील विश्रामबागेत चौथ्या शिवाजी महाराजांचे डौलदार स्मारक मंदिर बांधून त्यात त्यांचा पुतळा व शंकराची मूर्ती स्थापन करावी, असे नियोजन होते. याबाबत काकासाहेब मिरीकर, शंकरराव वाबळे, भाऊसाहेब चौकर आणि बाळासाहेब देशपांडे यांनी पुणे येथे शाहू महाराजांची भेट घेतली. त्यावेळी या कामासाठी शाहू महाराजांनी पंधरा हजार रुपयांची देणगी दिली होती. यातून फक्त शिवाजी मंदिरच बांधले गेले. खरे तर या स्मारकाची भव्य योजना होती, ती म्हणजे रिपन हॉल, शिवाजी वाचनालय, शिवाजी मंदिर, व्हिक्टोरिया म्युझियम व व्हिक्टोरिया ज्युबिली कारंजे अशा सर्व मिळून स्मारकाच्या विविध इमारती एकत्र बांधण्याचा विचार होता. परंतु त्यात पुढे अनेक अडचणी आल्याने ही योजना वास्तवात येऊ शकली नाही. याबाबत गोपाळ गणेश आगरकर यांनी आपल्या १३ सप्टेंबर १८९४ रोजी प्रसिद्ध झालेल्या 'सुधाकर'च्या अंकात लिहिले आहे, शाहुराजाने पितृऋण फेडले. वडील चौथे शिवाजी महाराज यांच्या स्मारकासाठी राजांनी पंधरा हजार रुपयांची देणगी दिली.

'राजर्षी शाहू राजा आणि माणूस' या चरित्र ग्रंथात कृ. गो. सूर्यवंशी असे लिहितात, दिवंगत चौथे शिवाजी महाराज यांच्या स्मारकाच्या कल्पनेपासून ते (शाहू) अलिप्त राहिले, परंतु शाहू कर्ते झाल्यावर त्यांनी लागलीच पितृऋण फेडले. याचा अर्थ अहमदनगर येथे निधन पावलेले आपले वडील छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज यांची दीर्घ आठवण राहण्यासाठी त्यांच्या नावे येथे एक विद्यार्थी वसतिगृह उभारण्याच्या कल्पनेस शाहू राजांनी चालना दिली. त्यातूनच अहमदनगर येथे श्री करवीर छत्रपती चौथे शिवाजी मराठा बोर्डिंग हाऊसची स्थापना केली. सुरुवातीला ही संस्था नगर शहरातील नालेगाव भागातील देशपांडे यांच्या जागेत होती. पुढे या विद्यार्थी वसतिगृहास छत्रपती शाहू महाराजांनी भेट दिली. यावेळी वसतिगृहाचे कामकाज पाहिले तसेच उपस्थित विद्यार्थ्यांशी संवाद साधला. तसेच संस्थेला मोठी रक्कम देणगी म्हणून दिली. तेव्हा संस्थेचे चालक सरदार विराज थोरात, रावबहादूर नवले आदी मंडळींनी त्यांचे स्वागत केले. यावेळी शाहू महाराजांनी वसतिगृहाच्या संचालकांनी आपल्यापुढे विद्यार्थ्यांची निवास व भोजनाची सोय करणे एवढेच संकुचित धोरण ठेवू नये. विद्यार्थ्यांचा नैतिक विकास कसा होईल, यासाठी अमाप कष्ट उपसावेत, अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती. या जाणत्या राजाने हे जाणले की, शैक्षणिक वातावरणाशिवाय विद्यार्जन होऊ शकत नाही. म्हणूनच केवळ अहमदनगरमध्येच नव्हे तर संपूर्ण करवीर राज्यात शाळा, महाविद्यालयात वसतिगृह सुरू केले. तोच कित्ता इतर संस्थांनीही पुढील काळात गिरवलेला दिसून येतो.

> पितृऋण फेडण्याच्या निमित्तानं छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचा अहमदनगर शहराशी संबंध आला. ते प्रथम वडील छत्रपती चौथे शिवाजी महाराजांच्या समाधी दर्शनासाठी नगरला आले होते. पुढे त्यांचा या शहराशी जो संबंध आला, तो सन १८९४ पर्यंत राहिला. त्यांच्या दूरदृष्टीतून येथील शिक्षण क्षेत्राला मोठी चालना मिळाली. नगर शहरातील हुतात्मा स्मारकातील चौथ्या छत्रपतींची छत्री, विश्रामबागेतील सोसायटी विद्यालय प्रांगणातील मंदिर आणि अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज या तीन वास्तू आणि संस्था जणू काही शाहू महाराजांच्या दूरदृष्टीची जिवंत स्मारके आहेत.

शाहू महाराज 'ज्ञानाचा दिवा घरं लावा' या उक्तीप्रमाणे ते सार्वत्रिक शि प्रसाराकडे वळलेले दिसतात. या व सुधारकाने सक्तीने सार्वत्रिक व मोफत शि सुरू केले. त्यांनी विद्यादान हेच महादान याचा संदेश दिला. महाराजांनी नगर शहरा तत्कालीन शिक्षणप्रेमी व पुढाऱ्यांशी चर्चा चौथे शिवाजी महाराज यांचा अंत्यविधी झा जागा विकत घेतली. या जागेत विद्यार्थ्यां भोजनगृह सुरू केले. त्यावेळी जिल्ह्या ग्रामीण भागातील गरीब, होतकरु, विद्यार्थ्यांना हे भोजनगृह मोठा आधार त्यांचे शिक्षण पूर्णत्वास गेले.

नगरच्या वसतिगृहास २४ फेब्रुवारी रोजी महाराजांनी दोन हजार रुपयाचे अ दिल्याची नोंद सापडते. सन १९१८ मध्ये शिक्षण परिषदेच्यावेळी अहमदनगर जि मराठा विद्या प्रसारक समाज या संस्थे उभारणीबाबत विचार विनिमय होऊन शैक्षणिक संस्था स्थापन झाली. २६ ए १९२१ रोजी मराठा विद्या प्रसारक या संस याच कारणासाठी महाराजांनी एक हजार रु सचिव नामदेव नवले यांच्याकडे पाचशे पाठविले.

पुढे सुमारे आठ महिन्यांनी म्हणजेच डिसेंबर १९२१ रोजी छत्रपती चौथे शि महाराज मराठा वसतिगृहास दरसाल एक रुपयांप्रमाणे आणि चौथे शिवाजी महाराज छत्रीच्या देखभालीसाठी दरसाल दोनशे प्रमाणे सतत पंधरा वर्षे अनुदान देण्याचे राजदरबाराने मान्य केले.

सन १८२२ पासून ते अनुदान अखंड येत छत्रपती शाहू महाराजांची अहमदनगर मराठा विद्या प्रसारक समाज या शिक्षण संस मुळाशी प्रेरणा होती, हे अधोरेखित होते. बहुजन समाजाच्या शिक्षणास चालना मिळ छत्रपती शाहू महाराजांचा काही का सहवास नगरकरांसाठी फलदायी ठरला.

सन १९१८ रोजी छत्रपती शाहू महाराज यांनी छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज यांच्या हुतात्मा स्मारकास दिलेल्या भेटीचे वृत्तांकन दै.लोकमत दि.२६ जून २०१६

सन १८४८ मध्ये अहमदनगर येथील फेरॉर [illegible]. (आजचे क्लेरा ब्रुस हायस्कुल, स्टेशन रोड अहमदनगर) सावित्रीबाई फुले यांनी या ठिकाणी शिक्षण घेतले.

मंगळवार, ११ एप्रिल २०१७ | सकाळ ॲग्रोवन ७

शेती आणि ग्रामपरिवर्तनाचे आद्यप्रवर्तक

भास्कर खंडागळे

शेतकरी आणि ग्रामीण भागाचे खरोखरच मनापासून परिवर्तन करायचे असेल, त्यांनी महात्मा जोतिबा फुले समजून घ्यावेत. त्यासाठी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' अभ्यासावा. त्यात त्यांनी शेती प्रश्नांची जी मांडणी केली ते समजून घेऊन उपाययोजना करणे, हेच महात्मा फुले यांना खरी आदरांजली ठरेल.

भारतीय शेती आणि शेतकरी तसेच ग्रामीण भागातील उपेक्षित जनतेच्या संदर्भात महात्मा जोतिबा फुले यांच्या इतका मनापासून अभ्यास आणि समीक्षा कोणी केली असेल, असे वाटत नाही. आज शेतीला रास्त भाव मिळावा म्हणून आंदोलने करावी लागत आहेत. कर्जबाजारी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढत असताना कर्जमाफी, कर्जमुक्तीसाठी संघर्ष, लढ्याने राज्य पेटून उठले आहे. अनेक नेत्यांनाही बळिराजाबद्दल कळवळा फुटला आहे. शेती आणि शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर बोलणाऱ्यांना (राज्यकर्ते आणि विरोधी पक्षांचे नेते) शेतकऱ्यांनी जोतिबांचा 'शेतकऱ्यांचा आसूड' वाचलाय का, हा सवाल विचारण्याची गरज आहे.

विद्येविना मती गेली, मतीविना गती गेली। गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।। या जोतिबांच्या सांगण्याचा ऊहापोहच कोणी केला नाही. जोतिबांनी वरील उक्तीत वापरलेला शुद्र हा शब्द, विशिष्ट जातीवर्गासाठी नसून तो समग्र ग्रामीण भागातील शोषितांसाठी व्यापक सांप्रत शब्दप्रयोग आहे. राज्यकर्त्यांच्या किंवा सरंजामशाही व भांडवलशाही व्यवस्थेच्या शोषणाचे बळी ठरतात तो सांप्रदाय म्हणजे शुद्र असा अर्थ त्यांना अभिप्रेत होता. या व्यवस्थेचा बळी ठरणाऱ्यांना जाग आल्याशिवाय परिवर्तन शक्य नाही. यासाठी त्यांनी शिक्षणाला महत्त्व दिले. शाळा काढल्या. आई शिकली तर पूर्ण कुटुंब शिकेल, या धारणेतून सावित्रीबाईंच्या माध्यमातून स्त्री शिक्षणाची ज्योत पेटविली. असे पुण्यकर्म करणाऱ्या जोतिबा फुले यांच्या पदरी काय पडावे, तर दगडांचा मार!

ग्रामीण भागाचे सामर्थ्य आणि परिवर्तनाचे भांडवल शेती आहे, हा जोतिबांचा विचार तर थक्क करणाराच आहे. जोतिबा म्हणतात, "शेतीचा सारा खेळ पाण्यावर अवलंबून आहे. त्यासाठी नद्यानाल्यांना बांध घालून पाणी अडवून ते शेतीला उपलब्ध केले पाहिजे. सरकारी खर्चाने शेतीची बांधबंदिस्ती होऊन बांधावर फळे देणारी झाडे लावली पाहिजेत. वाया जाणारा केरकचरा, पालापाचोळा, मलमूत्र, शेणपाणी याच्यातून नैसर्गिक खत बनविले पाहिजे. गावगणिक (आजच्या शुद्ध भाषेत गाव हा केंद्रबिंदू मानून) शेती व पाण्याचे नियोजन करावे. त्या गावातील जमीन जुमला, पशुधन आणि लोकसंख्या यावर आधारित नियोजन करावे. शेती धुपून जाऊ नये म्हणून ताली बांधाव्यात. त्या त्या ठिकाणी शेतमालावर आधारित व्यवसाय शासनाने सुरू करावेत. शेतकऱ्याला शेती आणि व्यापारासाठी अर्थपुरवठा करावा. शेतसारा रद्द करावा. बाजारपेठेत शेतमालाला येणारी तूट ब्रिटिश शासनाने सोसावी," शेतीच्या आजच्या महत्त्वांच्या समस्यांवर दृष्टिक्षेप टाकला तर आजही या समस्या कायम आहेत, यातून आपल्या राज्यकर्त्यांना आणि राजकारण्यांना काही शहाणपण येईल का?

पशुधनाबाबत जोतिबांची विचारसरणी तर थक्कम करणारी आहे. ब्रिटिश सरकारला ते आवाहन करतात, "भारतीय गायी, म्हशी, शेळ्या यांच्यात कमी उत्पादकता आहे. त्यांची उत्पादकता वाढविण्यासाठी ब्रिटिश शासनाने शुद्ध आणि अधिक उत्पादन देणाऱ्या जातीच्या पशुधनाचे वीर्य मिळवून त्याचा भारतीय पशुधनाशी संकर करावा. हा विचार मांडताच त्या काळी धर्ममार्तंडांनी आकांडतांडव केला होता. आज शंभर वर्षांनंतर जर्सी, होल्स्टेन अशा संकरित गायी, संकरित शेळ्या-मेंढ्या, संकरित बियाणे आपण वापरतोय. यावरून जोतिबा काळाच्या किती पुढे आणि किती आधुनिक होते, याची प्रचिती येते.

ग्रामीण भागाच्या विकासात नोकरशाहीचा अडथळाही जोतिबांच्या जिज्ञासू नजरेतून सुटलेला नाही. नोकरशाहीला ते लाखोली वाहतात. लबाड्या करणारे चोर अशी विशेषणे लावतात. कॉन्ट्रक्टर (ठेकेदार) पद्धतीवरही भाष्य करतात. जनता आणि शासनामध्ये भांडणे लावणाऱ्या आणि दलाली करणाऱ्या व्यवस्थेस ते 'नारदशाई' असे मार्मिकपणे म्हणतात. नोकरशाहीला खडसावताना जोतिबा परखडपणे म्हणतात, "त्यांचे घरे भरिता भरिता माझी घरे गेली, दारे गेली, शेती गेली, पोती गेली, आम्ही उपाशी मरू लागलो" एका कुणब्याचा म्हणजे शेतकऱ्यांचा आकांत जोतिबा इतक्या प्रभावीपणे पोटतिडकीने मांडतात.

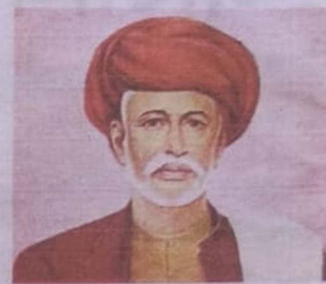

महात्मा जोतिबा फुले

जोतिबांनी सव्वासे वर्षांपूर्वी शिक्षण, स्त्री शिक्षण, जातीविरहीत समाजरचना, शोषण व्यवस्थेचा धिक्कार, शेतीसंदर्भातील अर्थशास्त्र, शेती विकास, संकरित वाणांचा स्वीकार, पशुधनाची उत्पादकता वाढविणे, शेतमालाचा व्यापार, व्यवहार, सावरकारशाही, नोकरशाही, शेतीला पतपुरवठा, शेतमालाचे विपणन, शेतमालावर आधारित व्यवसाय, पाणी अडवा पाणी जिरवा, मृदसंधारण, शेतीतून पर्यावरण, शेतमालाच्या भावाची तूट शासनाने भरून देणे, गाव हे केंद्रस्थानी मानून नियोजन ठरविणे, नैसर्गिक, सेंद्रिय शेती अशा ग्रामीण भागाच्या विकासाबाबत सर्वंकष विचार केला. यातून राज्यकर्त्यांनी बोध घेतला पाहिजे.

सध्या सगळ्यांनाच बळिराजाबद्दल कळवळा आलाय. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर दिंड्या, आंदोलने, उपोषणे सुरू आहेत. हक्कासाठी संघर्षही आवश्यकच असतात. दुसऱ्या हरित क्रांतीचेही वारे वाहत आहे. देशाला तिची गरजही आहे. प्रसिद्धिमाध्यमेही आंदोलनाचे उदात्तीकरण करण्यात अडकले आहेत. महात्मा फुले यांच्या जयंतीच्या निमित्ताने त्यांचे स्मरण करताना एकच सांगावेसे वाटते शेती, शेतकरी आणि ग्रामीण भागासाठी ज्यांना खरच काही करायचंय, त्या सर्वांनी एकदा 'जोतिबांचा शेतकऱ्यांचा आसूड' वाचवा. शेतकऱ्यांना पुतना मावशीच्या प्रेमापेक्षा जोतिबांच्या विचारांची आणि त्यांच्यासारख्या तळमळींची आज आवश्यकता आहे.

: ९८९०५४५५५१

(लेखक शेती प्रश्नांचे अभ्यासक आहेत.)

दि.११ एप्रिल २०१७ रोजी ॲग्रोवन (सकाळ) या वृत्तपत्राने ग्रामपरिवर्तनासाठी महात्मा फुले यांनी मांडलेल्या शेतीप्रश्नांचा घेतलेला वेध

अहमदनगर, शुक्रवार, दि. ९ जून २०१७

लोकमत

मेहरुन्निसा दलवाई यांचे निधन

मुस्लिम सत्यशोधक चळवळीच्या अग्रेसर नेत्या

लोकमत न्यूज नेटवर्क

पुणे : मुस्लिम समाजामध्ये पुरोगामी विचार

रुजविण्यासाठी आयुष्य वेचलेल्या ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्त्या मेहरुन्निसा दलवाई (वय ८७, रा. कृष्णकुंज सोसायटी, पुलगेट) यांचे वृद्धापकाळाने गुरुवारी सकाळी साडेअकराच्या सुमारास निधन झाले. हमीद दलवाई यांच्या त्या पत्नी होत. त्यांच्या मागे रुबिना व ईला या दोन मुली आहेत. मेहरुन्निसा यांनी मरणोत्तर देहदान केल्याने त्यांचे पार्थिव हडपसर येथील साने गुरुजी रुग्णालयाला सुपूर्त करण्यात आले.

मुस्लिम सत्यशोधक चळवळीत हमीद दलवाई यांच्याबरोबर मेहरुन्निसा यांनी स्वत:ला झोकून दिले. हमीद भाईंच्या पश्चात त्यांनी चळवळीचे काम नेटाने पुढे नेले. मेहरुन्निसा यांचा जन्म (पान १० वर)

मेहरुन्निसा दलवाई यांचे निधन

(पान १ वरून) १९३० मध्ये एका

सामान्य मुस्लिम कुटुंबात झाला. हमीद दलवाई यांच्याशी विवाहबद्ध झाल्यानंतर त्यांच्या विचारांप्रमाणेच त्यांनी आपली वाटचाल केली. हमीद यांचे सर्व सुधारणावादी विचार त्यांनी सामाजिक रोष पत्करुन दैनंदिन जीवनात रुजवले. कस पाहणाऱ्या प्रत्येक संकटसमयी त्या हमीद दलवाई यांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभ्या राहिल्या. मुस्लिम सत्यशोधक चळवळीमध्ये हमीद दलवाई यांच्या खांद्याला खांदा लावून मेहरुन्निसा यांनी काम केले.

हमीद यांच्या पश्चात मुस्लिम सत्यशोधक मंडळाच्या अध्यक्षा म्हणून त्यांनी अनेक वर्षे काम पाहिले. हमीद दलवाई इस्लामिक रिसर्च इन्स्टिट्यूटची स्थापना करुन त्यामाध्यमातून भरीव कार्य केले. तलाक मुक्ती मोर्चामध्ये यांनी महत्वाची भूमिका निभावली.

चिपळूणजवळ असलेल्या निवासस्थानी त्यांनी हमीद भाईंच्या नावाने स्मारक आणि ग्रंथालय उभे केले आहे. हमीद भाईंचे शेवटचे पुस्तक प्रकाशित करण्यात अनेक अडथळे येत होते. त्यांच्या निधनानंतर खूप संघर्ष करुन तब्बल २५ वर्षांनी भाभींनी 'राष्ट्रीय एकात्मता आणि भारतीय मुसलमान' हे पुस्तक प्रकाशित केले. हमीद दलवाई यांच्या नावाने पुरस्कार सुरु केले. त्या प्रत्येक संकटाला आत्मविश्वासाने सामोरे गेल्या.

'मी भरुन पावले' हे त्यांचे आत्मचरित्र प्रसिद्ध आहे. यातून हमीद दलवाई आणि मेहरुन्निसा यांच्या सहजीवनाचे विविध पैलू उलगडले आहेत. मध्यंतरी हमीद दलवाई यांना अमेरिकेतील महाराष्ट्र फाऊंडेशनतर्फे मरणोत्तर जीवनगौरव पुरस्कार देण्यात आला होता.

निधनाबाबत प्रतिक्रिया देताना ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते अन्वर राजन म्हणाले, मेहरुन्निसा दलवाई यांच्या निधनामुळे चळवळीची अपरिमित हानी झाली आहे. १९६६ साली हमीद दलवाई यांनी समान नागरी कायद्यासाठी पहिला मोर्चा काढला. या मोर्चामध्ये ७ मुस्लिम महिला सहभागी झाल्या होत्या. त्यापैकी एक म्हणजे मेहरुन्निसा भाभी. तेव्हापासून शेवटच्या श्वासापर्यंत त्या चळवळी सक्रीय होत्या.

ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते शमसुद्दीन तांबोळी म्हणाले, हमीद दलवाई यांच्याशी विवाहबद्ध झाल्यानंतर त्यांच्या जीवनध्येयाशी भाभी एकरुप झाल्या.

धर्मनिरपेक्ष विचारांशी त्यांनी कायम बांधिलकी जपली. दोन्ही मुलींचे आंतरजातीय विवाह पाडले. हमीद दलवाई आणि मेहरुन्निसा हे दांपत्य म्हणजे मुस्लिम समाजप्रबोधनातील दीपस्तंभ ठरले आहे.

परिवर्तनवादी विचारांचा आदर्श

मेहरुन्निसा भाभींनी आयुष्यभर संघर्ष केला. हमीद दलवाई यांच्यापश्चात मुस्लिम सत्यशोधक मंडळाची धुरा त्यांनी समर्थपणे सांभाळली. हमीदजींनी कोल्हापूर ते नागपूर यादरम्यान काढलेल्या मोर्चामध्ये भाभीही सहभागी झाल्या. या मोर्चाला बराच विरोध झाला, गोंधळ घालण्यात आला. परंतु, भाभी मागे सरल्या नाहीत. कामाबाबत त्यांची इच्छाशक्ती प्रबळ होती. 'मी भरुन पावले' या आत्मचरित्रातून त्यांनी परिवर्तनवादी विचारांचा आदर्श समाजासमोर ठेवला आहे.

- सय्यदभाई,
ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते

सकाळ
पुणे, बुधवार, १५ मार्च २०१७
८

राज काझी यांना 'एकात्मता पुरस्कार'

'मुस्लिम सत्यशोधक'च्या वर्धापन दिनानिमित्त परिसंवाद

पुणे, ता. १४ : मुस्लिम सत्यशोधक मंडळाच्या ४७व्या वर्धापन दिनानिमित्त '२१ वे शतक : भारतातील धर्म निरपेक्षता व लोकशाही' या विषयावर परिसंवादाचे आयोजित केला आहे. उत्तर प्रदेशचे खासदार आरिफ मोहंमद खान आणि कार्यकर्त्या नूर जहिर यात सहभागी होणार आहे. हा परिसंवाद २३ मार्चला एस. एम. जोशी सभागृहात दुपारी साडेचार वाजता होणार आहे.

यानिमित्त आयोजित कार्यक्रमात 'सकाळ'चे उपसंपादक राज काझी यांना 'स्वातंत्र्यसैनिक बाबुमियाँ बँडवाले स्मृती राष्ट्रीय एकात्मता पुरस्कारा'ने गौरविण्यात येणार आहे. हसीनाबी शेख कार्यगौरव पुरस्कारांचे देखील या वेळी वितरण केले जाणार आहे. आंतरराष्ट्रीय

राज काझी

कबड्डी पंच साम्राबानो शेख, १९ वर्षीय राष्ट्रीय बॉक्सिंग खेळाडू अल्मास शेख, सामाजिक कार्यकर्त्या ॲड. दिलशाद मुजावर, तबस्सूम शेख, शमीम मडकी या महिलांना कार्यगौरव पुरस्कार देऊन गौरविण्यात येईल. परिसंवादात हे भारतीय मुस्लिम महिला आंदोलनाच्या सह संस्थापक जाकिया सोमण, सेंटर फॉर प्रमोशन ऑफ डेमोक्रसी अँड सेक्युलरिझमचे अध्यक्ष प्रा. जहीर अली सहभागी होणार आहेत, अशी माहिती मंडळातर्फे शमसुद्दीन तांबोळी यांनी दिली.

मुस्लिम सत्यशोधकांच्या कार्याचा वेध घेणारे दै.लोकमत दि.९ जून २०१७ व दै.सकाळ १५ मार्च २०१७ चे वर्तांकन

कै. कृष्णराव भालेकर.
यांचे स्मरणार्थ
हें पत्र प्रत्येक
बुधवारी प्रसिद्ध होतें. कोणत्याही अंकापासून वर्षारंभ करता येतो.

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक-
रा. रा. मुकुंदराव गणपतराव पाटील
दीनमित्र प्रेस, तरवडी, अहमदनगर.

सहसंपादक.
माधवराव मुकुंदराव पाटील.

(वर्ष ३२ वें,) तरवडी. बुधवार ता. १९ मा. आगस्ट सन १९४२ (अंक ४५)

पुणें जिल्हा स्कूल बोर्ड इकडे लक्ष देईल काय?

जे. पे. शाळा, शिवरी ता. पुरंदर, जि. पुणें

मुकुंदराव पाटील यांनी सुरु केलेले दीनमित्र या वृत्तपत्राचे मुख पृष्ठ

मुकुंदराव पाटील यांनी सुरु केलेले दीनमित्र या अंकाचे मुखपृष्ठ - ऑगस्ट १९४२ चा अंक

प्रादेशिक

लोकमत
www.lokm

वैदिक पध्दतीला फाटा :सत्यशोधक चळवळीच्या कार्यकर्त्यांची हजेरी

सत्यशोधक पद्धतीने बोधेगावात विवाह सोहळ

लोकमत न्यूज नेटवर्क

बोधेगाव : मानपमान, डामडौल, हुंडा, मंगलाष्टके, अक्षदा या वैदिक पद्धतीला फाटा देत बोधेगाव (ता. शेवगाव) येथे राम पानखडे व पल्लवी ढवळे या उच्च शिक्षितांचा स्नेह विवाह सोहळा रविवारी दुपारी महात्मा जोतिबा फुले यांचा विचार असलेल्या सत्याशोधक पद्धतीने साधेपणाने पार पडला आहे. या सोहळ्यासाठी राज्यभरातून सत्यशोधक चळवळीच्या कार्यकर्त्यांनी हजेरी लावली.

महात्मा जोतिबा फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक स्नेहविवाह हाती घेतला. त्या विचार पद्धतीने बोधेगाव येथील शेतकरी कुटुंबातील सुभद्रा-चंद्रभान पानखडे यांचे चिरंजीव राम व सुनीता- दत्तात्रय ढवळे यांची कन्या पल्लवी यांचा ब्राम्हण, मंगलाष्टके शिवाय मंगल ओव्या, वधू-वरांच्या माता-पित्यांना सन्मान व नवदाम्पत्यांना शपथ देवून सत्यशोधक चळवळीच्या विचाराचा आगळावेगळा स्नेहविवाह सोहळा पार पडला. महाराष्ट्र सत्यशोधक प्रबोधन महासभेचे अध्यक्ष प्रा. प्रतिमा परदेशी, सत्यशोधक चळवळीतील पत्रकार मुकुंदराव पाटील यांचे नातू उत्तमराव पाटील, कॉ. किशोर ढमाले यांनी वधूवरांना एकमेकांच्या प्रति स्नेहाने राहण्याची शपथ व वधू-वरांच्या मात्या,पित्यांचा मानपत्र देवून सन्मान केला.

सोहळ्यास सत्यशोधक चळवळीतील राजेंद्र जाधव, डॉ. के. वाय. गाडेकर, संदीप बधे, किरण गोरे यांच्यासह आप्तेष्ट, मित्र परिवार उपस्थित होते. अहमदनगर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात सत्यशोधक पद्धतीचा बहुधा हा पहिलाच आगळावेगळा विवाह सोहळा असावा. या विवाह सोहळ्याच्या निमंत्रण पत्रिकेवर पानखडे-ढवळे परिवाराने तुकाराम, संत सावता माळी, जोतिबा फुले, सावित्रीबाई ... बाबासाहेब आंबेडकर, शाहू ... स्वामी विवेकानंद, बाबा आ... महापुरुषांच्या प्रतिमांसह ... भारत', 'बेटी बचावो बेटी ... पंचांग, कुंडली, महत्वाची एच... टेस्ट, हुंडा बंदी असा संदेश हो...

बोधेगाव येथे सत्यशोधक स्नेह विवाह प्रसंगी नवदापत्य व त्यांच्या माता,पित्यांचा सन्मान करताना उत्तमराव पाटील, कॉ. किशोर ढमाले व इतर.

> सत्यशोधक चळवळीने वैदिक पद्धत बाजूला सारून विवाह सुरु ... महात्मा जोतिराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी अनेक विवाह लावले. त्यांच्या विचाराने राज्यात विवाह सुरु आहेत. यामध्ये हुंड्यास अनिष्ठ रुढी प्रथा नष्ट करणे, स्त्री-पुरुष भेद जात-धर्म बाजूला सारु... प्रार्थना, मूर्ती नाही तर सत्याची पूजा करणे, कुंडली पंचांग तिथी न पा... सोयीस्कर दिवशी विवाह होऊ शकतो. मानपान नसल्याने रुसवेफुगवे होऊन लग्नात विघ्न येत नाही. पुरोहिताऐवजी कोणतीही स्त्री-पुरुष ... लावू शकतात. विज्ञान व महागाईच्या युगात वेळ व कमी खर्चाची पद्ध... सजातीय, आंतरजातीय, आंतरधर्मीय, विवाहास परवानगी असल्याने ... व्यवस्था व धर्मभेद नष्ट होण्यास मदत होते.
>
> -प्रा. प्रतिमा परदेशी, अध्यक्ष, सत्यशोधक प्रबोधन महासभा मह...

लोकमत अहमदनगर, शुक्रवार, दि. ११ मे २०१८

सत्यशोधक पद्धतीने वि...

लोकमत न्यूज नेटवर्क

अहमदनगर : केडगाव येथील प्रा. हरिश्चंद्र स... लोंढे यांचा मुलगा रोहित आणि प्रा. विठ्ठल ... सायकेराम ताठे यांची कन्या मृणाल यांचा सत्यशोधक पद्धतीने पार पडला. विवाह सं... पूजापाठ, विधींना फाटा देण्यात आला.

सकाळ
पुणे, मंगळवार, २१ मार्च २०१७
४

परिवर्तनवादी चळवळीपुढे मोठी आव्हाने

डॉ. बाबा आढाव; राहुरीमध्ये पी. बी. कडू अभिवादन सभा

राहुरी, ता. २० : "कॉम्रेड पी. बी. कडू यांनी आयुष्यभर तत्त्वासाठी संघर्ष केला. कधीही नव्हती एवढी आव्हाने परिवर्तनवादी चळवळीपुढे आज उभी आहेत. त्यांचा मुकाबला करण्यासाठी परिवर्तनवादी चळवळीने एकदिलाने लढ्याचा फेरविचार केला पाहिजे," असे आवाहन ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते डॉ. बाबा आढाव यांनी आज केले.

ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक व माजी आमदार पी. बी. कडू पाटील यांच्या स्मृतीस अभिवादन करण्यासाठी संत गाडगे महाराज आश्रमशाळेत सभा झाली. त्यात डॉ. आढाव बोलत होते. अध्यक्षस्थानी माजी खासदार प्रसाद तनपुरे होते.

डॉ. आढाव म्हणाले, "प्रतिगामी शक्तीस आज मिळालेल्या प्रचंड बहुमताचा साम्यवादी-समाजवाद्यांनी विचार केला पाहिजे. पूर्णपणे कर्जमाफी आणि शेतीमालास हमीभाव हे प्रत्येक राजकीय पक्षाच्या निवडणूक जाहीरनाम्यातील आश्वासन आहे. सत्तेत आल्यावर मात्र तेच 'कर्जमाफीसाठी पैसे नाहीत' असे सांगत आहेत. सातव्या वेतन आयोगातील तरतुदीसाठी मात्र रक्कम लगेच उपलब्ध असते."

तनपुरे म्हणाले, "आप्पांचे जीवन परिवर्तन चळवळीसाठी समर्पित आहे. त्यांनी सतत गरिबांचाच विचार केला. धरणग्रस्तांच्या पुनःवसनाचा कायदा त्यांच्या संघर्षाचेच प्रतीक आहे."

ॲड. रंजना गवांदे, सुरेश संत, सायली तांबे यांचीही भाषणे झाली. गंगाधर जाधव यांनी प्रास्ताविक व सीताराम लांबे यांनी सूत्रसंचालन केले. गोपाल अग्रवाल यांनी आभार मानले. सभेस बाबा अरगडे, दादा नाना इंगळे, माजी आमदार चंद्रशेखर कदम, माजी सभापती शिवाजी गाडे, जिल्हा परिषदेचे माजी अध्यक्ष अरुण कडू, विजय कडू, सुनील दुधाडे, गोरक्षनाथ मोरे आदी उपस्थित होते.

सत्यशोधक पध्दतीने पार पडलेल्या विवाह सोहळ्याचे विविध वृत्तपत्रातील वार्तांकन

सकाळ

पुणे, शुक्रवार, ४ मार्च २०१६

८

वधूवरांची सत्यशोधकी विवाहाला पसंती

अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचा पुढाकार

बाळकृष्ण दोड्डी : सकाळ वृत्तसेवा

सोलापूर, ता. ३ : समाजसुधारक महात्मा फुले यांच्या विचारातून सुरू झालेला सत्यशोधकी विवाह चळवळ महाराष्ट्रात जोर धरू पाहतेय. जाती व वर्णव्यवस्था निर्मूलनासाठी फुलेंनी सत्यशोधकी विवाह पद्धत सुरू केली. अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचे संस्थापक डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या प्रयत्नातून महाराष्ट्रात पुन्हा सत्यशोधकी विवाह चळवळ सुरू झाली.

डॉ. दाभोळकरांच्या हत्येनंतरही 'अंनिस'च्या पुढाकारातून चळवळ सुरू आहे. आतापर्यंत, पाचशेहून अधिक वधूवरांनी आंतरजातीय-आंतरधर्मीय सत्यशोधकी पद्धतीने विवाह केला. सर्वाधिक लातूर जिल्ह्यातील १८६ विवेकी जोडीदारांनी सत्यशोधकी विवाह केला.

असा होतो विवाह

सत्यशोधकी विवाहाचा खर्च दोन ते तीन हजार रुपयांत होतो. विवाह सोहळ्याप्रसंगी वधूवरांकडील मोजकेच मित्रमंडळी उपस्थित असतात. विचारपीठावर वधूवर, तसेच त्यांच्या पालकांना बसवले जाते. मंगलगीत म्हणून वधूवरांना सत्यशोधकी विवाहाच्या आचारसंहितेविषयी माहिती दिली जाते. आचारसंहितेनुसार सप्तपदी घेतली जाते.

सत्यशोधक पध्दतीने पार पडलेल्या विवाह सोहळयाचे दै.सकाळ वृत्तपत्रातील मार्च २०१६ रोजीचे वार्तांकन

६ लोकमत अहमदनगर, रविवार, दि. ९ एप्रिल २०१७

रविवार विशेष | नगर

वाडिया पार्क क्रीडा संकुल आज भव्य स्वरुपात दिसत असले तरी त्या ठिकाणी पूर्वी अनेक खेळांसाठी मैदाने, जागा राखून ठेवल्या होत्या. खास कुस्तीसाठी एक आखाडा (स्टेडियम) बांधण्यात आले होते. पुण्याच्या महाराष्ट्र व्यायाम मंडळाच्या धर्तीवर नगरमध्ये डॉ.अ.वि.केतकर आणि वस्ताद सदुभाऊ पिंगळे यांनी व्यायाम प्रसारक मंडळाची स्थापना केली. वाडिया पार्क तालमीची स्थापना केली. पुढील काळात व्यायाम प्रसारक मंडळाच्या चळवळीचा पूरक भाग म्हणून सार्वजनिक कुस्त्यांकरीता एक आखाडा व त्याभोवती प्रेक्षकांकरिता उताराने बसण्याची जागा अशी व्यवस्था करण्याबद्दल योजना तत्कालीन नगरपालिकेने आखली होती.

या योजनेस २८/४/१९५० चे मे. कलेक्टरसाहेब अहमदनगर यांचे पत्र आणि डि.सु.ऑफ पोलीस नगर यांचेही ६/११/१९५२ च्या पत्राने चालना मिळाली. याबद्दलचे तपशीलवार प्लॅन व एस्टीमेंट रु. ११,३९९ चे तत्कालीन नगरपालिकेने तयार केले. हे स्टॅंडिंग कमिटीमार्फत जनरल बोर्डाकडे अखेर मंजुरीस पाठविले. जनरल बोर्डाने ते ठराव नंबर २३० तारीख ११/१२/१९५२ अन्वये मंजूर केले. तत्कालीन नगराध्यक्ष नामवंत पहिलवान किसनसिंग गोविंदसिंग परदेशी यांनी याबाबत पुढाकार घेऊन या आखाड्याच्या कामाला चालना दिली.

भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी शहरात १ मे १९५३ रोजी भेट दिली होती. त्यांचे याच ठिकाणी नगरच्या जनतेच्या वतीने भव्य स्वागत करण्यात आले होते. वाडिया पार्कमधील याच जागेवर त्यांनी नगरच्या जनतेला सार्वजनिक व्याख्यान दिले. यावेळी प्रचंड जनसमुदाय उपस्थित होता. या प्रसंगामुळे या आखाड्यास 'जवाहर आखाडा' हे नाव देऊन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांचे हस्ते त्याचे उद्घाटन करण्यात आले.

रोम आणि ग्रीक येथील जुन्या ॲम्फी थिएटरच्या बांधणीची रचना डोळ्यापुढे ठेवून याची बांधणी करण्यात आली होती. यासाठी तेव्हा अंदाजे ४१ हजार रुपये खर्च आल्याची माहिती उपलब्ध होते.

या आखाड्यात पुढे अनेक नामांकित मल्लांच्या कुस्त्या झाल्या. राज्य, राष्ट्रीय पातळीवरील कुस्तीचे सामने भरविण्यात आले. नगरकरांना कुस्तीचे अनेक सामने या ठिकाणी पाहता आले अशा आठवणी त्या काळातील पहिलवान मंडळी सांगतात.

वाडिया पार्क स्टेडियमचे जुने पॅव्हेलियन बांधले तेव्हा हा आखाडा अस्तित्वात होता. मात्र पुढील काळात वाडिया पार्क क्रीडा संकुल विस्तारिकरणात त्याचे अस्तित्व नाहिसे झाले. वाडिया पार्क तालीम मात्र आजही आपली ओळख जपून आहे. नगरच्या कुस्ती, क्रीडा क्षेत्राला 'जवाहर आखाडा'च्या आठवणी कायम प्रेरणा देत राहतील. कुस्ती खेळाला प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने बांधलेला हा आखाडा जुन्या पदाधिकारी-अधिकारी मंडळींच्या दूरदृष्टीचे प्रतीक म्हटले पाहिजे. आजच्या नेते मंडळींनीही कुस्ती खेळासाठी भरिव प्रयत्न करण्याची गरज आहे असे वाटते.

भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांच्या हस्ते १ मे १९५३ रोजी जवाहर आखाड्याचे उद्घाटन करण्यात आले होते.

जवाहर आखाडा

विनायक डिक्कर

महात्मा फुलेंच्या कल्पनेतील जवाहर आखाडयाचे मा.पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी केलेल्या उदघाटनाचे वार्तांकन

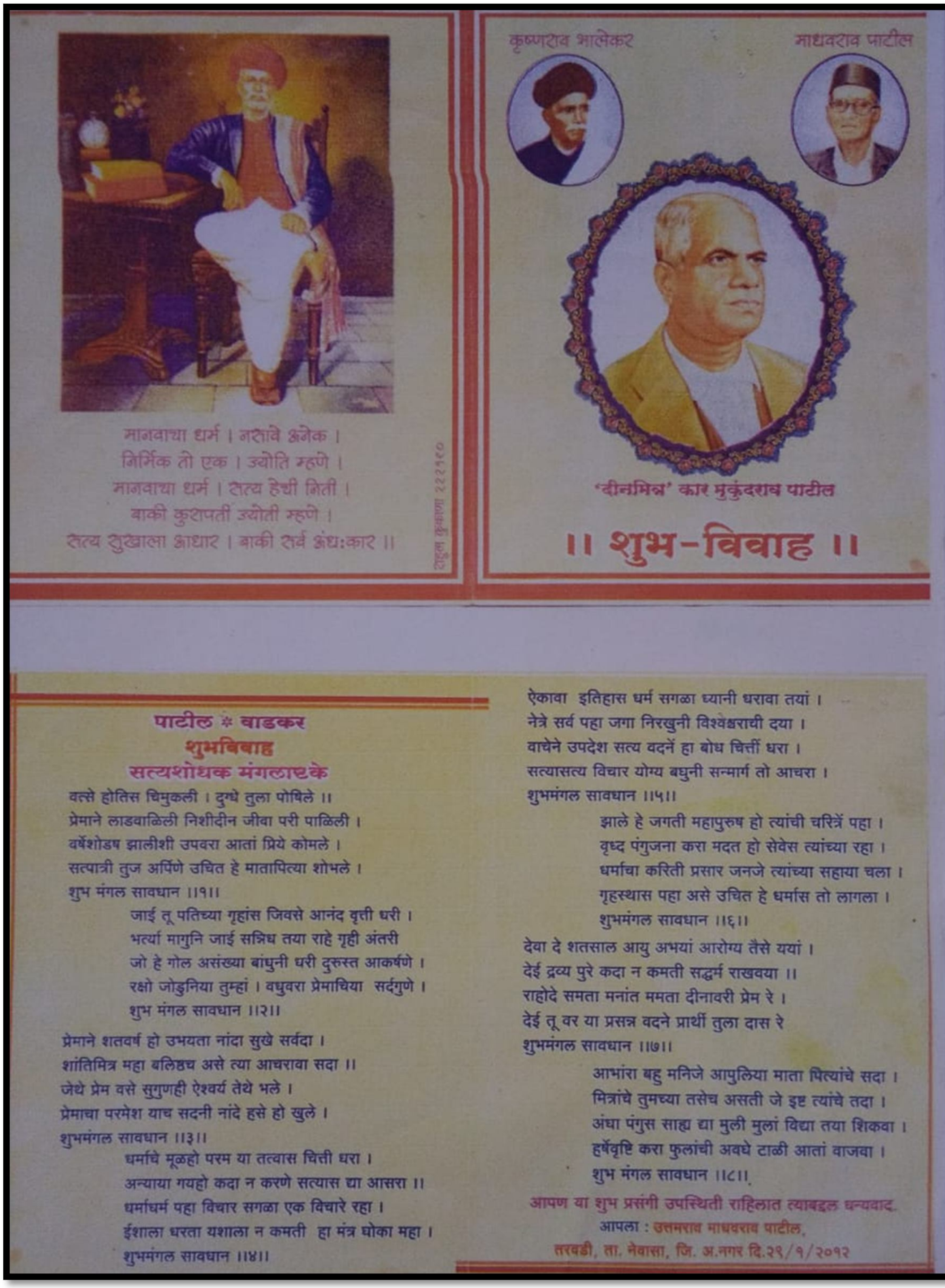

मानवाचा धर्म । नसावे अनेक ।
निर्मिक तो एक । ज्योति म्हणे ।
मानवाचा धर्म । सत्य हेची निती ।
बाकी कुरापती ज्योती म्हणे ।
सत्य सुखाला आधार । बाकी सर्व अंधःकार ॥

कृष्णराव भालेकर
माधवराव पाटील
'दीनमित्र' कार मुकुंदराव पाटील

॥ शुभ-विवाह ॥

पाटील * वाडकर
शुभविवाह
सत्यशोधक मंगलाष्टके

वत्से होतिस चिमुकली । दुग्धे तुला पोषिले ॥
प्रेमाने लाडवाळिली निशीदीन जीवा परी पाळिली ।
वर्षेशोडष झालीशी उपवरा आतां प्रिये कोमले ।
सत्पात्री तुज अर्पिणे उचित हे मातापित्या शोभले ।
शुभ मंगल सावधान ॥१॥

जाई तू पतिच्या गृहांस जिवसे आनंद वृत्ती धरी ।
भर्त्या मागुनि जाई सन्निध तया राहे गृही अंतरी
जो हे गोल असंख्या बांधुनी धरी दुरुस्त आकर्षणे ।
रक्षो जोडुनिया तुम्हां । वधुवरा प्रेमाचिया सर्दगुणे ।
शुभ मंगल सावधान ॥२॥

प्रेमाने शतवर्ष हो उभयता नांदा सुखे सर्वदा ।
शांतिमित्र महा बलिष्ठच असे त्या आचरावा सदा ॥
जेथे प्रेम वसे सुगुणही ऐश्वर्य तेथे भले ।
प्रेमाचा परमेश याच सदनी नांदे हसे हो खुले ।
शुभमंगल सावधान ॥३॥

धर्माचे मूळहो परम या तत्वास चित्ती धरा ।
अन्याया गयहो कदा न करणे सत्यास द्या आसरा ॥
धर्माधर्म पहा विचार सगळा एक विचारे रहा ।
ईशाला धरता यशाला न कमती हा मंत्र घोका महा ।
शुभमंगल सावधान ॥४॥

ऐकावा इतिहास धर्म सगळा ध्यानी धरावा तयां ।
नेत्रे सर्व पहा जगा निरखुनी विश्वेश्वराची दया ।
वाचेने उपदेश सत्य वदनें हा बोध चित्तीं धरा ।
सत्यासत्य विचार योग्य बघुनी सन्मार्ग तो आचरा ।
शुभमंगल सावधान ॥५॥

झाले हे जगती महापुरुष हो त्यांची चरित्रें पहा ।
वृध्द पंगुजना करा मदत हो सेवेस त्यांच्या रहा ।
धर्माचा करिती प्रसार जनजे त्यांच्या सहाया चला ।
गृहस्थास पहा असे उचित हे धर्मास तो लागला ।
शुभमंगल सावधान ॥६॥

देवा दे शतसाल आयु अभयां आरोग्य तैसे ययां ।
देई द्रव्य पुरे कदा न कमती सद्धर्म राखवया ॥
राहोदे समता मनांत ममता दीनावरी प्रेम रे ।
देई तू वर या प्रसन्न वदने प्रार्थी तुला दास रे
शुभमंगल सावधान ॥७॥

आभांरा बहु मनिजे आपुलिया माता पित्यांचे सदा ।
मित्रांचे तुमच्या तसेच असती जे इष्ट त्यांचे तदा ।
अंधा पंगुस साह्य द्या मुली मुलां विद्या तया शिकवा ।
हर्षेवृष्टि करा फुलांची अवघे टाळी आतां वाजवा ।
शुभ मंगल सावधान ॥८॥

आपण या शुभ प्रसंगी उपस्थिती राहिलात त्याबद्दल धन्यवाद.
आपला : उत्तमराव माधवराव पाटील,
तरवडी, ता. नेवासा, जि. अ.नगर दि.२९/१/२०१२

सत्यशोधकीय पध्दतीने विवाह लावतांना वापरले जाणारे मंगलाष्टके

¯Öx¸¡x¿ÖÂ™¡

2. संदर्भग्रंथ ÃÖ“Öß

प्राथमिक साधने

1. †Æ´Ö¤नगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज षड्वार्षिक अहवाल ,दि.१/७/१९४७ ते 31/3/1953.

२. आंबेडकर बी.आर., 'रिडल्स इन हिंदू इ–Ö´Ö' ,नालंदा प्रकाशन ,नागपूर - 1998 .

३. कीर धनंजय : 'महात्मा जो×तराव फुले' ,पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि.,३०१ , महालक्ष्मी चेंबर्स 22, ³Ö»ÖÖ³ÖÖ‡ ¤ÃÖÖ‡ ¸Ö>ü, ´Ö²Ö‡-400 026.

4. •ÖÖ¿ÖŸ ´ÖÆÖ¤¾Ö ¿ÖÖÃ¡ÖŸ (ÃÖ¯ÖÖ.), सुफी संप्रदाय, भारतीय संस्कृती कोश ,खÓ>ü 10 ¾ÖÖ.

5. नरके हरी / फडके य. दि., महात्मा फुले गौरव ग्रंथ -खंड ¯Ö×Æ»ÖÖ,ÃÖ–ÖÖ×¸ŸÖ ¤ÃÖ¸ß †Ö¾Öé¢Öß ,प्रकाशक-´ÖÆÖŸ´ÖÖ •ÖÖ×ŸÖ¸Ö¾Ö ±Ãú»Ö, “Ö×रत्र साधने ,प्रकाशन समितीक×¸ŸÖÖ , ÃÖ×“Ö¾Ö- ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ü राज्य शिक्षण विभाग, मंत्रालय,मुंबई-1982.

६.पाटील मुकं¤ü¸Ö¾Ö , '¤ßनमित्र' , वर्ष १ ले , अंक ३ व ४, दि.१४/१२/१९१०,२१/१२/१९१०.

७. पाटील मुकुंदराव , 'दीनमित्र' , वर्ष १ ले ,अंक २६, १७ जून१९११.

८. पाटील मुकुंदराव ,'दीनमित्र',वर्ष १ ले ,अंक २६,१७ जून १९११ .

9. ¯ÖÖ™ß»Ö ´Öकुंदराव ,'दीनमित्र',वर्ष ३ ,अंक १०,१७ जून १९११ .

१०. पाटील मुकुंदराव, 'दीनमित्र' ,७ जून १९१६ ,'टिळकांच्या भाष्यातील भयंकर लबाड्या '.

११. पाटील मुकुंदराव, 'दीनमित्र' , २१ नोव्हेंबर १९१७ , 'रणनßŸÖß“Ö †ÖŠ¾Ö ¾ÖÂÖ '.

१२. पाटील मुकुंदराव, 'दीनमित्र',२ एप्रिल १९१९ ,'तेलहीन टेंभा'.

१३. पाटील मुकुंदराव , 'दीनमित्र' २ मार्च १९२१ 'रहाटावरचे स्वराज्य'.

१४. पाटील मुकुंदराव ,'दीनमित्र',वर्ष १२ ,अंक ३१, जून १९२२.

१५. पाटील मुकुंदराव 'दीनमित्र' , २७ जानेवारी १९२६ .

१६. पाटील मुकुंदराव, 'दीनमित्र' , १७ फेब्रुवारी १९२६ .वर्ष १६ ,अंक १५.

१७. पाटील मुकुंदराव ,'दीनमित्र' ,१५फेब्रुवारी १९२८,'उंदराच्या भयामुळे घर बांधायचेच नाही !'.

१८. पाटील मुकुंदराव ,'दीनमित्र' ,वर्ष २० , अंक ४४ , दि.३ सप्टेंबर १९३०.

१९. पाटील मुकुंदराव ,'दीनमित्र' , २७ जानेवारी १९३२ 'मतदान पध्दतीतील दोष '.

२०. पाटील मुकुंदराव ,'दीनमित्र' ,२७ ऑगस्ट १९४७ ,'राष्ट्रध्वजाप्रमाणे विचारध्वजही पारखा '.

२१. पाटील मुकुंदराव ,'[illegible]नमित्र' ,वर्षे ४४,अंक १५,दि.१३-1-1954.

२२.भापकर रंगनाथ , 'क्रांतिगाथा' , बापूसाहेब भापकर : जीवन व कार्य, गणराज प्रकाशन,अहमदनगर.

२३. ' महात्मा फुले समग्र वाड्.मय ' , महाराष्ट्र संस्कृती मंडळ , मुंबई ,२००२.

२४. माळी गजमल (संपा.) 'सत्यशोधक समाज परिषद अध्यक्षीय भाषणे व कार्यवृत्तांत' , खंड पहिला ,राजमुद्रा प्रकाशन,औरंगाबाद,४३१००३.

२५.सरदार ना.य.मिरीकर , 'अहमदनगर शहराचा इतिहास',प्रकाशक- अहमदनगर ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालय,अहमदनगर.

दुय्यम साधने

१.अहमदनगर जिल्हा गॅ–Öx™†¸¡, 1976.

2.†Ö¡Ö त्रिंबक नारायण ,'गावगाडा' , राजहंस प्रकाशन,पुणे-30.

3. आठले वि.भा., 'आधुनिक ³ÖÖ¸ÜÖ“Ö ‡×ÜÖÆÖÃÖ' , ÃÖ¸¡ साहित्य क¦,नागपूर ,1997.

4.ˆ¤Ö»Ö •ÖÖ.<.,'´ÖÆÖÜ´ÖÖ ±Ú»ो एक मुक्त चिंतन',कौशल्य प्रकाशन,एन-11, ÃÖß-३/२४/३ हडको, औरंगाबाद , प्रथम आवृत्ती-२२ नोव्हे. २०००.

5.ˆ¤Ö»Ö •ÖÖ.<.,'सत्यशोधक ÃÖ´ÖÖ•Ö †×¬Ö¾Ö¿Öन ,Ø“ÖÜÖन आणि चिंता', मराठवाडा सार्वजनिक सभा,औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २००६.

6.ˆ¤Ö»Ö •ÖÖ.<.,'सत्यशोधकांचा अंतरंग ', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई10.

7.<रंडे अशोक ,स्मरणिका- 'अखिल भारतीय सत्यशोधक समाज -28 ¾Öं †×¬Ö¾Ö¿Öन , तरवडी, ता. नेवासा जि. अहमदनगर , १९९९ .

8.<¸¡> †¿ÖÖक ,'ÃÖÜयशोधक मुकुंदराव ¯ÖÖ™ßÖ»Ö कÜÖ ,धर्मचिकित्सा ', सुगावा प्रकाशन, पुणे -30 .
9.†Ö´Ö¾ÆÛ™ ¤Ö»Ö ,'वसाहतिक ÃÖ´ÖÖ•ÖÖÜÖß»Ö सांस्कृतिक बंड',सुगावा प्रकाशन,पुणे,१९६५.

१०.काळे शंक¸राव ,'समाज अभियंता ', पद्मगंधा प्रकाशन , पुणे ३८, २००९

११. कोठेकर शांता , 'साम्राज्यवाद व भारतीय स्वातंत्र्यलढा',निराली प्रकाशन ,पुणे .

12. खराट संभाजी (संपादक),' मुकुंदराव पाटील ' ,प्रथमावृत्ती २०१६,तरवडी ता. नेवासा ×•Ö. अ.नगर.

13.खराट संभाजी ,'सत्यशोधक जलसे' ,लोकसाहित्य प्रकाशन,औरंगाबाद .

१४. गंधारे द.के. 'महात्मा फुले यांचा शिक्षण विचार ', पद्मगंधा प्रकाशन , १९६६ ,तारा-भुवन माडीवाले कॉलनी ,सदाशिव पेठ ,पुणे-411030 ¯Ö.†Ö.10 ´ÖÖ“Ö 2016.

१५. गुंदेकर श्रीराम ,' सत्यशोधकी साहित्याचा इतिहास (खंड पहिला)',सत्यशोधकी साहित्य प्रकाशन,लातूर - 413541 .

१६.गोरे प्रेमा,'थोर समाजसेविका सावित्रीबाई फुले',श्री विद्या प्रकाशन ,पुणे,द्वितीयावृत्ती १९८९.

१७.चव्हाण रा.ना,रमेश चव्हाण (संपा) ' महात्मा फुले- सत्यशोधक समाज व सामाजिक प्रबोधन' ,अक्षर श्रध्दांजली प्रकाशन ,पुणे .

१८.चव्हाण रा.ना. ' महात्मा फुले यांचा शोध व बोध ' संपा.रमेश चव्हाण ७ ए/६, पश्चिमानगरी, कोथरुड , पुणे - 411052.

१९.जोशी अ.महात्मा ,'प्रदक्षिणा',खंड पहिला,कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन,पुणे,नववी आवृत्ती , १९९७.

20.–Ö¯Ö , '†Æ´Ö¤नगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज , अमृतमहोत्सवी ग्रंथ' , अहमदनगर.

२१. टेमकर डॉ.राजधर जयवंतराव ,'डाव्या चळवळीची उजवी बाजू' , स्नेहवर्धन प्रकाशन ,पुणे.

२२.ठेंबरे बाळासाहेब , 'मुकुंदराव पाटील यांचे साहित्य ',अनुराधा पब्लिकेशन्स नांदेड,प्रथमावृत्ती •Ö»Ö 2013.

23.ढगे अशोकराव ,संपा (एरंडे अशोक) ,"अखिल भारतीय सत्यशोधक समाज,२८ वे †×-Ö¾Öê¿Öन',१९९९ तरवडी , (मुकुंदनगर) ता. नेवासा जि.अ.नगर.

२४.ढोणे एकनाथ, 'लोकहितवादींची शतपत्रे' ,स्नेहवर्धन प्रकाशन,पुणे.

२५.ढवळे डॉ.रावसाहेब,'सत्यशोधक-वसा आणि वारसा',चिन्मय प्रकाशन, पैठणगेट,औरंगाबाद,

२६. देशमुख भूषण ,'नगर प्रदक्षिणा -†Æ´Ö¤नगर शहर व जिल्ह्याची ओळख ',अहमदनगर.

२७.नरके हरि ,'सत्यशोधक केशवराव विचारे समग्र वाङ्मय (एक सामाजिक लढा)', प्रकाशक- अरुण जाखडे,पद्मगंधा प्रकाशन,३६/२,पूजा अपार्टमेंटस्,एरंडवणे ,पुणे-411038.

२८.पांढरे डॉ.नीला, 'समाजक्रांतीचे •Öनक- ´ÖÆÖŸ´ÖÖ •ÖÖ×ŸÖराव फुले ', उन्मेष प्रकाशन,सिंहगड ,Ö›¡,

पुणे- 411030.

२९.पवार जयसिंगराव , 'हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास ', निराली प्रकाशन,पुणे - 1999 .

30.पवार जयसिंगराव (संपा).,'राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ',महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी , कोल्हापूर,प्रथम †Ö¾Öé¢Öß- जानेवारी २००१.

31.पाटील पंढरीनाथ सीताराम , 'महात्मा जो×ŸÖ¸Ö¾Ö ±Öã»Ö',´Öनोविकास प्रकाशन,पुणे,सुधारित †Ö¾Öé¢Öß -<×¯Ö»Ö 2005.

32.पाटील माधवराव (संपा),'सत्यवेध', प्रकाशक, आमदार पांडुरंग अभंग , दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती , मु.पो.तरवडी, ता.नेवासा, जि.अहमदनगर .

33. बगाडे उमेश ,'विचार किरण- भाग १',दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती, तरवडी , ŸÖÖ.नेवासा,जि.अ.नगर.

34. बेहरे सुमन , 'सामाजिक संशोधन पध्दती ', विद्‌या प्रकाशन , नागपूर ,१९९८.

३५.बोगावत हेमराज (संपादक), 'अहमदनगर डिस्ट्रिक्ट डिरेक्टरी १९५१' , प्रकाशक- लक्ष्मण काशिनाथ कुलकर्णी , अहमदनगर.

३६. भापकर रंगनाथ ,'क्रांतिगाथा', बापूसाहेब भापकर : जीवन व कार्य , गणराज प्रकाशन,

'सिध्दिविनायक',पोखर्डी,शेंडी,अहमदनगर.

37. भावे सविता , 'कृषी ,क्रांतीचे सेनानी आण्णासाहेब शिंदे ', कल्पना मुद्रणालय , पुणे -30

३८.भांगे सु.श्री.'आदर्श माता व थोर समाजसेविका सौ.हिराबाई भापकर' ,प्रकाशक पुणे.

३९.भिडे जी.एल,पाटील एन.डी.,'महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास' ,फडके प्रकाशन,कोल्हापूर २३ वी आवृत्ती , डिसेंबर २०१४ .

40.मगर निर्मला ,'ज्यो×Ÿö¸ü¾ö ±ú ल्यांची समाजपरिवर्तन नीती',साहित्य सेवा प्रकाशन ,

औरंगाबाद,५ आ.२८ एप्रिल १९९९ .

४१.माळी गजमल ,'मराठवाडा सत्यशोधक पत्रिका' ,औरंगाबाद.

४२.माळी गजमल ,'गेल्या शतकातील थोर पुरुष -•öö×Ÿö×¾ö“öö¸ü',¤ü߯öö¾ö»öß 1982.

४३.माळी गजमल ,'ग्यानोबा कृष्णाजी ससाणे',राजमुद्रा प्रकाशन,औरंगाबाद,प्र.आ.,ऑगस्ट 1996.

44.माळी गजमल ,'सत्यशोधक समाजपरिषद अध्यक्षीय भाषणे व कार्यवृत्तांत ', खंड ¯ö×Æü»öा,राजमुद्रा प्रकाशन , औरंगाबाद .

४५. मून वसंत, (संपा.), 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक ', शिक्षण विभाग ,महाराष्ट्र शासन ,मुंबई.

४६.मुलाटे वासुदेव , 'शेतकऱ्यांचा आसूड' ,स्वरुप प्रकाशन , औरंगाबाद.

४७. मिरीकर रा. गो. 'शत सांवत्सरीक ग्रंथ', अहमदनगर

४८. मोरजे गंगाधर,१९८६,'-ानोदय लेखनसारसू“öß-खंड-१',भाग-१,महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबइ.

49. म्हस्के चंद्रकांत,'रावसाहेब-आमदार ग.रा.उर्फ रावसाहेब म्हस्के यांचे जीवन व कार्य- जन्मशताब्दी स्मारक ग्रंथः १९१४ ते २०१४ ' संपादक ॲड.सौ.म्हसे दीलक्ष्मी , निंबोडी,ता.पाथर्डी,जि.अहमदनगर

५०. रानडे शांता, 'सावित्रीबाई ज्योतिबा फुले- जीवन कार्य', लोकसाहित्य प्रकाशन,औरंगाबाद, ¯ÖÆü´ÖÖ¾Ö¢ÖÖß 1998.

५१.वाघ डॉ.संदेश वाघ, मंजुळकर डॉ.अंबादास , जाधव अजितकुमार 'आधुनिक महाराष्ट्राचा ‡×ŸÖÆüÖÃÖ (‡.स.१८४८ ते इ.स.१९६०)' ,अक्षरलेणं प्रकाशन , सोलापूर -413001.

52. ×¾Ö³ÖÖŸÖ ³ÖÖ»Ö³ÖÖ , '´ÖÆüÖŸ´ÖÖ ±ÖÚ»Öे विचारधन' , नूतन विभूते , कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती, ´ÖÖ“Ö 1991.

53.शिंदे अरुण ,'सत्यशोधकांचे शेतकरी विषयक विचार' , दर्या प्रकाशन ,प्रथम आवृत्ती, १५ ऑगस्ट २०१२.

54.शिंदे रावसाहेब ,' शिक्षण आणि समाज', संपादक - मंचरकर रत्नाकर बापूराव ,प्रकाश लाटकर , उल्हास चिंतामणी ,अहमदनगर.

५५.साने गीता,'भारतीय स्त्रीजीवन',मौज प्रकाशन गृह,मुंबई,द्वितीयावृत्ती,ऑगस्ट १९९७.

५६. सूर्यवंशी कृ.गो.' राजर्षी शाहू राजा व माणूस प्रकाशक ',ठोकळ प्रकाशन - पुणे .

५७.सूर्यवंशी राजाराम- 'विद्येची देवी, युगस्त्री सावित्रीबाई फुले' , सत्यशोधक ”¡Ö¯ÖŸÖÖß –ाानपीठ, -ÖôÖ¡, ¯ÖÆüÖ´ÖÖ¾Ö¢ÖÖß- †ÖŒ™Öê²Ö¸ü 2003 .

†x»Ö×खÖŸÖ साधने

१.एरंडे अशोक , सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील काल आणि कर्तृत्व , अप्रकाशित प्रबंध, ÃÖÖ×¾Ö¡ÖÖ²ÖÖ‡ ±ु ले पुणे विद्यापीठ, पुणे .

२.काळे गोविंद , दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांचे खंडकाव्य , अप्रकाशित प्रबंध ,स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड .

३.खराट संभाजी , दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांची पत्रकारिता , अप्रकाशित प्रबंध,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद .

४.गायकवाड मिलिंद धोंडिबा , 'दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक ,राजकीय आणि ¬ÖÖर्मिक विचार' , जुलै २०१५ , अप्रकाशित प्रबंध ,टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे .

५. ढोले अशोक , 'कॉ.पी.बी.कडू पाटील यांचे जीवन व कार्य - एक चिकित्सक अभ्यास - 1921 ŸÖे 1996', अप्रकाशित प्रबंध ,टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे .

६. दरवडे सतिश , ' सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील यांचे शेतीविषयक विचार : ' दीनमित्र ' च्या विशेष संदर्भात (इ.स.१९१० ते १९६७) ', अप्रकाशित प्रबंध ,मार्च २०१५ , टिळक महाराष्ट्र ×¾ÖªÖपीठ, पुणे .

७. मालकर कृष्णा दादाराव ,'मराठवाडा विदर्भातील सत्यशोधक समाजाची चळवळ एक अभ्यास', अप्रकाशित प्रबंध ,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

मासिके

1. '^••¾Ö»Ö उद्यासाठी ',संपादक - प्रा.विठ्ठल शेवाळे ,वर्ष ३ रे ,अंक ३ व ४,सप्टेबर २०१४ .

2. 'गावगाडा',साप्ताहिक,क¾Ö×¾Ö विशेषांक , पुणे 1976.

३. शिंदे श्रीपतीराव ,विजयी मराठा ,१६ एप्रिल १९२३.

4. ×¿Ö क्षण संक्रमण,जानेवारी 2000.

५. सत्यशोधक समाज विशेषांक १९९८, 'दीनमित्र'कार पाटील मुकुंदराव', शिवनेर.

६.समस्या ,अतिथी संपादक- ²ÖÖ²Ö¸Ö¾Ö ‰ú±ú अण्णासाहेब ×Æü¾ÖÃÖ ,संपादक - >Ö.<ÃÖ.<ÃÖ.³ÖÖÃÖ»Ö.

७. साधना , मासिक , १५ ऑगÖÃ™ 1992.

8. –ानोदय, मासिक, निवडक अंक

¾Öé¢Ö¯Ö¡Ö

1. दैनिक पुण्यनगरी ,बुधवार ,दि.५ ऑगस्ट २००९ , वर्ष १० , अंक १२३ .
2. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स, २५ सप्टेंबर १९८३
3. दैनिक लोकसत्ता, सोमवार,१० मार्च २००८.
4. दैनिक लोकमत, वर्धापन दिन विशेषांक, १५ ऑगस्ट२००९
5. दैनिक सकÖôû , पुणे ,शुक्रवार दि.४ मार्च २०१६ .

मुलाखत प्रश्नावली

प्रश्न १) मुलाखत देणाऱ्याचा अल्प परिचय.

प्रश्न २) सत्यशोधक चळवळीची संक्षिप्त माहिती सांगा.

प्रश्न ३) अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक चळवळीची माहिती सांगा.

प्रश्न ४) अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाच्या अधिवेशनाबाबतची माहिती द्या.

प्रश्न ५) सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील यांच्या 'दीनमित्र' बाबत माहिती द्या.

प्रश्न ६) अहमदनगर जिल्ह्यात स्वातंत्र्यपूर्व काळात आयोजित केलेल्या सत्यशोधकीय जलशांची माहिती सांगा.

प्रश्न ७) अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाजाच्या शैक्षणिक आणि शेतीविषयक कार्याची आणि समाजजागृतीची माहिती सांगा.

प्रश्न ८) अहमदनगर जिÖ»ÆüÖ¶ÖÖत सत्यशोधक समाजाने सत्यशोधकीय पध्दतीने पार पाडलेल्या धार्मिक विधींची माहिती सांगा.

प्रश्न ९) सत्यशोधक विवाह साÆüÔü¶ÖÖचे वेगळेपण सांगा.

प्रश्न १०) सत्यशोधक पध्दतीने अंत्यविधी व गृहप्रवेश कसा केला जातो याची माहिती सांगा.

मुलाखत

१. उत्तमराव पाटील , वय ८३ ,रा.तरवडी,ता.नेवासा,जि.अहमदनगर ×¤ü.21/5/2016.

२. घुले दशरथ यशवंत ,वय ७९ ,रा.निंबोडी,ता.पाथर्डी ,जि.अहमदनगर दि.२/६/२०१६.

3. गव्हाणे बन्सी बाबाजी ,वय- ९१ वर्ष , मुलाखत - ×¤ü.18-06-२०१६ ,आल्हणवाडी, ता.पाथर्डी,जि.अहमदनगर .

4. ´ÖÖहोळकर उत्तरेश्वर शंभु, मु.पो.श्रीगोंदा, ता.श्रीगोंदा, जि.अहमदनगर, दि.१४/७/२०१७.

५. सोनटक्के धोंडिराम यादव ,दिनांक : दि.०५/०१/२०१८

६. भांबळ डी.जी., सचिव, अमेरिकन मराठा मिशन अहमदनगर, x¤.5/3/2018

७. जाधव विजया, अध्यक्षा, अमेरिकन मराठा मिशन अहमदनगर, दि.५/५/२०१८

८. चावक बन्सीलाल यादव , मु.पो.पैठण,ता.पैठण,जि.औरंगाबाद, दि.२/९/२०१८

९. वाघमारे तुकाराम बंडु, मु.पो.आल्हणवाडी, ता.पाथर्डी, जि.अहमदनगर, दि.३/९/२०१८

१०.शिदोरे कानिफनाथ, मु.पो.सोमठाणे,ता.पाथर्डी, जि.अहमदनगर,दि.४/९/२०१८

११.अकोलकर विजय,मु.पो.करंजी, ता.पाथर्डी, जि.अहमदनगर, दि.१४/९/२०18

१२. आगरकर यशवंतराव गणपतराव, मु.पो.ता.नगर,जि.अहमदनगर,दि.१५/९/२०१८

१३. काळे मेधाताई, मु.पो.गणेशवाडी, ता.नगर,जि.अहमदनगर, दि.२५/९/२०१८

१४. टेकाळे सदाशिव मुक्ताजी, मु.पो.माळीवाडा,ता.नगर, जि.अहमदनगर , दि.२७/९/२०१८

१५. निसळ सागर, मु.पो.ता.नगर, जि.अहमदनगर, दि.२९/९/२०१८

१६. पालवे संजय लक्ष्मणराव, मु.पो.मेहेकरी,ता.नगर, जि.अहमदनगर,दि.३०/९/२०१८

१७.निसळ प्रकाश, संपादक ,आ–ााद हिंद ,मु.पो.सातभाई गल्ली,ता. नगर, जि.अहमदनगर, x¤.25/11/2018

१८.मिरीकर श्रीपाद रामराव, मु.पो.कोर्टगल्ली,ता.नगर, जि.अहमदनगर, दि.२५/११/२०१८

इंटरनेट / वेबसाइटस

1.ahmednagar zilha maratha samaj.org, Date :16-6-2016

2.rayat shikshan sanstha.org, Date :25-10-2017

3.http:marathivishwakosh.in / in/ khandas/ khand18/index.php?option=com , Date :1-6-2018

4.satyashodhak adhiveshane.com , Date:12-11-2018